

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (508)
січень – лютий
2013

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Гарвард, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С. Сохань* (Київ), *В.С. Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пуріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, *О.М.Квітка*

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16

Гарн. Century Schoolbook

Папір офсет. №1. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21

Тираж 650 прим. Зам. №0000200

Підписано до друку 26.02.2013 р.

Свідцтво про державну реєстрацію

КВ №263 видане Держкомвидавком

України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета

у ТОВ «Імекс-ЛІТД»

Свідцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.

Адреса: вул. Декабристів, 29,

м. Кіровоград, Україна, 25006

Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05

+38 (0522) 22-79-30

E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.

Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoli. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax

+380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу (*К.Ю.Галушко*) 4

«Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою (*О.М.Майборода*) 24

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Дячок О.О. (Дніпропетровськ). Нормативно-правове регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському XVI ст. 29

Гулевич В.П. Казимир Ягайлович і Менґлі Гірей: від друзів до ворогів . . . 40

Бовгиря А.М. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. 67

Вінцовський Т.С. (Одеса). Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму 80

Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України 92

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Жданович О.В. «Український історичний журнал» – десять років у Мережі 106

Пирогова-Таран Л.В. Етнологія та/чи історична антропологія 119

Вілкул Т.Л. Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або Як змінюється смисл історичних повідомлень 125

Арістов В.Ю. Любецька битва 1016 р. в ранньому літописанні (до дискусії навколо ідеї О.О.Шахматова) 147

Незнаний лист Богдана Хмельницького 1651 р. (*публікація Ю.А.Мицика*) . . . 165

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

В.Михайловський. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. (*В.С.Степанков, Кам'янець-Подільський*) . . . 168

С.Єфремов. Щоденник: Про дні минулі (спогади) (*С.Г.Іваницька, Запоріжжя; Т.В.Єрмашов, Київ*) 179

Г.Корольов. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти (*В.В.Тельвак, Дрогобич*) 187

Я.Калакура. Українська історіографія: Курс лекцій (*Р.Я.Пиріг*) 191

НОТАТКИ З ФОРУМУ

Шевченко Т.М. (Мюнхен, Німеччина). Міжнародна наукова конференція «Україна на історіографічній карті міжвоєнної Європи» 196

ХРОНІКА

Черкас Б.В. Міжнародна наукова конференція «Центрально-Східна Європа у часи Синьоводської битви» 219

Осіпян О.Л. (Крамасторськ). Міжнародна конференція «Латинська спадщина: Польща, Литва, Русь: Вплив латинської спадщини на розвиток ідентичностей на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського: історія, мова, література, моделювання зразків культури та ментальності» . . . 220

Машкін О.М., Шевченко В.В. Міжнародна науково-методична конференція «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки» 222

Матяш І.Б. (Київ), Левченко Л.Л. (Миколаїв). Міжнародна наукова конференція «Місце архівістів та роль архівів у суспільстві сьогодні й завтра» . . . 223

Куліков В.О. (Харків/Бухарест). Міжнародна конференція асоціації «Історія та комп'ютер» «Інноваційні підходи в історичних дослідженнях: інформаційні технології, моделі та методи» 229

IN MEMORIAM

Василь Маркусь 232

Пінчук Юрій Анатолійович 235

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . . 237

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше 30 стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Гжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Шановні читачі, у цьому числі журналу в рубриці «Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація» редакція вміщує відгуки наших дописувачів на статтю Г.В.Касьянова й О.П.Толочка «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України», надруковану в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р.

У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу

Шановна редакціє! Оскільки в попередніх публікаціях із приводу майбутнього національного гранд-нарративу пролунало запрошення до дискусії, то дозвольте висловити деякі міркування з цього приводу, спричинені переважно враженнями від нещодавньої статті Г.Касьянова та О.Толочка. Мій погляд на проблему і певний незбіг висновків із колегами обумовлено тим, що у силу своєї спеціалізації та наукових інтересів я є фаховим істориком, але вже чимало років викладаю соціологію у царині її теорії та такої галузі, як етносоціологія. Іноді погляд зі сторони на свою дисципліну, як мені видається, буває корисним, оскільки навіть умовні за нинішніх часів «цехові розмежування» дозволяють отримати ширший епістемологічний контекст та принаймні ще один додатковий ракурс бачення проблеми. Відтак подальші міркування будуть певним балансуванням на міждисциплінарній межі. Надихає ж мене класичний вислів про те, що «для того, аби пізнати систему, треба вийти за її межі».

Нижче я намагатимусь показати бачення «стану історіографії» з погляду соціології науки, аби було зрозумілим, які функції (на мою думку) має здійснювати створення українського гранд-нарративу для спільноти істориків узагалі, українських зокрема, та який соціальний контекст цей наратив може мати.

Мабуть у суспільстві мало знають, як потужно за останні роки змінилося вивчення історії. Ті звинувачення в невірності, пихатості та порожній умовності, які прийнято закидати історії, мали колись підстави, але сьогодні вони значною мірою безпідставні. У більшій мірі історія вже написана наново, у більшій мірі істинна.

Дж.Сілі. «Експансія Англії» (1883 р.)

Стан історіографії з погляду соціології науки

Для нас звичний термін «історіографічна ситуація», коли ми констатуємо стан історіографії в конкретний час, у контексті її проблемних полів, теоретико-методологічних підходів, дидактики, наукових шкіл та задіяних персоналій. Оскільки ця система (як комплекс взаємопов'язаних елементів) є динамічною, тобто перебуває у стані постійної зміни, ми говоримо про «історіографічний процес». Діяльність акторів історіографічного процесу відбувається в межах певної інституціональної мережі, яка складається з наукових установ, університетів, різних професійних спільнот (від респектабельних академічних товариств до звичайних «тусовок»). Також вагомим чинником є наявні інструменти та форми наукової комунікації. Самі майданчики комунікації, з іншого боку, також є інститутами історіографічного процесу; згадаймо славнозвісний афоризм М.Маклюена «засіб комунікації вже є повідомленням» («the Medium is the Message»), що означає те, що сам засіб комунікації змінює нашу свідомість.

«Національний» історіографічний процес різною мірою включений у світовий історіографічний процес, якому властиві аналогічні системні характеристики. Актори цього процесу діють на підставі дискурсоутворюючих «рамкових конвенцій». До таких конвенцій відноситься, наприклад, спільне уявлення про «науку» як специфічну форму пізнавальної діяльності загалом та «історичну науку» зокрема. До таких конвенцій відноситься уявлення про те, чим є «медієвістика», «мікроісторія», «культурна антропологія» або «спеціальні історичні дисципліни», про розбіжність між «історією» та «доісторією» («prehistory»). Такі конвенції структурують «академічну ідентичність» задіяних акторів. Вони також передбачають уявлення про необхідну динаміку історіографічного процесу, який есенціалістськи приречений на генерування нових чи принаймні альтернативних поглядів, ідей, інтерпретацій, методологій. Завдяки цьому історіографія є самореферентною системою, невід'ємною функцією якої є осмислення себе і регулярна реінтерпретація стану системи.

Наведені іманентні характеристики історіографії у соціальному контексті прирікають її на відомий соціологічний парадокс Р.Мертон про «самозбувче пророцтво» (1948 р.). Нагадаю його суть: це неадекватне визначення ситуації, яке спричиняє нову поведінку акторів (або агентів змін), котра перетворює попереднє неадекватне уявлення на реальність. Це цікаво, приміром, простежити на прикладі «національної історії». Вона була у XIX ст., безперечно, ідеологічним конструктором, що «національно» інтерпретував соціальну

реальність, яка з погляду сьогоднішніх уявлень ще не була (чи взагалі не була) «національною». Проте формування національної ідентичності внаслідок дії ідеології модерного націоналізму за участі «національної історії» перетворило нації на соціальний факт. (Може це бути нація громадянська, може етнічна, можуть бути різні композиції чи розуміння цих двох складників). Нація перетворилася на «соціальний факт» щонайменше у другому визначенні цього терміна його автора Е.Дюркгайма: нематеріальний факт як компонент колективних уявлень, що мають надіндивідне соціально-культурне значення. Пророцтво – як бачимо – хоч-не-хоч здійснилося. Нації, звісно, існують лише як ідеї та ідентичності в уяві людей, але при тому вперто впливають на їхнє фізичне буття, – як, власне, і решта того, що існує в їхній уяві. Модель споживання також існує лише в уяві, але вельми суттєво впливає на цілком матеріальну економічну модель. Національна ідентичність вбудована як елемент у структуру ідентичності індивідів: далеко не всіх, але достатньо для статистики великих чисел. Наука оперує фактами, і ми маємо змиритися з тим, що нація є фактом. А далі вже можна його досліджувати із застосуванням належних пізнавальних процедур, продовжувати її конструювати та проектувати або ж зосередитися на її деконструкції.

Сучасна критика «адекватності» «національних історій» XIX ст., звісно, необхідна, корисна і пізнавальна, але її сухий залишок – це цікаві експерименти у жанрі «якбитології», а сам подібний жанр був колись (згадаймо Р.Арона) цілком слушно охарактеризований як «опіум для інтелектуалів». «Національна рамка» на бачення сучасного і минулого вже накинута, і ми можемо лише її приймати або ігнорувати. Але різні ставлення – лише розбіжності інтерпретації соціального феномену, який є історично обумовленим, також, цілком можливо, тимчасовим, але при тому він існує. Так само, як і чимало інших історично обумовлених соціальних феноменів, наприклад сучасна критика «національних історій».

Тепер, у XXI ст., цікаво буде спостерігати, чи здійсниться аналогічне «процтво» частини соціогуманітарного цеху щодо кризи націй та національних держав. Мене б розважило почитати у часопису «History and Theory» за якійсь, скажімо, 2050-й рік критичні зауваження з приводу того, що погляд низки науковців на кризу національних держав у 2013 р. був очевидною ілюзією (про що свідчили тогочасні об'єктивні дослідження навіть інституційної структури наднаціонального ЄС), але ця криза відбулася. Або ж навпаки – не відбулася, але чому виникло уявлення про «кризу»?

Але повернімося до соціології науки. Сучасна соціогуманітарна наука може критикувати сциентизм як застаріле бачення, роблячи в англomовному академічному середовищі сам цей термін пейоративним, але вона здійснює цю критику саме завдяки своїй сциентистській природі. Критикуючи, наприклад, на новому часовому відрізку свої попередні, соціально та історично обумовлені есенціалістські концепції (наприклад «національну історію»), історіографія це робить у силу своєї власної есенціалістської природи, невід'ємною рисою котрої є звичайна «самокритика» як інструментальний спосіб «самовдосконалення», часом у формі самозаперечення. Оцінювати це

«самозаперечення» ми можемо в душі гегельянської діалектики, парадигм Т.Куна або дискурсів М.Фуко, – але який би підхід ми не застосували, це не змінить суті явища. Давніша теза завжди, раніше або пізніше, отримує анти-тезу. Історіографія може вважати теорію прогресу феноменом просвітницького мислення, який себе аналітично вичерпав, але саме це заперечення відбувається внаслідок іманентності уявлення про прогрес історіографії, закладений цим самим просвітницьким мисленням у саму «конвенцію про науку». Поки історіографія залишається «наукою», вона змушена заперечувати свій попередній етап розвитку та наголошувати на тому, що нинішній етап у чомусь кращий. Можливо, звісно, так воно і є, – просто оцінка залежить від часової дистанції. Висновки соціологічного вивчення циклічності зміни моди на одяг надивовижу збігаються із закономірностями зміни інтелектуальних мод у суспільних науках. Соціологи у цьому сенсі жартують, що найцікавішою соціологією є соціологія соціології, яка лише нагадує нам про одвічне «лікар, вилікуй себе». За кожної генерації соціологів з'являється чергова доленосна публікація з характерною назвою «Криза соціологічного знання», яка пропонує щось «якісно нове», що за наступного покоління вже вважається лише проявом нової кризи.

Сьогодні час «загальних соціологічних теорій», так само, як «загальних теорій історичного процесу», минув, але при тому всі подальші інтелектуальні інновації відбуваються лише у сенсі реінтерпретації попередніх концепцій, які сегментовано «по-новому прочитуються». Нові часи – нове розуміння старих ідей. (На давньоєгипетських папірусах писали про занепад моралі й про те, що тогочасна молодь геть знахабніла, – але ми і через п'ять тисяч років чуємо щось подібне). У соціології такими реінтерпретаціями були «веберівський ренесанс», «дюркгаймівський ренесанс», в історіографії – те зачароване коло, яким пробігли покоління школи «Анналів», почавши від заперечення подієвої історії та повернувшись до значення подій, і пройшовши в кожній генерації реінтерпретацію концепцій XIX ст. – від марксизму до географічного детермінізму. Для пересічної культурної людини це нагадує блукання героїв Джерома К. Джерома з «Трое у човні» Гемптон-Кортським лабіринтом, коли вони регулярно наштовхувалися на один і той самий шматочок печива, загублений дитиною. «Лівий поворот» у соціології, пов'язаний зі світосистемною теорією І.Валлерштайна, був реінтерпретацією марксизму, методологічним та тематичним близнюком того, що у цей же час робив наш колега Ф.Бродель (питання, скільки І.Валлерштайн запозичив у Ф.Броделя, залишиться цікавинкою для наступних історіографів). Структуралізм другої половини XX ст. є реінтерпретацією функціоналізму другої половини XIX ст. Теорії глобалізації як якісно нового етапу історичного процесу, що стали на чолі інтелектуальної моди суспільствознавців у 1990-х рр., в останнє десятиліття справедливо були піддані критиці соціологами з баченням історичної перспективи. Тому в нас цілком очікувано тепер з'явилися «перша глобалізація», «друга глобалізація» й т.ін.

Узагалі-то спроби соціологів або філософів час від часу оголосити «якісно новий етап історичного розвитку» або «кінець історії» мають зі скептичною

усмішкою сприйматися людиною, яка належить до цеху історіографії. Намагання проголосити настання «постіндустріального суспільства» уперлися в очевидний факт того, що сутнісні показники модерного суспільства не змінилися, а сам зовнішній процес розвитку технологій та похідних від цього комунікацій є просто іманентним цьому суспільству. Залишилися базові економічні та соціальні моделі, сформовані за останні п'ятсот років або раніше, і які врешті визначають саме добу модерну. Звісно, що модерності, якщо йти за Й.Арносоном або Ш.Айзенштадтом, бувають різні, але це лише «модерності».

Постмодерністську ситуацію (або «стан постмодерну») у суспільних науках ми можемо інтерпретувати саме як один із чергових іманентних парадоксальних станів самозаперечення. Причому це – не вплив на науку постмодерного стану суспільства, як часто прийнято вважати у властивій науці (як просвітницькому проекту) гонитві за «новизною». Це лише прагнення чергового дискурсу суспільних наук накинути нову інтерпретацію на стан суспільства – того самого модерного суспільства, яке ми вже дуже добре знаємо. Його сутність цілком окреслюється в тому полі «теоретичної напруги», котре створили колись інтерпретативні «полюси» К.Маркса та М.Вебера. «Новизна» теорії заявляється префіксом «пост-», але сам «модернізм» залишається.

Звісно, що кожен етап самозаперечення у суспільних науках збагачує нас чимось новим – як ось тим самим поняттям дискурсу. Проте, якщо ми звернемося до міжвоєнних праць німецько-британського соціолога К.Маннгайма, то знайдемо цікавий термін «стиль мислення», який за своєю суттю чомусь дуже нагадує подальше визначення дискурсу у М.Фуко. Але «стиль мислення» був приречений на забуття, так само, як «формація»: змінилася інтелектуальна мода та соціальний контекст наукової діяльності. Тим більше, що К.Маннгайм був німцем, а М.Фуко – французом: різні школи, які схильні спиратися на власну інтелектуальну традицію. Раніше з цієї причини, наприклад, М.Вебер та Е.Дюркгайм один одного не читали. Утім, у будь-якому разі чергова інтелектуальна мода неможлива без похідної моди на специфічну «мову сучасного етапу розвитку науки» – того варіанту називання елементів аналітичної структури, який прийнятий саме сьогодні, попри те, що сама аналітична структура «наукового пізнання світу» залишається незмінною, базуючись на раціональній аналітичній процедурі. Кожному етапу розвитку суспільних наук властива своя, мовою інтернету, «хмара теґів». Постмодернізму, як ми знаємо, притаманний потяг до «деконструкції понять». Але якщо ми здійснимо деконструкцію понять самого постмодернізму, простеживши етапи реінтерпретації тих понять, які вживалися набагато раніше, ми врешті натрапимо на термінологічний комплекс, уживаний наукою доби класичного позитивізму.

Із приводу уявної «наукової новизни», то я б хотів це проілюструвати саме на прикладі аргументації Г.Касьянова та О.Толочка. Колеги згадують працю І.Валлерштайна 2001 р. (написану протягом 1980–1990-х рр.), в якій він ставить провокативне питання: «Чи існує Індія?», і відповідає на нього у сенсі того, що «Індія» як певна цілісність є уявленою ідеологічною конструкцією,

«винаходом сучасної світової системи», у чому відповідну роль відіграла ангажована (або ж відповідно некритична) історична наука (с.11–12)*. Коли я вперше читав цю працю знаного соціолога, то з приводу радикальної новації і провокації про «винаходження Індії» в мене виникло дежавю. Прояснилося це відчуття, коли я знайшов деякі аналогічні пасажі у книжці (цитованій в епіграфі) кембриджського історика Дж.Сілі «Експансія Англії» (1883 р.), виданій за 120 років до Валлерштайнової. Наведу для наочності фрагменти з його аналізу причин британського завоювання Індостану: «Це було б неправдиво і неточно, як і будь-який вислів, який виходить з поняття про Індію, як про свідоме політичне ціле. Істина у тому, що Індії власне не існувало ані в політичному, ані у жодному іншому сенсі. Індія того часу – це географічний термін». І далі: «У ній (Індії – К.Г.) не було усвідомлення національної єдності; говорячи іншими словами, Індії не було». Щодо європейських шаблонів «національного мислення» цей же автор також висловлював небезпідставні міркування: «Живучи в Європі й бачачи постійно карту Європи, поділену на країни, що віднесені до окремих національностей, котрі мають свої мови, ми постійно впадаємо у глибоку оману. Ми уявляємо, що всюди, як в Європі, так і поза нею, є країна, що має особливу назву, і є відповідна їй національність [...] національна держава нам видається чимось природним та необхідним, хоча насправді це явище набагато більш виняткове, аніж ми уявляємо». Я думаю, що у цитованому та інших сучасних Дж.Сілі текстах можна знайти ще чимало «провокативних інновацій» наступних поколінь.

Іншим аспектом критики «національної історії», який слушно згадують Г.Касьянов та О.Толочко, є її ідеологічність. Національна історія «виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликанною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав. Історія, отже, інструменталізується: їй ідеться не про минуле, але про сучасний стан чи проект майбутнього» (с.7). Я цілком поділяю цю думку, але в мене взагалі викликає сумнів існування неідеологічних інтерпретацій минулого серед тих, які предметно перебувають у царині соціальної історії або соціальної антропології. Адже писати так лише про «національну історію» – це очевидна демонізація цього феномену за рахунок ідеалізації іншого. Як не прикро, інший спосіб інтерпретації чи «форми пізнання минулого» є так само історично обумовленим, і так само вихідним із відомої тези: «А що сьогодні вважається правдою?». Зазвичай критика «ідеологічності» певного підходу з погляду уявної «неідеологічної» «сучасної науки» просто приховує ідеологічний конфлікт під тлумом об'єктивістської аргументації.

За міжвоєнної доби, коли розгортався ідеологічний конфлікт ліберальних ідеологій із різними формами тоталітаризму, ліберали вважали «фашизмом» усі форми ідеологій, які виходили за межі лібералізму. Комунисти вважали так само, і у цій ситуації лібералізм ставав однією з форм фашизму в комуністичній інтерпретації, а комунізм – так само в ліберальній. Я міг

* Тут і нижче вказано сторінки з публікації Г.Касьянова й О.Толочка в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р. (прим. ред.).

би застосувати інший, пізніше конституційований, термін «тоталітаризм», але, мабуть, не варто. Як не прикро, сама «концепція тоталітаризму», розроблювана Г.Арендт, З.Бжезинським, К.Фририхом та іншими теоретиками, стала однією з конкуруючих теоретичних (читай: ідеологічних) позицій часів «холодної війни», метою якої було ототожнити відмінні історичні феномени фашизму та комунізму як єдиного історичного опонента ліберальної демократії. Якби я був лібералом, який беззастережно і некритично ставиться до власних цінностей, то я би вжив цей термін. Але я – історик, і я добре розумію, що це – знову ідеологічна позиція.

Колись до цієї проблеми звертався такий класик соціології, як М.Вебер, у своїй концепції «історичного інтересу» (формувалася ним у публікаціях межі ХІХ–ХХ ст.). Рухаючись у своїй логіці слідом за представником Баденської школи неокантіанства П.Ріккертом, при спробі роз'яснити процес формування історичних понять, М.Вебер розрізняв суб'єктивно-практичну оцінку («werten») і теоретичне віднесення до цінності («wertbeziehen»). Якщо оцінка є практичною установкою, залежною від індивідуальної позиції та інтересів дослідника, то віднесення до цінності повинно керуватися чимось об'єктивним та всезагальним, що не залежить від індивідуальних настанов дослідника. «Віднесення якогось індивідуума (мається на увазі – унікальної особи, постаті, явища, події – *К.Г.*) до певної цінності повинно бути ретельно відрізненим від прямої його оцінки». Дослідник культурних явищ виділяє у своєму дослідженні не те, що природознавець, тобто не спільне для всіх досліджуваних об'єктів, а значиме для всіх суб'єктів, що пізнають. Цінності можуть бути теоретичними, політичними, економічними, естетичними, моральними, релігійними. Слідом за П.Ріккертом М.Вебер жорстко формулює принцип: будь-яке пізнання є судженням, тобто ціннісною оцінкою. Не інтуїція, не відчуття, не безпосереднє осягнення, а саме судження.

Досліджуваний об'єкт та вподобання суб'єкта, що його пізнає, треба чітко розрізняти. Коли суб'єкт надто заглиблюється у феномен минулого так, що починає його «інтуїтивно відчувати» або відчувати «як він», починає керуватися його «внутрішньою логікою», то в нас змішуються суб'єкт та об'єкт, і врешті наслідком є те, що М.Вебер називав «спекулятивною філософією». За таких умов будь-яка об'єктивність виключається.

Звісно, що міркування М.Вебера не є істиною в останній інстанції. Порівнявши його схему «конструювання понять» із постмодерністською схемою їх «деконструкції», історик опиняється у становищі пасажира потягу метро, котрий має одні й ті самі зупинки та дві кінцеві, між якими рухається однаковим маршрутом туди й назад. Історик (умовно) спочатку їде з дому на роботу, потім назад, здійснюючи подорож від об'єктивності до суб'єктивності та навпаки. Один маршрут веде його шляхом конструювання, зворотний – шляхом деконструкції. І лише від нашої інтерпретації (або віднесення до наших цінностей) залежить, на якій кінцевій ми вважатимемо себе «більш об'єктивними». Тому я схильний категорично заперечувати ймовірність «неідеологічності» будь-яких узагальнюючих суджень щодо як самих явищ минулого, так і наших оцінок своїх та чужих інтерпретацій цього минулого.

Жодна сучасна оцінка ставлення до минулого не може бути позбавленою віднесення до цінностей сучасності.

Ми любимо згадувати, що у XIX ст. Марксів аналіз капіталізму був одночасно його ідеологічною критикою. А от структурний функціоналізм Т.Парсонса був «іхньою відповіддю» на історичний матеріалізм як наукову методологію за часів «холодної війни» із СРСР. І забуваємо, що у XXI ст. глибоко науковий соціологічний аналіз глобалізації є одночасно так само її ідеологічною критикою «зліва». Її економічний аналіз авторами-апологетами є втіленням неоліберальної ідеології глобального капіталізму, тобто поглядом «справа». А світосистемна теорія І.Валлерштайна або його ж з Е.Баллібаром аналіз етнокультурних та соціальних ідентичностей сучасності є одночасно також утіленням неомарксистських ідеологічних течій. Я от сам на індивідуальному рівні є прихильником цінностей ліберально-демократичних, а у громадянській позиції – ліберально-консервативних. Але як можна відокремити, наприклад, ліберально-демократичні цінності від ліберально-демократичної ідеології? Г.Касьянов і О.Толочко пишуть, що «критика національної історії з практичного боку полягає в її дедалі очевиднішій невідповідності змінам, яких зазнає світ. [...] Сучасна ліберальна держава, заснована на ідеях громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму все менш комфортно відчуває себе в ролі проповідника національної історії» (с.8). Отже, ми повинні відчувати відповідність своїх наукових оцінок нинішньому (при чому вельми неоднозначному) стану «сучасної ліберальної держави», яка, наскільки я розумію, побудована на засадах ліберальної демократії. Тобто «форма пізнання минулого» обов'язково повинна в нас відповідати засадам ліберальної демократії? Я не кажу «це погано» чи «це добре», мені просто видається, що це все одно виглядає як ідеологічне замовлення. І я говорю це не з особистої ворожості до засад лібералізму, адже щодо своїх ідеологічних симпатій я вже відверто висловився.

Колеги пишуть надалі про свої ідеологічні орієнтири також цілком відверто. Говорячи про необхідні зміни в «національній історії» як у навчальній дисципліні, вони стверджують: це «не вимагає методологічних інновацій, лише ідеологічної обробки» (с.14). Але ж, як мені видається, ліберальна демократія не є, по-перше, методологією історичних досліджень, а по-друге, як помічаємо у цитаті, не є тотожною позаідеологічності, чи не так? А от щодо згаданих «змін, які зазнає світ», то 15 років маючи справу з тим, як інтерпретують соціологи сучасні світові процеси, я дедалі менше впевнений, що можу переконано констатувати характер цих змін. Це історики майбутнього, які все будуть знати краще за мене, потім напишуть, що насправді відбувалося. Та й то їхній погляд буде, як зазвичай, надміру історично та ідеологічно обумовленим.

Утім, знову повернімося до соціології науки. Із часом виходу з моди макросоціологічних теорій соціологія розсосередилася по «теоріях середнього рівня». Вищій рівень інтелектуальної спекуляції декларативно зневажається (хоча безперечно існує), на рівні конвенції залишається аналітичне опрацювання здобутків соціологічного «доброго ремесла» – аргументована

інтерпретація кількісної інформації по конкретній проблемі. В історії ситуація дещо подібна: К.Маркс, А.Дж.Тойнбі та М.Грушевський залишилися портретами класиків на стінах кабінетів; фаховою константою лишається звичайна позитивістська практика опрацювання та критики джерел, яка може час від часу залежно від нюансів спеціалізації й періоду називатися, наприклад, «герменевтикою» або «квантитативною історією». Практика може залишатися позитивістською, оскільки це і є іманентне, генетичне чи есенціалістське історичне «добротне ремесло», але висновки можуть містити ритуальні терміни на кшталт «дискурсивні практики», «герменевтичний поворот», «ментальна картографія», «пізній модерн», «гранд-нарратив» та ін. В Україні вимоги ВАК диктують також обґрунтовувати «актуальність» досліджуваної проблеми, котра, зізнаємося, як і все давно минуле, «актуальна» зазвичай лише для дослідника, та й то з малозрозумілих ширшому загалові причин.

Не знаю, чи викличуть прихильність колеґ викладені вище скептичні міркування, але, як на мій погляд, наука і скептицизм – речі невід’ємні, інакше навіть самі суперечки з приводу «ідеологічності науки» стануть неполітикоректними, адже існуватиме «єдино вірна позиція». Але яким же, зваживши на все сказане, може бути новий національний історичний «гранд-нарратив»?

Глухий кут «денаціоналізації»

Надалі я виходжу з імовірного припущення, що «новий національний гранд-нарратив» називатиметься «Історія України». Можливо, це уточнення виглядає дивним, але ми побачимо, що це вельми не випадкове питання.

Мені видаються цілком симпатичними наступні міркування Г.Касьянова та О.Толочка: «Ще однією небезпекою було б “винаходження велосипеда”. Тобто у звичній східноєвропейській манері знехтувати усталеним досвідом і намагатися здивувати світ чимось “питомо власним”, небаченим і нечуваним. Подібний продукт виявиться придатним лише для внутрішнього споживання. Для того, щоб нова історія була інтелектуально сумісною з сучасною світовою історіографією, вона має “говорити” однією мовою з новітньою наукою. А це означає, що вона має виглядати подібно, бути подібним чином структурованою, оперувати аналогічним набором концепцій і підходів, нести аналогічні смисли» (с.20). Також автори ще пропонують чимало інших небезпідставних рекомендацій викладу та структури.

Але при тому вони розуміють увесь цей творчий процес присвяченим винятково «максимальній денаціоналізації», яка дещо самовпевнено ототожнюється з «деідеологізацією» (про що ми вже, думаю, достатньо висловилися). Як приклад-взірець наводиться відома серія «Кембриджських історій». От тільки проблема в їх дотичності до нашого питання, адже автори наводять як приклад структури й підходу чомусь або історію регіону (Скандинавія), або доби у широких межах цілого континенту (середньовіччя), але не *історію країни*. Цілком можливо, що історію Скандинавії та середніх віків саме так і треба писати – у мене щиро немає кращих ідей. Цілком можливо, що саме так треба писати історію Східної Європи або середньовічної Центрально-Східної Європи, або

ще якоїсь частини Європи чи Азії. Але мені поки що неясно, як треба писати *історію України*. Наприклад, якби було запропоновано побудовану саме на цих засадах *«Історію Швеції»* або *«Історію Норвегії»*, це могло б стати цілком доречним дороговказом, але таких прикладів автори не навели. *«Історія Скандинавії»* – це дещо інше, аналогом чого могла б бути (повторюся) *«Історія Східної Європи»*, але не *«Історія України»*. І якщо межі Скандинавії ще якось усталені, – хоча з цим вочевидь посперечаються фіни та естонці, – то що таке (точніше, в яких темпорально-просторових межах) *«Східна»* або *«Центрально-Східна Європа»* – нам навряд чи хтось відповість. Самі концепції цих *«Європ»* надто історично тимчасові та випадкові. Так само, як конфігурація сучасних українських кордонів.

Причому я цілком готовий визнати й підтримати широкий (і найширший) географічний контекст викладу нашої *«національної історії»*, адже сучасна конфігурація українських кордонів сама по собі є специфічним історичним явищем (я, щоправда, як місцевий мешканець, не хотів би думати, що вона аж надто *«тимчасова»*). У Г.Касьянова й О.Толочка йшлося, усе-таки, про певні *«взірці»* і *«приклади»*, аби не *«винаходити велосипед»*. Утім, я таких просто не побачив, хоча й мені *«винаходити велосипед»* дуже б не хотілося. Може, усе ж існують якісь *ноу-хау*?

Можливо, було б більш доречним запропонувати як приклад структуру з якоїсь британської історії Британії? Дотичний приклад поліетнічної національної держави, яка при тому водночас є географічним регіоном. Це було б хорошим приводом для осмислення, наприклад, як і в яких обсягах подавати історію етнічних груп англійців, шотландців, валлійців, ірландців, корнуольців. Як описувати ті групи, які мали колись історичну державність на території модерної національної держави, побудованої на основі інститутів ранньомодерної *англійської* держави. Як тлумачити моно- та поліетнічні середньовічні державні утворення на теренах сучасних Англії, Шотландії та Уельсу, історичний феномен яких не перекладається на сучасну мову *«національної історії»*? Або ж те, що не дожило до сучасності й мало колись спільний культурний простір із територією інших сучасних *«національних держав»*, як-от *«Анжуйська імперія»*? Чи є Сполучене Королівство *«національною державою»*, і якої, перепрошую, *«нації»*?.. Розібратися з тим, що таке *«Британія»*, і чи не є це також продуктом своєрідного національного проекту, про що писала колись британка (англійка? шотландка?) Л.Коллі? Чи є цей факт приводом ігнорувати *«британський проект»* в історії Британії і здійснити *«денаціоналізацію»*? А що тоді залишиться від феномену *«британськості»*? Адже *«денаціоналізація»*, попри свою небезпідставність, повсякчас чомусь позбавляє нас об'єкту дослідження. А в науці, хоч-не-хоч, має бути і об'єкт, і предмет. Натомість у нас залишається врешті геть дезорієнтований суб'єкт...

Мій колишній досвід викладання курсу історії Британії англійським філологам у Київському національному лінгвістичному університеті з опертям на англомовну продукцію (бо ж іншої ще кілька років тому не було) говорить про те, що у цьому жанрі якраз відбувається *«націоналізація»*, оскільки чільна тенденція – більш *«рівноважне»* і політкоректне представлення етнічно

специфічних регіонів Сполученого Королівства з їхніми власними «етнічними історіями». Тому значення етнічних груп відверто не варто скидати з терезів. І через це мені видається невідповідною деяким сучасним тенденціям в історіографії думка Г.Касьянова й О.Толочка, що «жодна реалія сучасної нам України не може керувати минулим і структурувати спосіб його опису – ані територіальні розповсюдження, ані етнічний склад. Було б фатальною помилкою виставити для минулого рамку сучасних адміністративних кордонів і створити ілюзію, ніби давня історія в якийсь спосіб уже знала їх та підпорядковувалася цим майбутнім обмеженням» (с.20).

Етнокультурний склад саме і є вкрай вагомим для сучасних західних суспільств не лише як історична, але як актуальна соціальна, культурна та політична проблема. Мультикультуралізм, про який також урочисто згадують колеги, якраз і звертає увагу на етнічні групи, а не є якимось приводом для «денаціоналізації». Він просто ставить питання (особливо за сучасної кризи самої концепції мультикультуралізму) щодо конструктивних моделей міжетнічної взаємодії. Ця взаємодія відбувається всередині суспільств, територіальні рамки яких (подобається це нам чи ні) переважно успадковані від ХІХ ст., і все це відбувається за того стану національних держав, коли вже неможливі жорсткі асиміляційні стратегії, притаманні ХІХ ст.

А що в нас? До числа етнічних груп у нас ми можемо віднести українців, росіян, поляків, євреїв, болгар, греків, кримських татар, угорців, караїмів, кримчаків, білорусів, багато інших спільнот у межах сучасного переписного списку та тих, що колись пішли в небуття (на кшталт скіфів, печенігів або кримських готів), з етнічним ареалом і дисперсних, діаспорних, «відносно автотонних», історично оселених, історично нещодавніх, тих, що прийшли та пішли, актуальних мігрантів, різноманітні історичні та сучасні «етнічні категорії» та інші компоненти етнонаціональної та етносоціальної структури тих суспільств, що колись перебували й перебувають сьогодні на території України. Якщо ми вважаємо «суспільство» уможлядною конструкцією (що є банальністю для соціології), і цей термін нам в історичній ретроспекції не подобається, то можемо сказати простіше: людських спільнот, колективів, груп та індивідів на цій території. Ми є їхніми генетичними або територіальними спадкоємцями. Чи повинна «Історія Угорщини» починатися лише з приходом угорських племен на Середньодунайську рівнину? Але, як не прикро, і сам «чинник території» колеги Г.Касьянов та О.Толочко також заперечують. Утім, до цього ми ще повернемося нижче.

Така, на перший погляд, дивна ситуація з вищенаведеними прикладами саме цих (а не інших) «Кембриджських історій» мені особисто видається не випадковою: якщо нашим гаслом є «денаціоналізація», а поняття «Україна» в його нинішньому тлумаченні є очевидним продуктом модерного національного проекту, то вже сама назва нашого «національного гранд-нарративу» робить його «націоналізованим». Згадують, звісно, колеги виданий третій (але поки єдиний виданий) том «Кембриджської історії Росії», а проте наведена ними його структура не дає нам жодного уявлення про хронологічні та географічні межі «Росії» (с.15). А це прикро. Із того, що згадується, виходить натомість

аргумент усупереч: це ситуація, дуже схожа на критиковане Г.Касьяновим і О.Толочком слідом за І.Валлерштайном «винайдення Індії». Можливо «Росія», як випадково відкриється внаслідок чергової «інтелектуальної провокації», як і «Індія», є «географічним фактом», але потім з'ясується, що про це вже якось писав призабутий наш колега В.Ключевський.

Цієї проблеми не було б, якби згадуване кембриджське видання називалося не «Історія Росії», а «Історія Північної Євразії» (наприклад). Відповідно, ми бачимо в даному разі, що в Кембриджі також виникають якісь проблеми з «денаціоналізацією» та «деідеологізацією» минулого. Тому всі ми знаємо, як ми шануємо Кембридж, але й там залишається простір для подальшого самовдосконалення.

Відтак у нашій практичній площині в нас виникає найголовніша проблема: територіальна прив'язка «історії України». У цій царині колеги Г.Касьянов і О.Толочко категоричні: «Найочевидніший спосіб вийти поза рамки національного й писати історію в *ненаціональний* спосіб – відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу “реальність”, просторово-географічна організація якої була зовсім іншою» (с.14). Мотивація цієї тези цілком зрозуміла, але постає загадка: про минуле *чого* має бути тоді отой наш славнозвісний гранд-нарратив? Про це нам нагадують надто поспішно розкритиковані багатьма критичними вченими ваківські «об'єкт – предмет»... Якщо ми «денаціоналізуємо» «національний гранд-нарратив», то в нас просто зникає ґрунт під ногами в банальному фізичному сенсі. А про що треба писати? Адже наш гранд-нарратив починає нагадувати завислу в повітрі іронічну посмішку Чеширського Кота. Коли він хоче, його тіло видно, коли не хоче – залишається сама посмішка. У тому ж творі Л.Керолла є дотичний до наших обставин вислів: «План, що й казати, був чудовий: простий і ясний, краще не вигадаєш. Вада в нього була одна: було геть невідомо, як його здійснити».

Я цілком погоджуюся з критикою колеґ на адресу «штучних спроб українізації минулих епох» і загальною настановою, що «кожна епоха має описуватись у своїх власних термінах, а не через здогадне її відношення до майбутньої української держави чи нації» (с.20). Але в мене тоді виникає питання: про що має оповідатися, наприклад, про ХІХ ст.? В яких географічних межах? Цей хронотоп чи часопростір – як окреслюється? Чи треба нам характеризувати політику Габсбургів в угорському питанні, а Романових – у туркестанському? Ми мусимо оповісти про події (явища, etc), які в ХІХ ст. відбувалися *де* або *торкалися чого?*

Якщо піти за логікою «кожна епоха має описуватись у своїх власних термінах» у сенсі того, яку історію якої «України» ми будемо описувати за різних хронологічних проміжків, то тоді така «історія України» розпочнеться лише в першій половині ХVІІ ст. (Русь – це не до неї), і включить у себе, наприклад, історію Галичини лише з другої половини ХІХ ст., Північного Причорномор'я – з 1917 р., а Криму – з 1954 р. Це буде цілком адекватним підходом, якщо виходити з критерію змін тлумачення та територіальної прив'язки топоніма «Україна» за різних історичних періодів. Маючи роками інтерес до історії не

«ментального», а звичайного картографування України, я можу ці еволюції доказово накреслити. Але це буде лише історія соціального та територіального контексту використання поняття «Україна», причому переважно в адміністративних кордонах. Утім, адміністративні кордони не видаються моїм колегам достатньою підставою для чогось. І все це очевидно не буде вишукуваною нашою історією України.

І тут видається мені, що єдиною надійною прив'язкою нашого гранд-нарративу хоч до якихось реальних координат у просторі залишаються лише сумнозвісні «географічні рамки сучасної нації-держави». У межах, що в нас сформувалися на 1954-й рік. Із тієї простої причини, що ці межі є в нас єдиною об'єктивною реальністю на тлі суб'єктивних уявлень істориків про всю решту доленосних питань нашого (кого «нас», до речі?) минулого. Одні виходять із критеріїв широких українських етнічних кордонів 100 років тому, інші внаслідок «денаціоналізації» взагалі губляться на широких просторах Східної Європи чи Євразії. Потрібен просто якійсь конвенційний фаховий здоровий глузд.

Іншою об'єктивною реальністю є згадані етнічні групи, що населяють поліетнічну українську національну державу, і на мій погляд усе-таки заслуговують на фіксацію свого минулого та пам'яті про нього навіть за найпередовіших тенденцій історіографії XXI ст. І українці, і решта. Я можу довести їх об'єктивне існування, виходячи з матеріалів перепису 2001 р., в якому люди добровільно визначили свою етнічну належність, котра займає в індивідуальній та соціальній самоідентифікації громадян України одне з чільних місць поряд зі статтю та громадянством. Ми добре розуміємо, що це їхнє суб'єктивне уявлення, історично обумовлене, але це уявлення також є соціальним фактом. А факти – вкрай уперта річ. Тому, якщо ми шукаємо бодай якогось елемента опертя на об'єктивну реальність, то ми не можемо викинути «за борт» національного гранд-нарративу історію етнічних груп. Звісно, що історія України – це не лише історія українців (або як там вони себе де й коли колись називали), але, інакше кажучи, це – історія не лише українців, а всіх мешканців тієї території, яка внаслідок суперечливих історичних обставин сформувалася в такій конфігурації, що наявна сьогодні. І, як не прикро, ми приречені на погляд на минуле крізь такі окуляри сучасності. Адже яким би не був цей погляд, він усе одно виходить від системи часово-просторових координат, в яких ми існуємо сьогодні та які сформували нашу «ментальну карту», і які ми екстраполюємо на минуле. Але сьогодні – це єдина матеріальна реальність нашого існування; іншої ми не маємо. У застосуванні до минулого «національна історія» XIX ст. нічим не відрізняється від ліберальної демократії XXI ст.: і те, і те є у застосуванні до тлумачення подій XIII ст. анахронізмом та ідеологічною обробкою.

То у чому ж *common sense*?

Усе викладене вище підштовхує мене до пошуку не те, щоби «здорового глузду», але чогось подібного. В англійській мові є аналог – *common sense*, який на відміну від українського містить не медичні, а соціальні конотації. Це можна віднести і до фахового цеху, і до суспільства загалом. Тому дозволю

собі запропонувати деякі міркування щодо, можливо, компромісного, але завдяки цьому вповні плюралістичного підходу до концепції національного гранд-нарративу.

По-перше, якщо він «національний», то з якого визначення «нації» він виходить? Українські історики так звикли описувати «періоди бездержавності» як боротьбу етнічних українців за «національну незалежність», що не часто можуть відволіктися від суто етнічного тлумачення поняття «нація». У цьому їм дуже добре допомагають традиції радянського бачення «буржуазного націоналізму». «У нас у повіті трапився аналогічний випадок» у 1917 р., коли провідники Центральної Ради в боротьбі за автономію України (як вони її розуміли) раптом зіткнулися з проблемою прав етнічних меншин у рамках України. Вони перед тим звикли сприймати самих українців як національну меншину на національній окраїні Росії. Аж раптом соціальний статус українців підскочив хіба що не до «титульної нації», а от концепції формування лояльності інших етнічних груп до українського державотворення не було. Це було неочікуваною прикрістю, конструктивного виходу з якої тоді так і не вдалося досягти. Сьогодні ситуація інша: є спільне українське громадянство без певної графи в паспорті. «Національність», вказана в перепису, – це непублічна інформація, яка використовується лише анонімною статистикою. Тому, якщо ми шукаємо «об'єктивності», у нас є сьогодні *політична* (хоча мені більше подобається термін «*громадянська*») *нація*. Вона становить собою суверенну спільноту громадян, які мають спільні національні інтереси. Одним із цих інтересів є час-від-часу дізнаватися від фахових і переважно утримуваних цією спільнотою на державній зарплаті науковців, що ті з'ясували нового про минуле цієї спільноти, які нові вражаючі відкриття, і які нові тлумачення вже відомого сталися, куди та якими «невідомими стежками» пішла вітчизняна наука.

Тобто в національного гранд-нарративу все ж, як на мій погляд, існує віртуальний замовник і, цілком імовірно, якась цільова аудиторія. Ми надто звикаємо сприймати свої наукові публікації як самодостатню річ, цікаву лише колегам. Але стабільність і банальний добробут нашої держави та членів громадянської нації залежить і від суспільних уявлень про легітимність нашої форми колективного існування в межах держави Україна. Від упевненості в минулому. За умов усіх нам відомих ідентичнісних конфліктів у суспільстві це є доволі актуальним і, можливо, соціально терапевтичним.

І тут, підозрюю, назріває закид мені у пропонуванні для істориків «ідеологічної функції виправдання існування сучасної національної держави», її легітимізації з метою «соціального дисциплінування» та інших фашизоїдних речей. Ні, колеги. Ідеться про банальне пояснення причин виникнення деяких явищ. Я не говорю про обґрунтування нинішньої української держави як вихідної телеології нашого історичного процесу. Вона, зізнаємося, надто недосконала як об'єкт «соціальної любові». Але вона є незаперечною даністю. Тому я говорю просто про пояснення причин її виникнення – цілком науково, хоч із будь-якою постмодерністською деконструкцією, але *зрозумілого пояснення*, яке видається адекватним на сучасному етапі розвитку історичної науки. З обов'язковою компаративістикою, що подібні речі відбулися не лише

з нами. Є випадковості, є історичні феномени, а є ще й поширені тенденції та, наприклад, інтелектуальні моди: двісті років тому – романтичний націоналізм, сьогодні – постмодернізм та ліберальна демократія. Усе це було, і усе ще буде. Адже нинішній стан речей відбувся внаслідок певних подій та причинно-наслідкових зв'язків, чи не так? Частину з них ми можемо вважати «об'єктивними», частину «суб'єктивними», частину – відвертою випадковістю, але вони відбулися, і їх ситуативна випадковість уже «освячена» тим, що це вже дійсно відбулося.

По-друге, кожна генерація науковців потребує зміни академічних канонів. Для цього просто необхідні самі академічні канони. Гранд-нарративи становлять собою систему академічних координат. Вони є дійсно канонами, у суперечці з якими створюються «ересі» та «апокрифи», які потім стають наступними канонами. Для створення чогось нового необхідне щось давніше, від чого ти відштовхуєшся, критикуєш, зневажаєш, поділяєш та переосмислюєш. Для геодезії та археології, наприклад, необхідні певні *репери* – точки з відомими координатами, від яких ведеться відлік координат наступних розкопок чи досліджень. Цим самим для істориків є гранд-нарративи. Вони просто потрібні для того, щоб при зміні культурних епох (якщо ми згадаємо статтю О.Яся в №5 «УІЖ» за 2012 р.) науковці мали змогу не вишукувати по кожному періоду зернятка концепцій, а мати єдине джерело для формування свого «дзеркального “я”»: мені це подобається, я це розкритикую, це застаріло, а це відтепер – класика. У вищих це називається «зріз знань».

Тим більше, що йдеться не стільки про «концептуалізацію»: хіба за останні 20 років не збагатилася фактографічна база? Одна політична історія Золотої Орди у прикладенні до наших земель тепер становить справжню «терра інкогніта» для зацікавленої публіки. Фактично в нас нарешті повноцінно відтворено цілий період.

По-третє, мультикультурність і ліберальна демократія таки впливатимуть на наше історієписання, – але я протилежно в порівнянні з Г.Касьяновим і О.Толочком тлумачу дію цих тенденцій. Як на мій погляд, вони ведуть не до «деукраїнізації» історії та сучасності, а навпаки. Мабуть, варто поважати громадянські права етнічних, конфесійних та расових груп, котрі живуть в Україні. Приклад: моя студентка з азербайджанським прізвищем та властивою для країни походження батьків зовнішністю на моє зацікавлене запитання: «А ви якої національності?» відповіла: «Я – українка». І я не мав підстав їй сказати, що вона «не має права» так себе ідентифікувати. Тепер етнічне коріння для національної самоідентифікації важить якщо не небагато, то помітно менше, аніж колись. А процес самоідентифікації відбувається в усіх людей, які перебувають у процесі соціалізації. Цей процес із нами, як учить сучасна соціологія, відбувається протягом усього життя.

Які наслідки це тягне за собою? Уявляю (небезпідставно), що при збереженні сучасних тенденцій етнокультурних процесів порядні українські історики в наступному гранд-нарративі років через 20 писатимуть окремі параграфи: «Історія афроукраїнців», «Історія українських ісламських спільнот» тощо. Адже в нас немає такої термінологічної зручності, як, скажімо, у Росії, де є «русские»

і «россияне» – у нас можуть бути лише «українці». Це є просто *громадянським станом* громадян України безвідносно до їх етнічного, расового походження чи конфесійного уподобання, шанують вони Христа, Аллаха, Ягве, є адептами вуду чи фентезі Дж.Р.Р.Толкіна (останній російський перепис показав, наприклад, наявність етнічної групи «ельфи»).

Ми не можемо дозволити собі дискримінацію у жанрі «а вам не можна вважати себе українцями» повноправним громадянам нашої держави. Практика діаспорознавчих етносоціологічних студій постійно нагадує нам, що є не «канадські українці», а «канадійці українського походження». Мені просто здається, що ми ще не звикли до нормального цивілізованого «громадянського стану». Надто молода ще наша державність. Тому через 20 років візуальне втілення образу «українця» буде в нас добряче відрізнятися від антропологічних візій Ф.Вовка. От доведіть пересічному французові, що футболіст Зінедін Зідан – «не француз». А особливо не раджу доводити це самому З.Зідану, – він надто емоційний...

При сучасному перемішуванні рас і народів єдиною ідентифікаційною матрицею для людини залишається матриця політико-географічна/громадянська: ти громадянин якої держави? І ця ліберально-демократична та мультикультурна матриця перетворить у майбутньому на «українське» набагато більше явищ, аніж ті, з приводу яких ми сьогодні енергійно сперечаємося.

Інший приклад: Етці, «льодяна людина», тіло якої пролежало 5300 років на сучасному австро-італійському кордоні. Його генетичні нащадки мешкають зараз і в Італії, і в Австрії, і в Німеччині. Він може бути одночасно і «давнім італійцем», і «давнім австрійцем», і «давнім німцем». Ми розуміємо, що це з одного боку – факт, а з іншого – некоректне формулювання, оскільки таких національних спільнот тоді ще не існувало. Який вихід? Простий: розмежувати науковий виклад і звичайні метафори. Але це не позбавляє звичайні метафори права на існування. «Людина зі Сванскомба» (200 тис. років тому) безперечно залишиться «найдавнішим британцем (точніше: британкою)», попри те, що слово «Британія» не було їй відоме. Індіанці залишаться «корінними американцями», незважаючи на те, що «Америка» – наслідок термінологічних вправ європейських географів XVI ст. Тому до цих термінологічних ігор треба ставитися дещо простіше, не надаючи їм надмірної ваги, адже «деконструкція понять» урешті позбавить нас понять узагалі. А люди не можуть існувати без понять. Тому треба шукати певного *common sense*. І не перетворювати вивчення минулого на обскурантистське заперечення сучасності.

Постає ще одне відверто просте питання. Існують сьогодні мільйони людей, які з огляду на специфічні історичні обставини називають себе «українцями». Навіть якщо ми зятято займаємося «денаціоналізацією», то ми все одно могли б спробувати відповісти на запитання: а звідки взялися ті люди, які сьогодні називають себе «українцями»? Вони колись називалися «русинами», «черкасами», «козаками», «малоросами», «хохлами» і ще по-всякому. У них є предки та колишні історичні назви. Ми можемо простежити генерації в минуле, які покажуть нам інші спільноти, інші назви, різні території. Генетики скажуть,

які дива траплялися, і що «чистих» рас і народів не існує. Археологи знову скажуть, що археологічні культури – мовчазні – і «йдіть геть зі своїми спекуляціями». Це – цілком слушно і нормально. Але: історія «українців» не розпочалася тоді, коли радянська влада пододала неграмотність і записала всіх хохлів чи малоросів у паспортах українцями. Вона (радянська влада) звідки-лясь знала, що їх треба так записати і що це треба робити саме з колишніми малоросами й хохлами, а не, приміром, із чорнорусами чи «псковськими».

Тому стверджувати щодо населення території сучасної України часів Русі, що це були «давні українці», є «гріхом» лише коли хтось скаже, що «українська нація існувала у часи середньовіччя». Звісно, що не існувала. Якщо ми доповнимо це висловом, що «тодішні предки нинішніх українців геть не здогадувалися, що вони колись будуть називатися “українцями”, і звалися “русь” у множині та “русин” – в однині у відповідних контекстах» (якщо робити висновки з енциклопедичної статті О.Толочка «Русь»), то це буде найщирішою науковістю. І якщо ми скажемо, що «не можна накидати сучасні національні уявлення на давніші історичні періоди» – це також буде науково.

Але ніхто не може перекреслити існування генетичних предків нинішнього населення України – від українців до кримських татар чи гагаузів. От болгари мають елементи усталеної термінології щодо своїх предків: «протоболгари», наприклад. Ми таку ще не розробили, може і не треба взагалі це робити, але наші предки дійсно існували, про що нам скаже генетика, – наука, на відміну від історії, точна й доказова. У кожного були мама й тато. І можемо далі порахувати себе до «африканської Єви», якщо нас зацікавить історія мітохондріальної ДНК. Тому ми маємо цілковите право називати декого (і дуже багато кого) «давніми українцями». Бо ж як нащадки ми маємо певні права спадкоємності. У Британії називають декого «давніми британцями», хоча це далеко не завжди «брити», а іноді це носії місцевих культур неоліту – або вже згадана жінка зі Сванскомба, яка взагалі не має там нащадків. Це просто торкається давнього населення Британських островів безвідносно до національності. І тому я не буду відчувати докорів сумління, якщо назву «давніми українцями» кримських татар ханського періоду, які то воювали, то мирилися зі слов'янськими предками нинішніх етнічних українців. Але ж ті кримські татари, – вони предки сучасного населення України? Так чи ні? Предки. Тому по мірі існування нинішньої національної держави України нам доведеться звикати до поступового набагато більш вільного та ширшого використання поняття «українці». І єдиним критерієм його «вірності» в нас залишається сучасна територія.

І тут я не хочу акцентувати на тому, що це було запрограмованим. Якщо ситуація складеться інакше, і будуть, наприклад, суверенні держави Галичина та Донбас, доісторичні мешканці цих теренів усе одно стануть у місцевому суспільному сприйнятті замість «давніх українців» «давніми галичанами» чи «донеччанами». Це просто нормально. А місцеві науковці це будуть цілком слушно критикувати з погляду сучасного стану історіографії...

По-четверте, однією із суспільно корисних функцій істориків є збереження історичної спадщини. Остання буває матеріальна та нематеріальна. І містить

у собі навіть звичайну інформацію про минуле. А ми (поряд з археологами, пам'яткоохоронцями та мистецтвознавцями) несемо відповідальність за те, що до нас дійшло від минулих часів. В яких межах дійшло й кому саме – «нам»? Вимірюється це знов-таки територією. Підозрюю, що решті істориків та «консерваторів» (пам'яткоохоронців) інших країн світу байдужа доля історичної спадщини якогось там району Центральної України – матеріальних пам'яток та історії цього невеличкого краю. Або спадщина Кримської Готії – адже немає похідної від неї держави та народу. Хто за це відповідає? Не оповідати в нашому національному гранд-нарративі про історію князівства Феодоро через те, що Кримська область увійшла до адміністративного складу Української РСР лише 1954 р.? А хто інший за нас це буде робити?

Тому критерій територіальності лише дозволяє знавцям минулого не забути про деякі свої моральні обов'язки. І це – не гучні пафосні слова: а хто відповідає за донесення до сучасності інформації про саме існування і стражденну долю жертв Голокосту, Голодомору, нацизму та сталінізму? Вони давно мертві. В який спосіб ми як фахівці інтерпретуватимемо ці явища, – інша справа, але знати про це суспільству треба та належить, чи не так? Тож, думаю, ми можемо ретранслювати у сучасність дещо важливе й дійсно *значиме* з минулого, – нехай це свідчення існування вже неживих людей, спільнот і народів. Але у цій царині ми, хочемо того чи не хочемо, передовсім *відповідаємо за 600 тис. кв. км сучасної території української держави.*

По-п'яте, мені дуже імпонують наступні пропозиції Г.Касьянова та О.Толочка: «Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів. У цьому варіанті “периферійність” української історії перетвориться на потужний пізнавальний стимул і дозволить подолати синдром меншовартості, характерний для національних історій “периферійних націй”. Отже, в ідеалі можна одержати множину історій, а не єдину історію, штучно виструнчену в нитку ідеологією чи оповіддю. Зрештою, це краще відповідало б характерові минулого, яке відбувалося хаотично, нескоординовано, різноспрямовано. Можливо, у цьому полягає наш шанс зробити *велику* історію України новаторською й інтелектуально привабливою» (с.21).

Я, звісно, не знаю, що таке «периферійні нації» – які критерії визначають у нас «центр» і «периферію», і в якому саме контексті, – чи це, бува, не потужний вплив ідеологічних колізій сучасності на оцінку минулого? Просто, якщо колеги в даному разі вживають вислови «історія України» та «українська історія», це говорить про те, що вони поки ще відверто не позбулися «національного» погляду на минуле. Можливо, на їхню думку, це й не є проявом «національної історії», але мені видається, що це – лише її інше прочитання та реінтерпретація. Адже, якщо послідовно простежити їхню внутрішню логіку викладу у цитованій статті, то у ХХІ ст. відверто не повинно бути місця таким словосполученням.

Тому мені приємно, що сучасний стан української історіографії у промовистому вигляді спільного тексту двох з її кращих представників містить у собі

помітні внутрішні суперечності. І хоча гегельянське бачення може видаватися сьогодні застарілим у сенсі філософії історії (як і сама філософія історії), воно не виходить з обігу в інтерпретації аналітичної наукової процедури: лише суперечності між тезою та антитезою породжують подальший синтез. Це може бути зовнішньою суперечністю між позиціями двох окремих суб'єктів, що пізнають, може бути внутрішньою суперечністю в уявленнях одного суб'єкта, який щось пізнає. Але сама наявність цієї суперечності є проявом актуального життя просвітницького «проекту науки», яка есенціалістськи шукає чогось нового в баченні старого. Звісно, що цей синтез буде «історично обумовленим» та «ідеологічним», але він буде врешті релевантним до нашої онтологічної інтерпретації проблем актуальної соціальної реальності.

І, нарешті, останнє (по-шосте). Проблема *common sense* для застосування результатів історичного пізнання для мене поділяється на дві теми: «історики для істориків» та «історики для сучасників». Перша не потребує від мене надмірної рефлексії, це самодостатньо відбувається в рамках дії просвітницького проекту «історична наука». Мене турбує друга тема. Можливо, я надміру накладаю тавро «громадянської відповідальності» на прояви суто академічної самодостатньої реальності «вузьких фахівців». Я відверто втручаюся в діалог «історик – минуле», прагнучи, щоб історик поділився своїми враженнями з тими, хто знає набагато менше за нього і живиться ще більш неадекватними уявленнями про минуле, яке формують політики, демагоги та пройдисвіти. Повинні бути *суспільні* вимір та оцінка нашої праці, або принаймні її мотивації.

Ніхто не назве сучасний духовний стан українського суспільства «комфортним» з огляду на наявність у ньому очевидних деструктивних світоглядних конфліктів. Проте історики на чималі спроможні у функції ретрансляторів інформації про минуле для спільноти, в якій є минуле, сучасне та майбутнє. Можливо, є в нас якийсь соціально-терапевтичний (або простіше: соціально-корисний) потенціал? Наша фахова специфіка полягає в тому, що живучи в актуальному суспільстві, ми залишаємося єдиними компетентними фахівцями в поясненні для нефахівців (а це решта наших співгромадян) того, звідки та в який спосіб утворилися наші актуальні соціальні реалії. Ми можемо, звісно, ігнорувати цей інтерес людей, які ще не оселилися в нашій «вежі зі слонової кістки», і не можуть часто-густо просто коректно сформулювати для нас запитання. Але володіючи знанням про більшу частину темпоральної періодизації людської онтології та свідомості (*майбутнє* нам неосяжне, а от наше *минуле* набагато триваліше й набагато більше містить, аніж *сучасність*), ми маємо враховувати соціальний запит.

І гіркий досвід тоталітарної практики не повинен нас зупиняти, оскільки сьогодні цей запит є саме *common* (суспільний, громадський), а не ідеологічний. Ми добре знаємо, хто з колег відпрацьовує певне політичне замовлення, це залишається врешті справою нашого особистого сумління. І тому український національний гранд-нарратив повинен писатися й видаватися, адже він потрібний і має бути корисним «історично обумовленим» українцям XXI ст. Запитання, які задає собі історик, і на які відповідає, далеко не завжди

задаються ним самим. Його вустами часом може говорити суперечлива українська реальність XXI ст.

І ми повинні усвідомлювати відповідальність за те, що цей нарратив стане одним з інструментів ідеологічних суперечок сучасності. Це просто є самоочевидним фактом, безвідносно до нашого бажання. Яким йому бути? Думаю, що в кожного його майбутнього співавтора, котрий буде визнаним фахівцем у своєму періоді та спеціалізації, достане почуття і здорового глузду, і common sense, адже він відчуватиме академічний та соціальний контексти своєї праці. Очевидна й очікувана плюралістичність структури та викладу цього нарративу (на які ми приречені сучасним станом історіографії), може позбавити нас багатьох власних міфів та стереотипів, але не позбавить нас того, чим він буде – історії України.

К.Ю.Галушко

(кандидат історичних наук, доцент інституту соціології,
психології та соціальних комунікацій
Національного педагогічного університету
ім. М.П.Драгоманова, Київ)

«Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою

Стаття Г.В.Касьянова та О.П.Толочка з приводу феномену «національної історії» завершується заклик до дискусії на заявлену авторами тему. Дозволю собі висловити деякі думки з приводу порушених ними питань.

Насамперед, про «написання нової історії України», як це заявлено в назві матеріалу. Якщо йдеться про «новий академічний синтез», то, схоже, мається на увазі нова колективна багатотомна праця, яка має замінити собою багатотомну ж «Історію Української РСР». У такому разі статтю належить розуміти як спробу окреслення методологічного й концептуального підходу до проекту, а зважаючи на колективний характер роботи – підходу єдиного для кожного з учасників. Оскільки автори відверто визнають спрямованість вістря полеміки проти «національної історії» як організації способу знання про минуле, то напрошується думка, що в їхньому баченні нова історія України не повинна бути «національною».

Якою ж саме вона має бути? Наведені авторами як взірцеві перший том «Кембриджської історії Скандинавії», третій том «Кембриджської історії Росії», перший том «Нової кембриджської історії середньовіччя» спонукають до припущення, що тим самим пропонується формат «нового академічного синтезу історії України». Інше припущення, що заклик відмовитися від «національної історії» стосується не конкретного колективного проекту, а спрямованості української історіографії у цілому. Тобто, пропонується писати історію України не як окремого процесу, а тільки або в рамках певних історико-цивілізаційних чи історико-географічних просторів, або фрагментарно, згідно з розвитком тих або інших компонентів суспільного життя – економіки, політики, культури, воєн, освоєння територій, суспільних відносин тощо.

Не маю жодного сумніву, що автори керувалися благородною метою – запобігти проникненню у вітчизняну історіографію етноцентричного й непрофесійного викладення минулого. Однак вибір способу її досягнення у формі розвінчання «національної історії» видається непереконливим.

Застосовуючи термін «національна історія» Г.В.Касьянов і О.П.Толочко не ідентифікують позначений ним феномен ані територіально, ані персонально, чим створюється враження про «національність» усієї історіографії ХІХ ст., про «історичний звіт» як чи не єдиний стимул, що спонукав істориків різних країн братися за перо. Такого роду міркування були б слушними, якби консолідація народів різних країн у нації в рамках своїх держав (відзначу, народів як вільних, уже державно організованих, так і народів, котрі щойно здобули або ще виборювали свою державну незалежність) дійсно становила серцевинну сутність тодішнього історичного розвитку. Але консолідація народів у нації, національно-визвольні рухи була лише продуктом загальноєвропейського процесу – кардинальної зміни соціально-економічних і суспільно-політичних відносин унаслідок прориву в розвитку продуктивних сил (сучасною лексикою – результатом модернізації).

Європейська історіографія XIX ст. розвивалася у загальному річищі суспільної науки, галузі якої прагнули осмислити радикальний історичний поворот. Найбільшою мірою їх цікавило питання про причинно-наслідковий зв'язок у розвитку подій, які призвели до таких масштабних змін, про роль економічного чинника, про вигоди народних рухів тощо. Питання такого роду порушувалися в першу чергу істориками країн класичного капіталізму (приміром, боротьба консервативного, ліберального й радикального напрямів у Франції та Великобританії, дворянсько-юнкерського та історичного – у Німеччині тощо). Безумовно, на характер історичного знання впливали ступінь розвитку держави, її політичний статус. Тому у країнах, де велася боротьба за національне визволення, дійсно помітною, але не домінуючою, була тема історії народів. Та й і вона не була єдиною і супроводжувалася вивченням історії народних рухів на ґрунті захисту як своєї мовної та культурної ідентичності, так і соціально-економічних інтересів (виникнення, приміром, науково-критичної школи у Сербії, праці з історії класової боротьби та повстань в Італії, Норвегії тощо). Формат «національних» історій для осмислення названих проблем Г.В.Касьянов і О.П.Толочко пояснюють історичною й культурною зумовленістю, її призначенням обґрунтовувати перерформатування світового порядку, основою котрого мали стати влаштовані за національним принципом країни. Із цього приводу хотілося б відзначити наступне.

Принцип організації країн навіть із консолідацією їхнього населення в нації коректніше вважати в першу чергу державним. І світовий порядок є насамперед міждержавним, і нас у цьому відношенні не має вводити в оману те, що в англійській лексиці він називається не «inter-state», а «inter-national». Курйозно, але загальна вживаність другого терміна фактично реабілітує «національність» історієписання, хоча насправді має йтися про історію в рамках певних країн, територія яких обмежена державними кордонами.

Інший чинник «національного» характеру історієписання полягав у тому, що в пошуках відповідей на причини та наслідки історичних подій учені впритул підійшли до питання про співвідношення економіки й політики (або «хто ким крутить – собака хвостом чи хвіст собакою», і хто з них хто). Марксова категоричність у цьому питанні не знайшла загальної підтримки, багато істориків указували на пряму залежність не тільки політичних рішень від економічного інтересу, а й економіки від політичної волі. Оскільки остання формалізується через право, а ареал його чинності обмежений державними кордонами, то розгляд взаємодії правових й економічних явищ та її рефлексії на соціальні відносини у форматі «національних історій», тобто в межах державних територій, був цілком логічним. Таким він залишається навіть в епоху глобалізації, коли міжнародні правові акти однаково імплементуються через національне (державне) законодавство. Крім того, економічні процеси відбувалися в рамках певних господарських комплексів тієї або іншої країни.

Світовий порядок, якщо застосувати до нього системний підхід, складається з елементів, якими є національні держави. У силу об'єктивного

характеру свого існування вони, загалом, не дуже й потребують історичної легітимації. Функціонування будь-якої системи залежить від властивостей її елементів. Не випадково зараз скрізь багато уваги приділяється вивченню ресурсів держав – і матеріальних, і культурних, і духовних, і психологічних тощо. Відповідно, зберігається увага до історії формування та еволюції ресурсних складників, а відтак і до історії розвитку народів країн.

Уважаємо доречним пригадати, що історія народу – це не тільки громадянська, а й суто етнічна. Вона також важлива для розуміння еволюції його антропологічного складу, з яким пов'язаний народний темперамент, а відтак і швидкість, і спосіб реагування на історичні виклики. Так само вона важлива для розуміння джерел культурних і моральних цінностей народу, які прямо впливають на характер формального та неформального права, котрим він послуговується у своєму житті. Нарешті, саме ХІХ ст. започаткувало рух науки до виявлення загальних закономірностей світового історичного розвитку. Встановлення закономірностей можливе лише через виявлення повторюваностей історичних явищ методом порівняння. Застосувати цей метод можна лише через прив'язку явищ до певного часу й місця. Тому в лінійності та територіальності історіографії закладено глибокий концептуальний сенс. Хоча, звісно, цей підхід не може вважатися єдиним, але від цього він не втрачає своєї продуктивності. До того ж його застосування ніколи не було заборону права істориків на ті самі фрагментарні/проблемні історії. І такі історії активно писалися.

Усе перед цим сказане покликане заперечити категоричність, з якою Г.В.Касьянов і О.П.Толочко приписують «національній історії» всілякі родові вади – ототожнення мети та причини, телеологічність, ідеологічну підпорядкованість, конфліктність, нетерпимість, агресивність, етноцентричність, культурну ексклюзивність, радикальну реверсивність, есенціалізм, прескриптивність, редукціонізм. І така інтелектуальна потвора існувала аж два століття та ще й нахабно виповзала з колективними і монографічними працями, брошурами, статтями?

До речі, якщо взяти таку ваду «національної історії», як етноцентричність, то вона може проявлятися в історії винятково моноетнічної нації або нації, де певний етнос панує над меншинами. Тоді й сам термін «етноцентричність» має бути віднесений тільки до таких випадків. Але Г.В.Касьянов і О.П.Толочко ілюструють неспроможність «національної історії» на прикладі країн або з поліетнічним (Індія), або ж із двоетнічним (Бельгія) населенням. Що ж до тавра «ексклюзивності», то чи не є воно некоректною заміною «своєрідності», яка дійсно притаманна кожному народові та яка лише підкреслює варіативність проявів загальних закономірностей?

В який спосіб автори статті пропонують подолати уявлені ними вади «національної історії»? Він є простим у своїй геніальності (не наважуся назвати його геніальним у своїй простоті) – «відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу “реальність”, просторово-географічна організація якої була зовсім іншою. Подібна мета досягається двома протилежними

способами – близьким (тобто зосередженням на історичних регіонах, менших за національну державу) і далеким (тобто вписуванням національної історії в контекст більших спільностей та культурних співтовариств) фокусами» (с.14)*.

У кожному з цих фокусів цілісна історія України розмивається. Що дасть запропонований спосіб уникнення «тиранії територіальності»? Адже і внутрішньорегіональна, і широкорегіональна історії також будуть обмежені (аналогічно до історії Скандинавії) певними географічними рамками, а відтак нестимуть у собі ту саму ваду територіальної тиранії, якою занепокоєні автори. Крім того, щоб поставити національну історію в контекст більших співтовариств, необхідно цей контекст мати, а він, своєю чергою, може утворитися на ґрунті зіставлення та узагальнення національних історій (що, до речі, підтверджується змістом «Кембриджської історії Скандинавії», який пропонується за взірцем). Адже важко уявити, щоб спочатку утворився контекст, а вже потім – його фрагменти.

Залишивши осторонь одвічне питання про історіографічні «яйце й курку», звернімо увагу на певну суперечливість у твердженнях Г.В.Касьянова та О.П.Толочка. З одного боку, за їхніми словами, «вітчизняна історіографія відповіла на цей виклик (спільний запит на «власну» історію – О.М.) поверненням на рейки нарративу зразка столітньої давності (с.17). Це слід так зрозуміти, що відбувся, за морською термінологією, «поворот все вдруг», причому в бік минулого. А потім стверджують, що професійне співтовариство істориків України не було одностайним, що вже у середині 1990-х рр. можна було почути голоси окремих науковців, які висловлювали критичні зауваження щодо деяких канонів мастер-нарративу, що останнє десятиліття засвідчило його розмивання дослідницькими новаціями, інтердисциплінарністю.

Наведені розбіжності, здається, є наслідком невизначеності авторами предмету розмови – чи то про брак колективного проекту написання історії України відповідно до тих підходів, що видаються їм єдино правильними, чи то про загальний стан історіографії історії України. Якщо йдеться про друге, то розмови про якісь єдині підходи взагалі недоречні – наука плюралістична як за вибором дослідницьких тем (у тому числі теми «національної історії»), так і за теоретичним та методологічним інструментарієм. І в обох випадках авторські наполягання, що треба відмовитися від лінійності викладу, від уніфікації структури за лінійною схемою, що треба замінити цілісну історію України описом суми історичних досвідів, що треба відмовитися від ідеї безперервності, що ідеалом є множина історій, а не єдина історія, – віддають тією самою прескриптивністю, яка приписується «національній історії».

Якщо під «національною історією» автори розуміють історію, котра відображує діяння конкретного етносу, то у середовищі професійних істориків України вона є рідкістю. Масу навчальної й популярної літератури не беремо до уваги, вона не має професійно-наукового призначення. Інша справа, що в масиві цієї літератури багато того, що заслуговує на оцінку, дану авторами

* Тут і нижче вказано сторінки з публікації Г.В.Касьянова й О.П.Толочка в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р. (прим. ред.).

«національній історії». До кожного, хто береться писати (професійно чи непрофесійно) і справді варто звернутися з закликом не писати ура-патріотичних дурниць, щоб над українцями не сміялися як над людьми, які компенсують самозамилуванням комплекс національної неповноцінності. Утім, це робилося задовго до статті Г.В.Касьянова та О.П.Толочка, щоправда, зі скромними наслідками. Відтак, актуальним є не відхід від «національної історії» (хоча гільйотина і є кращим засобом від головного болю), а застосування експертних перешкод для недолугих публікацій.

Проблема ж українського історичного нарративу у вигляді колективної праці навряд чи може бути вирішена поворотом від лінійності до фрагментарності. В іншій термінології це зветься поєднанням хронологічного та проблемного підходів. Оптимальної моделі цього поєднання ніколи й ніким не було знайдено та навряд чи буде винайдено в майбутньому. Навіть якщо запровадити замість єдиної лінійної історії суму історій, то однаково кожна з них неминуче буде викладатися у вигляді хронологічної лінійної послідовності. Але в такому разі чи можна вважати справедливою оцінку «національної історії» як інтелектуального анахронізму, придатного для індоктринації та пропаганди, але не для пізнання, через її лінійність? Сумнівно, що методологічна криза українського нарративу (хоча її наявність теж під питанням) породжена його «національністю», тобто тематичним вибором. Витоки будь-якої методологічної кризи лежать у герменевтичній, логічній, інструменталістській площині, а відтак від неї не застрахований і перехід до «нелінійної історії».

Історичний нарратив із «відкритою» структурою популяризується як «модерний», але немає жодних переконливих доказів його пізнавальних переваг, адже він являтиме той самий лінійний виклад фрагментів минулого в рамках послідовних хронологічних етапів. Звісно, за доказ можна взяти і заяви авторів такого підходу. Але погодитися з його переконливістю – це вже суто індивідуальна справа кожного дослідника. У підсумку якість тексту нової колективної «національної історії» (чи монографічних історій) визначатиметься професійністю конкретних авторів. Тобто тим, що є непідвладним жодним концептуальним і методологічним прескрипціям, навіть легітимованим терміном «модерність».

О.М.Майборода
(доктор історичних наук, професор,
заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України)

УДК 94 (477):339.543

О.О.Дячок*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МИТНИХ ВІДНОСИН У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ XVI ст.

На основі уставних земських грамот, трьох Литовських статутів, а також тарифів, універсалів та уставів аналізуються деякі аспекти нормативно-правового регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Литовські статuti, нормативно-правове регулювання, правовий звичай, митні відносини, мито, уставні земські грамоти, тариф, універсал, устава.

Від найдавніших часів митниця була важливим джерелом наповнення державної скарбниці¹. Пізніше митні органи почали виконувати регулятивну² та охоронну функції. Митні відносини³, під якими ми розуміємо комплекс суспільних відносин, що виникають із приводу: а) формування й реалізації митної політики; б) правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної служби і його практичної реалізації; в) організації й функціонування митних органів, – у кожній державі тією чи іншою мірою регулювалися нормативно-правовими актами.

На ранньому етапі існування Великого князівства Литовського значну роль у регулюванні цих відносин відігравав правовий звичай. Передусім,

* Дячок Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (Дніпропетровськ)
E-mail: oleg_dyachok@ua.fm

¹ Див.: Дячок О.О. Фіскальна функція митниці в історичній ретроспективі // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – №2 (4). – С.27–32.

² Дячок О.О. Становлення регулятивної функції митних органів // Вісник Академії митної служби України: Серія «Право». – Дніпропетровськ, 2011. – №1 (6). – С.15–24.

³ На нашу думку, цей термін більш адекватний, ніж використовуваний Л.Ю.Жеребцовою – «митна організація», який охоплює «всю сукупність відносин, що виникають між різними станами і державою у процесі торгової діяльності з метою її регуляції, а також організації й функціонування митної системи з численними видами поборів, оплат і способами їх стягування» (див.: Жеребцова Л. Роль Першого Литовського статута в історії інституціоналізації таможенної організації на українських землях Великого князівства Литовського // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė I.Valikonytė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2005. – P.196). Терміном «митні відносини» послуговуються також дослідники з Академії митної служби України. Один із розділів праці О.В.Морозова має назву «Методологія дослідження історії митних відносин XVIII – початку XX ст.» (див.: Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. – Дніпропетровськ, 2011. – С.29–35), а К.М.Колесников навіть використав його у назві монографії (див.: Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. – Дніпропетровськ, 2012).

згідно з ним стягувалося мито. Про це свідчать т.зв. уставні грамоти (або обласні привілеї) великих князів окремим землям⁴. Зокрема, у підтвердженні короля Александра від 16 лютого 1501 р. Волинській землі на права та вольності, відповідно до привілею Казимира, сказано, що «не надобѣ мытъ зъ ихъ людѣй брати, нижъли мають мыта старые давати, где и передъ тымъ бѣдѣтъ даивали»⁵. 1 вересня 1529 р. Сигізмунд Старий надав привілеї «всим обывателемъ шляхте земли Киевское на права и вольности ихъ», в якому йшлося:

«Такъ же просили насъ князи и панове, и земяне Киевъские, ижъ новины вводили вранники наши, воеводы Киевъские [...] и тежъ о мыта новые, где здавѣна не бывали, а ново уставленые; – и били намъ чоломъ, абыхъмо имъ тые новины отъложили. [...] А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавѣна не бывали за предковъ нашихъ [...] тутъ и теперь не потребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижъли старые звычайные мыта мають браны быти по давѣному»⁶.

Подібні положення є й в інших обласних привілеях⁷. Слід також відзначити, що практику заборони правителем мит, котрі не стягувалися раніше, знали й інші держави. Приміром, до неї вдався Карл Великий, видавши 805 р. Діденгофенський капітулярій. Як зауважив О.Пищик, «кожний новий суверен намагався обмежити вольницю своїх васалів»⁸. Через сто років стягнення нових мит у Баварській східній марці спричинило появу Раффельштеттенського митного статуту (датується 904–906 рр.). У відповідь на скарги про незаконні митні побори й несправедливі мита східнофранкський король Людовик IV Дитя доручив маркграфові, щоби той із суддями «вивчив митне право та розглянув митний порядок, призначивши своїх послів [...] аби вони від його імені виправили цей (митний порядок – *О.Д.*) відповідно до справедливості та закону», що й було виконано⁹.

⁴ За словами М.М.Ясинського, в уставних земських грамотах містилося «детальне визначення відношення даної землі або провінції до всієї держави». В умовах відсутності загальнодержавних законодавчих збірників за своїм змістом і призначенням вони можуть бути названі місцевими законами із загальними нормами для певної обмеженої території. Дослідник також визначав їх як «законодавчі акти, котрі давалися окремим землям, що входили до складу держави литовської, в особі всього їх населення, із метою підтвердження стародавнього загального права кожної землі визначати відношення її до держави та її місцевих органів і регламентувати різноманітні сторони місцевого громадського життя, переважно на підставі місцевих же звичаїв» (див.: *Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства.* – К., 1889. – С.30–32, 35–36).

⁵ *Lietuvos Metrika.* – Vilnius, 1998. – Кн.25 (1387–1546): *Užrašymų knyga 25.* – Р.102. – №36; *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С.271.

⁶ *Lietuvos Metrika.* – Кн.25. – Р.190. – №130.

⁷ *Ясинский М.* Уставные земские грамоты... – С.157; *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земъли»... – С.125–126, 135. Про генетичний зв'язок статутів з обласними привілеями див. також: *Бахуринська О.О.* Уставні земські грамоти як кримінально-правові джерела Литовського статуту 1529 р. // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – Вип.49. – С.208–212.

⁸ *Пищик А.* Регулирование торговли в Западной Европе в эпоху раннего средневековья // Актуальныя пытанні мытнай справы: Навук. зб. – Мінск, 2010. – С.95, 98.

⁹ *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. – Москва, 1993. – С.59–67.

Водночас треба пам'ятати, що поряд із державними існували й приватні митниці. Зокрема, за поширеною в канцелярії Великого князівства Литовського практикою, до одного з документів 12-ї книги судних справ Литовської метрики від 25 січня 1541 р. було вписано більш ранні документи. Лист від 17 жовтня 1437 р. засвідчував, що великий князь Свидригайло за вірну службу надав панові Каленику Мишковичу низку сіл у Житомирському та Овруцькому повітах з усім, що до них належало, включаючи мита. 5 листопада 1445 р. цей самий володар надав панові Іванові Мушаті вічистий (вічний) привілей аналогічного змісту на село Склин у Луцькому повіті¹⁰. У цих випадках ішлося про мито, що надходило приватним особам. Практика самовільного стягування мит у маєтностях набула значного поширення вже в XV ст. Так, у вирокі луцьким міщанам, який за індіктом датують серпнем 1480 р., великий князь Казимир Ягеллончик заборонив брати мито у 30 волинських населених пунктах¹¹. Особливо слід звернути увагу на лист (грамоту) Казимира другої половини XV ст. про заборону стягувати мита, встановлені після Вітовта, у маєтках волинських князів, панів, бояр і зем'ян. За порушення цього припису передбачалася санкція («А хто маєть по новыхъ мытєхъ [...] мыто брати, в тыхъ имѣня пооднимаемъ»), яку згодом побачимо в I Литовському статуті за аналогічне порушення. Крім того, у документі детально перелічено умови, за яких дозволялося стягувати визначене мито, та його розмір (що відповідало звичаю: «Нижли бы есте тутъ мыто брали, гдѣ было здавна»), а також те, де робити це заборонялося¹².

М.В.Довнар-Запольський відзначав, що порядок стягнення й, особливо, розмір мит на кожній митниці встановлювався місцевим звичаєм, котрий залежав від різноманітних умов і вироблявся впродовж століть¹³. Утім, тексти уставних грамот не містять відомостей про те, які мита стягувалися та яким чином це здійснювалося. Певна інформація про вказані аспекти є в інших джерелах. До них, наприклад, відноситься перелік митних зборів на торговому шляху з Торуня до Володимира¹⁴, що датується 1349 або 1386 рр., і, звісно ж, ревізії замків. Зокрема, у ревізії державних замків Великого князівства Литовського від 1552 р. містяться відомості про розміри обістки¹⁵, помірною, мита з каравану, соляного, рибного та інших видів мит у кожному з них. Якщо у Черкасах торговці, котрі не мали безмитних листів¹⁶, платили обістку

¹⁰ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2007. – Kn.231: (1540–1543): 12-oji Teismų bylą kn. – P.66–67, 149–150. – №64, 163.

¹¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546): Кніга запісаў №30 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С.Мяньжынскі. – Мінск, 2008. – С.222–223. – №151.

¹² Акты Литовской метрики / Собр. Ф.И.Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.1. – Вып.1: 1413–1498. – С.8–9. – №13.

¹³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.1. – С.400, 531.

¹⁴ Hansisches Urkundenbuch / Bearbeitet von K.Höhlbaum. – Halle, 1882. – Bd.III. – S.312–313. – №559; Торговля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – С.20–22, 369.

¹⁵ Обістка (або обвістка) – податок, що стягувався на митниці, головне призначення якого полягало у сповіщенні про прибуття товарів.

¹⁶ Безмитні листи, котрі звільняли від сплати мита, надавалися великим князем, як правило, окремим особам за певні заслуги або громадам для їх підтримки після катаклізмів чи подій, що суттєво впливали на матеріальне становище населення. Наприклад, 22 жовтня 1551 р. Сигізмунд II Август звільнив оршанських міщан на десять років від сплати мита по всьому

в розмірі 3 гроша від копи, то у сусідньому Каневі – 2 гроша. У Володимирі десята частина від дерев'яного, мостового, подорожнього, помірного, м'ясного і соляного мит ішла на користь місцевого владики. У Вінниці по 2 гроша від копи платили старості. Тут також стягували мито господарське («Отъ камена воску по 4 гроши, отъ вола по 3 гроши, отъ кожи всакоє по грошу польскому»). Особливо різноманітними мита були в районі Мозирського замку. Для стягнення помірного використовувалася «мера мозырська велика», яка нібито дорівнювала 1,5 солянкам (тобто приблизно 120–150 л)¹⁷. На Кременецькій митній коморі в 1563 р. мали сплачувати вагове, помірне, мостове (від великого возу з товаром – 5 пенязів, від возу солі – 2 пенязя), а прийшли купці й козаки також обістку. Торгове мито, яке стягувалося від міри (від бочки у чотири корці – 2 пенязя, від бочки в один корець – 0,5 пенязя), за давнім звичаєм, ішло міському урядові¹⁸. Цінну інформацію про розміри митних зборів і порядок їх стягнення містить лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до свого наступника на цьому уряді Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р.¹⁹ Л.Ю.Жеребцова стверджує, що в основі митних зборів лежала ідея оплати послуг, котрі надавалися державою, місцевими громадами або приватними особами²⁰.

Слід відзначити, що на практиці вказаний вище звичай, який підтверджувався великокнязівськими листами, повсюдно порушувався. Це бачимо й у привілеї Александра від 1 березня 1503 р. владиці, боярам і всім міщанам смоленським на права та вольності. Він став відповіддю на чолобитну смолян і підтверджував «вечно и непорушно на веки веком» більш ранній привілеї Казимира. У документі Александра, зокрема, говорилося, що рядничі Миколая Радивиловича, який «от его милости Смоленскъ держальъ», брали «взвестку» з гостей і купців із Мстиславля, Кричева та інших міст, «чого ж перед тым не бувало». Звернімо увагу, що у смоленській уставній грамоті сказано, що, згідно з давнім звичаєм, обістку сплачували тільки іноземці – москвичі та тверичі, а з купців сусідніх міст її не стягували. Натомість ті, зі свого боку, не брали обістку зі смолян. Коли у Смоленську почали порушувати усталений звичай,

Великому князівству Литовському через значне їх зубожіння від забезпечення підводами полсів, які часто проїжджали через Оршу, та неврожаї в попередні роки (див.: Метрька Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1522–1552): Кніга записаў 28 / Падрыхтовка тэкстав да друку і навук. апарат В.Мянжынскі, У.Свяжынскі. – Менск, 2000. – С.167). Власне, можна погодитися з В.Г.Берковським, котрий виокремлює дві категорії звільнень: індивідуальні й територіальні (в рамках останньої для території Волині дослідник виділяє чотири менших категорії, відмінних як за територією, якій надавалося право, так і за територією, на яку поширювалося право безмитної торгівлі, за видами товарів, за національною ознакою) (див.: *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісник Академії митної служби України. – 2006. – №1. – С.129–130). Про причини надання митних пільг, зокрема звільнення від сплати мита, див.: *Дячок О.О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці: Міжвід. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С.160–164.

¹⁷ Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1: Акты о заселении Юго-Западной России. – С.589, 595, 604, 617–619. – №LXXXII–LXXXV; Торговля на Україні... – С.78–84. – №57.

¹⁸ Архив Юго-Западной России – К., 1890. – Ч.7. – Т.2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С.70, 72–73. – №X.

¹⁹ Торговля на Україні... – С.51–52. – №43.

²⁰ *Жеребцова Л.* Роль Первого Литовского статута... – Р.196.

не заборилися відповідні заходи стосовно тамтешніх мешканців. Дізнавшись про це, господар скасував нові мита, залишивши все по-старому²¹.

Порушувалися й положення великокнязівських актів. Про це свідчить той факт, що 1492 р. Александр знову підтвердив право віленських купців не сплачувати внутрішніх мит, дароване їм привілеєм Сигізмунда Кейстуговича 22 вересня 1432 р. і підтверджене Казимиром у 1440 р. На думку В.І.Пічети, причиною цього було те, що землевласники не дозволяли віленським купцям безмитно проїжджати через свої володіння²².

Урешті названі дії було заборонено приписами першого у Центрально-Східній Європі юридичного кодексу. У I Литовському статуті 1529 р. закріплювалася санкція у вигляді конфіскації маєтку за порушення заборони «новых мыт вымышляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани на торгох в именах своих, кром которые были з стародавна вставлене», і на які було видано відповідні великокнязівські листи (арт.21, розд.1)²³. Як уже відзначалося, аналогічну санкцію передбачав лист Казимира другої половини XV ст., адресований волинським урядникам. Лише тепер її чинність поширювалася на територію всієї держави.

Варто звернути увагу на твердження Д.П.Ващука про вплив Київського 1507 р. і Волинського 1501 р. земських привілеїв на формування I Литовського статуту, зокрема на артикули про заборону нових мит²⁴. Свого часу ще М.В.Довнар-Запольський відзначав, що встановлення приватних мит було заборонено вже в період формування Великого князівства Литовського, а з ліквідацією удільної системи великокнязівське право на призначення мит було поширене на всю територію держави, що знайшло відображення в названому статутному артикулі. Таким чином, право на встановлення мит належало винятково верхній владі й мотивувалося певною потребою²⁵.

Але навіть загроза втрати власного маєтку не ставала на перешкоді спробам незаконного стягнення мита з боку власників – князів та шляхти. Так, 15 червня 1545 р. було складено вирок урядових ревізорів за скаргою луцьких і володимирських міщан про порушення їхніх привілеїв. У процесі розгляду останні заявили, що всупереч судовому листу Казимира та дозволеному листу²⁶ Александра багато шляхтичів Луцького й Володимирського повітів неза-

²¹ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1993. – Кн.5: (1427–1506): Užrašymų kn.5. – P.272–275. – №157; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.374–376.

²² Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – Москва, 1958. – С.59–60.

²³ Статут Великого князівства Литовського 1529 г. / Под ред. К.И.Яблонскиса. – Минск, 1960. – С.39; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова – Одеса, 2002. – Т.І: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С.59.

²⁴ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К, 2004. – Вип.4. – С.181–182, 190 (або: Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – P.89, 97–98).

²⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство ... – С.402–403.

²⁶ Листи були досить поширеним видом документів, що відрізнялися між собою як за походженням, так і за змістом. Вони могли мати як публічно-правовий, так й індивідуально-правовий характер. М.П.Ковальський за змістом виділив сім різновидів листів, а також особливий вид – «лист продажний» (див.: Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины

конно стягували мито у межах власних земельних володінь. Ревізор встановили: «Всѣхъ тыхъ мѣсть, где мыто берутъ, пятьдесят и семь, ѡкрѡм ѣдрьских и иныхъ мытъ головнейшихъ»²⁷. Утім, із контексту цього повідомлення не зрозуміло, чи в усіх п'ятдесяти семи місцевостях мита брали незаконно? Князі, пани та зем'яни відповіли, що стягують мита за дозволом і привілеями попередніх господарів і нинішнього, проте надати ревізорам ці документи відмовилися. Практично одночасно (ревізія Кременецького замку датована 21 липня 1545 г.) розглядалася скарга місцевих міщан про незаконне стягування мита на ярмарках і торгах у приватних містах Кременецького й Луцького повітів²⁸.

Свавільне встановлення та збирання мита ставало предметом судових розглядів. Зокрема, у документі №161 12-ї книги судних справ Литовської метрики від 6 вересня 1541 р. зафіксовано, що віленські міщани скаржилися на місцевого біскупа князя Павла, який, не маючи данини й королівських листів, у своєму маєтку Верках на річці Вілії стягував мито від плотів. Тут, стверджували скаржники, «ніколи здавна мыто не биривано», а було запроваджене Павловим предком – князем Янушем, біскупом познанським, на що раніше вони вже скаржилися королеві, проте ту справу так і не розглянули. Слід звернути увагу, що міщани просили, «абы тоє мыто на сторону было отложено, а што без данины и листовъ г(о)с(по)д(а)рьских в томъ имению брано, абы то при Статуте земском было заховано», тобто вирішити згідно з приписами I Литовського статуту. Від імені князя виступали, «маючи от его милости в той речи зупольную мощь и порученьство з ними поступовати», його прокуратори²⁹ – підкоморій сирацький пан Миколай Грабя та «ардиякон» віленський князь Єзоф Ясенський, які повідомили, що у Верках здавна брали мито по

XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С.15–17). Дозволені листи видавав верховний правитель. Досить часто ними передавалися в оренду митні збори певним особам (див.: Торгівля на Україні... – С.30, 35–36, 41–42, 45–46. – №15–16, 19–20, 28, 34–35).

²⁷ Торгівля на Україні... – С.67. – №51; Литовська метрика: Книга 561: Ревізія українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.101–102, 163.

²⁸ Торгівля на Україні. – С.70–71. – № 52; Литовська метрика: Книга 561. – С.123–125, 158–168, 206–207; *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jęj cywilizacji od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Wilno, 1844. – Cz.II: Litwa w piérwszych trzech wiekach po przyięciu wiary chrześciанській. – S.91; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.515–516, 518; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.VI: Житє економічне, культурне національне XIV–XVII віків. – С.76–77; *Берковський В.* Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип.5. – С.89.

²⁹ Прокуратор (або умоцований) – представник інтересу сторони у суді, чий повноваження підтверджувалися листом від довірителя («мощь зуполна»). Знатні особи могли вповноважувати представника листовно, засвідчивши достовірність документа печаткою та власним підписом. Термін «прокуратор» до правової лексики Великого князівства Литовського потрапив із Польщі (див.: *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі: Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002 – Вип.1. – С.112; див. також: *Valikonytė I.* Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavadootojas, kalbovas ar «teisingumo riteris» // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha.* – P.135–151; *Сокальська О.В.* Інститут судового представництва у Великому князівстві Литовському // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – №4. – С.236–238; *Аракелян М.Р.* Развитие института судебного представительства в Великом княжестве Литовском // *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* – Одеса, 2009. – Т.VIII. – С.104–107; *Його жс.* Еволюція інституту адвокатури на українських землях за Статутами Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Вип.49. – С.99–103).

12 пенязів від плоту. Натомість міщани і їхні свідки присягнули, що мито, запроваджене лише за князя Януша, стягується в розмірі 12 та навіть 15 грошів із плоту. Порадившись із панами-радою й узявши до уваги, що віленський біскуп не надав документальних підтверджень на право стягнення мита, господар заборонив брати його від плотів і того, що на них перебувало. Однак він не став конфісковувати маєток, зазначивши, що згодом вирішить, як чинити³⁰. У справі навіть наводилася статутова цитата:

«А што се дотычеть того, ижъ там, в оном именью, черезъ заруку г(о)с(по)д(а)ръскую мыто брано, около чего у Статуте права земьского есть описано: “Хто бы свовольне без данин листов г(о)с(по)д(а)ръскихъ в ыйменью своемъ мыто на себе брал, тот тое именъ(е) тратить”»³¹.

Також у документі зафіксовано наслідки розгляду аналогічної за змістом скарги віленських міщан на власників маєтків на річках Вілії та Жеймені. Трое з останніх стягнення мита заперечували, один не надав господареві підтвердних листів («листовъ-тверъдостей»), ще один на слухання не з'явився. Великий князь заборонив стягнення будь-якого мита в їхніх маєтностях, але також утримався від конфіскації володінь:

«А хто будетъ черезъ теперешнее росказанье и вырокъ г(о)с(по)д(а)ръскій предъсе у бранью онаго мыта узнанъ и досветчонъ, тые водъле Статуту мають того утерпеть»³².

Д.П.Ващук звертає увагу, що I Литовський статут, підтвердивши заборону встановлювати нові мита, не містив жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мит. Очевидно рішення щодо цього приймалися в робочому порядку відповідно до умов, пов'язаних зі стягненням податків та відбуванням повинностей³³.

У 1540-х рр. шляхта Великого князівства Литовського розпочала боротьбу за «поправку статуту» у своїх інтересах³⁴, зокрема йшлося про надання митних пільг³⁵. Це було обумовлене тим, що коронна конституція 1496 р. закріпила право польських шляхтичів експортувати без сплати мита товари, вироблені у

³⁰ Lietuvos Metrika – Кн.231. – Р.147–148. – №161.

³¹ Пор.: Статут Великого княжества Литовского 1529 г. – С.39; Статуты Великого князівства Литовського. – Т.І. – С.59.

³² Lietuvos Metrika – Кн.231. – Р.148–149. – № 161.

³³ Ващук Д. «Старина» як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанюка. – К., 2007. – С.418.

³⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – Москва, 1900. – С.517–520; Его же. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.216.

³⁵ Дячок О. Регулювання митних відносин в Першому Литовському статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmais Lietuvos Statutas ir erocha. – Р.215–223; Його ж. Правове регулювання митних відносин в добу кн. Василя-Костянтина Острозького // Наукові записки: Історичні науки: Мат. міжнар. конф. «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» 15–17 жовтня 2008 р. – Острог, 2008. – Вип.13. – С.319–325.

власних маєтностях. Після неодноразових звернень господар у 1559 р. дозволив «княжатам, панятам і всій шляхті» вивозити, не сплачуючи мит, деревину з маєтків, а також вирощене, а не куплене, зерно й худобу. Обов'язковою умовою була присяга пана або його слуги на першій коморі (митниці) про те, що товар походить із власного господарства. Невдовзі у II Литовському статуті 1566 р. з'явився новий припис про звільнення шляхти від сплати мита при здійсненні експорту збіжжя, деревини й виробів із неї власного виробництва (арт.26, розд.1). Про походження товарів, що вивозилися, на головних коморах мали скласти присягу їхні власники або гідні довіри слуги, котрі їх супроводжували. Належало тільки сплатити мито від підвід, якими перевозили зерно на продаж, на мостах «старожитных», відповідно до давнього звичаю³⁶. На коморах практикувалася складна процедура розслідування, чи дійсно товар належав шляхтичеві³⁷. Звільнення шляхти від сплати мита Н.М.Яковенко визначає одним із найсуттєвіших доповнень другої редакції статуту порівняно з першою, що мало важливе значення для подальшої імунізації шляхетських маєтків³⁸.

У II Литовському статуті також була норма про заборону запровадження нових мит (арт.25, розд.1), аналогічна за змістом із відповідним приписом першої редакції кодексу (арт.21, розд.1)³⁹. Однак були й новації. На осіб, які стягували мито у відповідності з великокнязівськими листами, покладався обов'язок власним коштом ремонтувати мости, греблі, загати, рови. Якщо ж через їх незадовільний стан переїжджий зазнавав збитків, то пан, котрий стягував мито, повинен був їх відшкодувати й додати, що вимагав потерпілий (тобто компенсувати моральну шкоду). Це ж стосувалося старост, державців та осіб, які збирали мито на користь великого князя, якщо вони не ремонтували дороги. Урядникам і збирачам мит на дорогах, по містечках і селах великокнязівських, князівських, панських та зем'янських заборонялося стягувати невстановлені мита⁴⁰.

Більш детально митні відносини регулював III Литовський статут 1588 р. Артикул 29 першого розділу містив ті самі положення, що й артикул 25 другої редакції. Крім того, порушники заборони про встановлення нового мита мали каратися штрафом у 20 кіп, на них покладався обов'язок із надлишком відшкодувати завдані збитки. Артикул 30 базувався на артикулі 26 попереднього видання статуту, утім певною мірою відрізнявся від останнього. У новій редакції шляхтичі звільнялися від сплати мита й мостового, якщо вони перевозили зерно або інші товари (не тільки деревину, а будь-які) з власного господарства. Натомість із придбаних мито стягувалося. Власник або його довірена особа повинні були скласти присягу перед посадовцями про походження товару. Наступні на шляху митниці мали пропускати його за квитанцією, виданою першою митницею.

³⁶ Статут Великаго княства Літоўскаго 1566 года. – Мінск, 2003. – С.63–64.

³⁷ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.526.

³⁸ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-е, перегл. і виправл. – К., 2008. – С.51.

³⁹ Попри заборону, випадки незаконного стягнення мита мали місце й після ухвалення II Литовського статуту. Зокрема, про це свідчать скарги, подані на Городенський сейм 1568 р. (див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею. – Юрьев, 1914. – Т.30: Литовская метрика: Отделы первый – второй. – Ч.3: Книги публичных дел. – Т.1. – Стлб.500, 503).

⁴⁰ Статут Великаго княства Літоўскаго 1566 года. – С.62–63.

Не належало стягувати мито з шляхтичів і при перевезенні товарів для власного вжитку. Також у цьому артикулі було закріплено текст присяги⁴¹.

Власник, доручаючи слuzі продати свій товар, давав йому атестацію для пред'явлення на цельних (прикордонних) і митних коморах та прикорморках⁴². Зміст присяги був аналогічним змісту атестації й підтверджував походження товару⁴³. Указані документи вписувалися до ґродських книг. Слід відзначити, що в наступні роки шляхтичі нерідко ввозили сіль, мед, збіжжя, рибу для продажу, заявляючи їх як товари для власного споживання, завдаючи таким чином збитків державній скарбниці. Після скарг митних урядників Сигізмунд III видав 17 квітня 1632 р. універсал, яким зобов'язав усіх, хто ввозив товари для продажу, сплачувати мито, а тих, хто вивозив не власне, а куплене зерно – платити цю (мито, що стягувалося на кордоні). Про мету ввезення товарів у першому випадку та їх походження у другому власник мав повідомити та скласти присягу («iurament wprzód uczynił»)⁴⁴.

Ще два артикули, котрі регулювали митні відносини, містилися у третьому розділі III Литовського статуту. Так, артикул 48 забороняв вивозити з Великого князівства Литовського як у воєнний, так і в мирний час зброю, залізо, рушниці, коси, ножі, стріли та інші предмети військового призначення. Порушникові цієї заборони загрожувала страта, а його товар конфісковувався до великокнязівського скарбу⁴⁵. Артикул 51 забороняв передачу одній особі в оренду доходів, зокрема й митних зборів, що належали всій Речі Посполитій. Порушник мав сплатити штраф у розмірі 100 кш грошей. Великокнязівські листи, отримані з канцелярії всупереч цій забороні, визнавалися недійсними⁴⁶.

Досить рано великі князі в уставних земських грамотах почали надавати громаді того чи іншого міста право безмитної торгівлі на території власної держави. Так, мешканцям Полоцька та Вітебська таке право було дароване ще Вітовтом у 1392–1399 рр., а згодом підтверджене його наступниками⁴⁷. Водночас Смоленська уставна земська грамота 1505 р. дозволяла смолянам стягувати з приїжджих купців «вѣсчєє» мито з меду, солі, коромисел та інших товарів. Але це не повною мірою поширювалося на купців із Полоцька:

«Естли бы полочане брали на смолянѣхъ мыто отъ соли и отъ воску, и его милость такожъ смоляномъ велѣлъ брати на поло-

⁴¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / Пер. на бел. мову А.С.Шагун. – Мінск, 2002. – С.30–31.

⁴² Торговля на Україні... – С.294. – № 216.

⁴³ Там само. – С.305, 313–314, 318–322, 328, 334–335, 336–337. – №227, 234, 238–241, 246, 250, 252–253.

⁴⁴ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Вильна, 1870. – Т.3: Акты Брестского гродского суда. – С.330. – №175.

⁴⁵ Заборона вивозити з Великого князівства Литовського до Московської держави товари військового призначення практикувалася й раніше: у 1494–1514 рр. це були кольорові метали, а у 1520-х рр. – панцирі (див.: Віцебска-рыжскія акты XIII–XVII ст.: Дагаворы і службовая карэпан-дэнцыя паміж органами кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рьгі (з былога комплек-са Ruthenica Дзяржаўнага гістарычнага архіва Латвіі. – Вып. I: Дакументы гаспадарча-гандлё-выя, XV–XVI ст. / Падрыхтаваў А.Дзярновіч. – Мінск, 2005. – С.27–28, 64–65).

⁴⁶ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. – С.58.

⁴⁷ Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С.152; Якубовский И.В. Земские приви-леи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903, июнь. – Ч.СХХХVII. – С.266–267, 297–299.

чанѣхъ мыто отъ соли и отъ воску; а естли бы полочане на смолянѣхъ не брали, ино и смоляномъ на полочанѣхъ не брати»⁴⁸.

Як уже відзначалося, розміри різних мит у тій чи іншій місцевості тривалий час визначалися усталеним звичаєм. Але вже в першій половині XVI ст. сталися істотні зміни. М.В.Довнар-Запольський наголошував, що відбувалося це «не шляхом ломки старого звичаю, а через нові нашарування на старому тарифі й обкладання нових предметів споживання, котрі раніше не підлягали збору мит». За Александра було запроваджено особливі мита на віск і сіль. Сигізмунд I поряд зі «старим звиклым» митом увів «новое», або «новоподвышное», перша згадка про яке зустрічається на Підляшші та Волині в 1523 р. Нове мито поширювалося й на товари, що вивозилися, і на ті, що ввозилися. До початку Лівонської війни відмінності між старим і новим митом значною мірою стерлися, і вони практично злилися в одне. Проте викликана гострою потребою державного скарбу в коштах митна ставка знову була збільшена постановою господаря та панів-ради від 7 грудня 1561 р. Новий тариф запроваджувався тимчасово. Але у зв'язку з тим, що війна затягнулася, 27 серпня 1566 р. на Берестейському сеймі термін його дії було продовжено до 1568 р., а ставку збільшено. На підставі господарських декретів тариф 1566 р. діяв до смерті Сигізмунда II Августа в 1572 р.⁴⁹

Тариф від 7 грудня 1561 р. того ж дня розіслали на місця в поборових листах, унесених до 7-ї книги публічних справ Литовської метрики⁵⁰. Необхідно звернути увагу, що ввізне мито встановлювалося з урахуванням попиту на товари у князівстві. Зокрема, на більш потрібні недорогі тканини ставка була значно нижчою, аніж на дорогі. Натомість, «отъ железа, меди и всего того, што ку стрельбе и воине належить, неповинѣни платити», тобто ввезення товарів військового призначення в умовах воєнних дій узагалі звільнялося від обкладання митом. І, навпаки, їх суворо заборонялося експортувати: «Але абы коней, зброи, железа нигде не выпускано за границу, хочем мети и грозно приказуемъ».

У цей же час було видано перші «такси» (тарифи) старого мита для різних митних округів⁵¹ Великого князівства Литовського. М.В.Довнар-Запольський уважав, що такса для підляських комор, видана відразу ж після Люблінської унії 1569 р., імовірно поширювалася на територію всього князівства⁵². Після створення Речі Посполитої в Литві, як і в Польщі, мита й різноманітні збори призначалися тільки на вальних сеймах⁵³. Наприклад, таким чином у 1605 р. на «зъѣздѣ вси станы панове рада [...], яко и послы съ каждого повѣту» ухвалили рішення про

⁴⁸ Див.: Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С.156.

⁴⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.495–499, 502–504; Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Велікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Падрыхт. да друку А.І.Груша, Р.А.Аляхновіч. – Мінск, 2009. – С.669–673, 676–681.

⁵⁰ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1996. – Кн.564 (1553–1567): Viešuju reikalų kn.7. – Р.85–86. – №74.

⁵¹ Про митні округи у Великому князівстві Литовському див.: Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.534–538; Дячок О.О. Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2010. – №1 (1). – С.65–89.

⁵² Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.507, прим.1, с.XLIV–XLVII.

⁵³ Леонтович Ф.И. Рада великих князей литовских // Журнал Министерства народного просвещения. – 1907. – Новая серия. – Ч.ХІ, октябрь. – С.303–304.

запровадження на один рік «новоподвишеного» мита, водного сплаву та чопового «на оборону земли Ифляндской», оформлене універсалом Сигізмунда III⁵⁴.

Нормативно-правовий характер мали також універсали великих князів литовських, якими затверджувалися обов'язкові для купців торгівлі шляхи. Ті ж, хто ухилився від прямування ними та оминав митниці, втрачали свій товар⁵⁵. Аналогічними за змістом були й деякі устави. Зокрема, документом, що має назву «Устава мита ковенського і призначення двох доріг, якими купці з Жемайтії до Пруссії їздити мають» від 14 липня 1540 р., заборонялося своїм та іноземним купцям пересуватися невстановленими дорогами з жовтня поточного року. Для перевезення товарів визначалося два шляхи до Пруссії: один – на Мемель (Клайпеду), інший – на Георгенбург (Юрбаркас). На першій, у Горджах, мали мешкати митники й «мыта нашого уставичне стеречи и отбирати», а всі купці з товарами повинні «оказовати и товары свои мытникомъ нашимъ пописывати, и мыто н(а)шо платити». Селяни й купці, які оминули митницю чи після встановленого строку порушили дорожній примус, «горъла⁵⁶ и товары свои мають тратити». Митникам і урядникам дозволялось їх «имати и карати, и товары ихъ на нас, г(о)с(по)д(а)ра, забирати», тобто конфіскувати до державного скарбу. Натомість, заплативши мито й «пописавши» товари, можна було вільно прямувати до Пруссії⁵⁷.

Таким чином, упродовж XVI ст. нормативно-правове регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському знайшло відображення у всіх трьох редакціях Литовського статуту. При цьому кожна наступна охоплювала дедалі ширше коло відповідних питань. Однак нормативні приписи регламентували лише найзагальніші моменти, решта ж знаходили відображення в актах індивідуально-правового характеру (універсали, привілеї, дозволені, причинні, безмитні та визнані листи⁵⁸). Також у цей час верховна влада почала видавати тарифи, відповідно до яких стягувалося мито з експортованих та імпортованих товарів, тоді як раніше це здійснювалося на підставі звичаїв, що сформувалися в різних місцевостях держави.

⁵⁴ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т.3. – С.323–324. – №169.

⁵⁵ Див., напр.: Торгівля на Україні... – С.56–59. – №46.

⁵⁶ Тратити горло – втратити життя (див.: Історичний словник українського язика. – Х.; К., 1932. – Т.1: А–Ж / Під ред. проф. Е.Тимченка. – Зш.ІІ (Г–Ж). – С.571–572; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т.1: А–М. – С.251).

⁵⁷ Lietuvos Metrika – Кн.231. – Р.85–86. – №83.

⁵⁸ Детальніше див.: Дячок О. Джерела з історії митних відносин у збірнику «Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.283–287.

Based on statutory rural credentials, three Lithuanian Statutes, tariffs, universals and charters author analyzes some aspects of the legal and normative regulation of customs relations in the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian statutes, legal regulation, legal custom, custom relations, duty, statutory rural credentials, tariff, universal, charter.*

В.П.Гулевич *

КАЗИМИР ЯГАЙЛОВИЧ І МЕНГЛІ ГІРЕЙ: ВІД ДРУЗІВ ДО ВОРОГІВ

Досліджуються причини розриву литовсько-кримського миру. Події розглянуто на тлі відносин між польсько-литовською державою, Кримським ханством, Молдавією, Османською імперією, Великим князівством Московським та Великою Ордою протягом 1466–1482 рр. З'ясовано, що в 1482 р. Менглі Гірей розорив Київ, виходячи з власних інтересів, а не під впливом зовнішнього чинника.

Ключові слова: Казимир Ягайлович, Велике князівство Литовське, Менглі Гірей, Кримське ханство, Іван III, Велике князівство Московське, Ахмат, Велика Орда, Мегмед II, Османська імперія, Стефан Великий, Молдавія, Кафа, генуезці.

Політика великих князів литовських та польських королів у золотоординських і кримських справах неодноразово привертала увагу істориків, які підкреслювали їх важливу роль у становленні Кримського ханства. Натомість самим ханам, як і початковому етапу їхньої держави, пощастило менше. Особливо не поталанило їм у російській та радянській історіографіях, представники котрих таврували кримських правителів як «слухняне знаряддя агресивної політики» Османської імперії.

Точкою відліку, коли Кримське ханство перетворилося на агресора – спершу проти польсько-литовської держави, а згодом і Великого князівства Московського – зазвичай вважають напад хана Менглі Гірея на Київ у 1482 р. На жаль, рання історія взаємовідносин між правителями Криму та сусідніх держав, за рідкісним винятком¹, досі не стала предметом серйозного вивчення спеціалістів. Частково це можна пояснити як обмеженою або й нерозробленою джерельною базою (передусім складність у вивченні османських архівів), так і незнанням новітньої західної історіографії питання.

* Гулевич Владислав Петрович – головний консультант управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування апарату Верховної Ради України
E-mail: gulevych_v@ukr.net

¹ Див., напр.: *Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów.* – Warszawa, 1930. – Т.1: 1377–1499; *Idem. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny.* – R.49. – 1935. – S.287–293; *Idem. Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku // Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza.* – Lwów, 1916. – Т.1. – S.466–471; *Koneczny F. Sprawy z Mengli-Girejem // Ateneum Wilenskie.* – R.IV. – 1927. – Zesz.12. – S.140–156. Праці сучасних вітчизняних і закордонних дослідників або здебільшого мають науково-популярний характер (див.: *Fisher A.W. The Crimean Tatars.* – Stanford, 1978; *Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską.* – Warszawa, 1987; *Гайворонский О. Повелители двух материков.* – К., 2010. – Т.1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды), або обмежуються висвітленням подій напередодні падіння Києва (див.: *Хорошкевич А. Русь и Крым: От союза к противостоянию: Конец XV – начало XVI вв.* – Москва, 2001; *Казаків О.О. Київська трагедія 1482 р.: історико-дипломатичний аналіз (частина перша) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* – 2012. №1. – С.190–193; *Його ж. Київська трагедія 1482 р.: історико-дипломатичний аналіз (частина друга) // Там само.* – №2. – С.177–180).

Початковим нашим завданням було з'ясувати всі обставини київської трагедії 1482 р. Але в міру критичного вивчення того мізерного комплексу джерел, що донесли до нас відомості про цю подію, ставало дедалі очевиднішим, що без висвітлення передісторії взаємин між Казимиром Ягайловичем та Менглі Гіреем, а також між ними, великим князем московським Іваном III та ханом Великої Орди Ахматом протягом 1466–1482 рр. розв'язання цієї проблеми буде неможливим.

Період I: 1466–1475 рр.

Початок відносин між Казимиром Ягайловичем і Менглі Гіреем. Попри всі старання першого правителя незалежного Кримського ханства – Гаджи Гірея, він залишив своїм нащадкам нестабільну державу. Це вилилося у криваву боротьбу між його синами Нур-Девлетом і Менглі Гіреем одразу після смерті батька у серпні 1466 р.²

А.Фішер, не назвавши джерела, уважав, що Нур-Девлет вислав посольство до правителя Золотої Орди Ахмата й отримав від нього ярлик на правління у Криму³. Утім, це навряд чи відповідає дійсності. По-перше, за Нур-Девлетом стояла татарська знать, а саме бей найвпливовішого кримського роду Ширинів – Мамак⁴, який не був зацікавлений у відновленні на півострові влади Великої Орди. По-друге, новий хан пішов слідами свого батька – приблизно у травні 1467 р. його послы були в Казимира Ягайловича з запевненнями миру та союзу між обома правителями й готовністю до боротьби зі спільними ворогами⁵.

Менглі не визнав владу старшого брата. Захопивши на короткий час столицю – Кирк-Ор, 16 серпня 1467 р. він видав ярлик як самостійний правитель⁶. Але у Кракові підтримку здобув саме Нур-Девлет. Уже 17 вересня того ж року польський посол Альберт Боровський у Кирк-Орі уклав із Нур-Девлетом мир⁷. Приблизно у той же час литовські послы Ян Кучукович та Івашенець отримали від хана ярлик і тверду присягу з підтвердженням територіальних надань Вітовту від Тохтамиша⁸.

² Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekł. K.Mecherzyńskiego. – Ks.XII (далі – *Długosz J. Dzieje*). – Kraków, 1870. – Т.5. – S.443.

³ *Fisher A.W. The Crimean Tatars.* – Р.9. Із ним погодилися О.Гайворонський (див.: *Гайворонский О. Повелители двух материков.* – Т.1. – С.48) і Л.Подгородецький (див.: *Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską.* – S.20).

⁴ *Długosz J. Dzieje.* – Т.5. – S.450; *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453–1475).* – Т.2. – Р.1 // *Atti della società Ligure di storia Patria (далі – Atti).* – Genova, 1872. – Vol.7. – Р.І. – Fasc.II. – №776. – Р.490.

⁵ *Długosz J. Dzieje.* – Т.5. – S.450.

⁶ *Березин И. Тарханские ярлыки крымских ханов // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД).* – 1872. – Т.8: Прибавление к сборнику материалов. – С.5; *Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв.* – Казань, 1979. – С.32–33.

⁷ *Codex epistolaris seculi decimi quinti.* – Т.1: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera A.Sokołowski, J.Szujski. – Pars 2: Ab anno 1444 ad annum 1492 / Cura J.Szujski // *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia (далі – CE).* – Т.2. – Kraków, 1876. – №213. – Р.240–241; *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th – 18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Leiden; Boston, 2011. – Doc.2. – P.534–535.

⁸ *Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515).* – Kraków; Warszawa, 1881. – №78. – S.292–293.

Що відбувалося у Криму протягом наступного року достеменно невідомо, але Нур-Девлет не зумів утримати прихильність місцевих беїв. Тим часом Менглі отримав допомогу від Кафи й невдовзі повернув собі владу. У реляції з Криму 7 листопада 1468 р. щодо подій літа того ж року про Менглі сказано вже як про нового «імператора», підтриманого татарською верхівкою, зокрема Мамаком, і кафинцями⁹. Вдячний хан відвідав Кафу та зменшив її виплати. Отримав нагороду і Мамак, який став місцевим тудуном¹⁰. Пізніше, щоб виправдати Менглі в очах польського короля, татарські послы повідомляли, що Нур-Девлет нібито був нездатний правити. Натомість кафинці підтримали сильного володаря, який не допустить безладу на півострові¹¹.

Утім, і після зміни правителя боротьба тривала до початку наступного року. Через неї традиційне посольство до польського короля від імені Менглі прибуло лише на початку 1469 р. Щоб здобути прихильність Казимира, хан обіцяв йому допомогу проти всіх ворогів¹². Проте ця обіцянка була лише дипломатичною формулою, позаяк Менглі сам потребував підтримки, оскільки його становище залишалось доволі хитким. У самому Криму проти хана інтригували генуезькі можновладці. Так, якийсь Гримальді з корисливих мотивів зав'язав відносини з Нур-Девлетом. Він планував зібрати на Тамані військових авантюристів, щоб з їхньою допомогою скинути Менглі. Але кореспонденцію Гримальді було перехоплено. Хан повідомив про змову кафинського консула і її ініціатор вирушив у в'язницю Солдаї. У 1471 р. його позбавили майна та вигнали з Криму¹³.

Арешт Гримальді не вирішив проблем Менглі, оскільки його брати-конкуренти залишалися на волі. Зокрема, Нур-Девлет знайшов притулок у Зіхії (Абхазія), де не полишав думок про здобуття влади на Кримському півострові¹⁴. Він навіть планував запросити турецького падишаха захопити Чембало, а сам водночас мав ударити на Кафу. Але навесні 1471 р. кафинський консул відправив військовий загін у район Тани (Азов). Там йому пощастило захопити в полон самого Нур-Девлета разом із трьома іншими братами (не названими на ім'я), яких із комфортом утримували спершу в Кафі, а потім у Солдаї¹⁵.

⁹ Atti. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №821. – P.562. Пор.: *Березин И.* Ярлык крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея: Прибавление к сборнику материалов. – Ярлык №1. – С.12–13; *Malowist M.* Kâffa, kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947. – S.278–280.

¹⁰ *Гейд В.* История торговли Востока в средние века (Колонии на северном побережье Чёрного моря: Конец западных колоний северного побережья Чёрного моря) / Пер. Л.П.Колли // Известия Таврической учёной архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Год 28. – 1915. – Т.52. – С.176; *Колли Л.П.* Падение Каффы: Последние годы генуезских поселений в Крыму – Менгли Гирейхан (1466–1475) // Там же. – Год 21. – 1918. – №54. – С.132. Тудун – представник ханської адміністрації, який збирав податки з татарського населення Кафи та околиці (див.: *Юргевич В.* Устав для генуезских колоний на Чёрном море, изданный в Генуе в 1449 г. // ЗООИД. – 1863. – Т.5. – С.763).

¹¹ *Długosz J.* Dzieje. – Т.5. – S.488.

¹² Ibid.

¹³ *Колли Л.П.* Каффа в период владения ею Банком св. Георгия (1454–1475) // ИТУАК. – Год 26. – 1912. – №47. – С.97–98; *Его же.* Падение Каффы... – №54. – С.133–134.

¹⁴ *Некрасов А.М.* Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.). – Москва, 1990. – С.38.

¹⁵ *Malowist M.* Kâffa... – S.280; *Колли Л.П.* Падение Каффы... – №54. – С.134–135; Atti. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №872. – P.628–629; Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – №1041. – P.26.

Після арешту братів Менґлі міг почуватися впевненіше. У зовнішній політиці він і надалі орієнтувався на польсько-литовську державу. Але відносини з Казимиром псували напади татар на руські землі. Кримські беї мало зважали на хана і поводитися цілком самостійно. У серпні 1469 р. «царик Маняк» («Maniak Caesaris») напав на руські землі Великого князівства Литовського і Корони Польської – Поділля, Волинь та Київщину. Хан попередив короля про небезпеку і це дало змогу спішно зібрати військо та уникнути розорення Галичини й Західної Волині. Напевно, цей жест Менґлі призвів до налагодження відносин із Казимиром, оскільки в листопаді того ж року було визначено у Крим польське посольство на чолі зі Зборовським¹⁶.

Л.Колянковський уважав Маняка братом хана Великої Орди Махмудом¹⁷. Але, на нашу думку, це був один із кримських беїв роду Ширін – Мамак, або ж його брат Емінек¹⁸, оскільки і Менґлі Ґрей названий Я.Длугошем «надволжанським татарським царем» («Caesare Thartarico Ciswolhano»). Вочевидь хроніст сплутав Волгу з Дніпром, коли писав, що татари «через Волгу трьома загонами вдерлися в Польське королівство» («ultra Wolham, terras Regni polonoae trifariam partitus irrupit») ¹⁹.

Безлад у ханстві сприяв зростанню кількості нападів татарських беїв на сусідів. Молдавський воевода Стефан намагався запобігти цьому. Він зміцнив дерев'яно-земляними укріпленнями і мурованою цитаделлю новозасноване поселення Орхей, що захищало брід через р. Дністер біля його злиття з р. Реут. Пиркелабом (начальником залози) Орхея став боярин Раду Гангура, якого 1 квітня 1470 р. Стефан назвав «оборонцем від татар»²⁰. У наступні тридцять років цей форпост приніс чимало користі у захисті Молдавії від нападів степовиків.

Того ж 1470 р., скориставшись зайнятістю воеводи Стефана війною проти волоцького правителя Раду Красивого, татари на чолі з Емінеком напали на Молдавію, але її правитель 20 серпня в бою під с. Липники розбив їх ущент²¹. У березні 1471 р. уже Раду Красивий напав на Молдавію²². Доки Стефан відбивався від волохів, очолювані Емінеком татари знову напали на Молдавію і дійшли аж до її колишньої столиці – міста Сирет²³. Це стало виправданням

¹⁶ *Długosz J. Dzieje*. – Т.5. – S.499–500, 503.

¹⁷ *Kolankowski L. Dzieje...* – S.324, przyp.7.

¹⁸ За це зауваження автор вдячний Олександрові Галенку.

¹⁹ *Długossii J. Historiae Polonocae: Libri XII / Ad veterrimorum librorum manuscriptorum fidem recensit, variis lectionibus annotationibusque instruxit Ignatus Żegota Pauli, cura et impensis Alexandri Przezdziecki*. – Cracoviae, 1878. – Т.5. – Liber XII (XIII). – P.530–531.

²⁰ *Epure V.-A. Quelques considerations sur les relations entre la Moldavie et les tatars le long du XV-eme siecle de la perspective des sources historiques // Codrul Cosminului*. – 2007. – №13. – P.63; *Быря П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.)*. – Кишинёв, 1984. – С.44.

²¹ *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Сост. Ф.А.Грекул*. – Москва, 1976. – С.64, 70, 107; *Długosz J. Dzieje*. – Т.5. – S.499–500. Майже суголосно з Я.Длугошем подає цю подію один із білорусько-литовських літописів під 1461 р. (див.: *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*. – Т.32: *Летописи белорусско-литовские*. – Москва, 1980. – С.214).

²² *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* – С.64, 70, 107–108; *Documentele lui Ștefan cel Mare / Publicate de I.Bogdan*. – Vol.II: *Hrisoave și cărți domnești 1493–1503: Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori, 1457–1503*. București, 1913. – №139. – P.311–313.

²³ *Gonța A. România și Hoarda de Aur: 1241–1502*. – München, 1983. – P.180.

для Стефана, що він не надав допомоги польському королевичеві Владиславу Казимировичу в боротьбі за чеський трон²⁴.

Поверталися татари через Поділля, де, за словами консула Кафи, розорили багато поселень, захопили чимало худоби і великий полон. Черговий напад, можна припустити, що й цього разу без санкції хана, викликав спільну відповідь Стефана і Казимира проти татар. Королівські сили («*guteni*») вочевидь було зібрано з Поділля та Галичини²⁵. Переслідуючи татар майже до самого Криму воїни Стефана захопили в полон самого Емінека. Генуезці написали Менглі, що його утримують у Білгороді. Там він перебував до 1473 р., коли зумів утекти²⁶.

Щодо Менглі Гірея, то про його участь у набігах або в їх організації даних немає. Навпаки, він намагався підтримувати дружбу з Казимиром, через свого посла Заффара (Джафара) передав королеві укладені у Криму послом Кердеем умови «братерства і союзного договору». Казимир затвердив їх 27 червня 1472 р.²⁷ А 22 вересня того ж року хан видав йому ярлик на володіння багатьма містами, серед яких був і Новгород, за який тривала суперечка з Іваном III²⁸. Такий крок яскраво свідчив, що кримський правитель уважав себе правонаступником володарів Великої Орди й намагався продемонструвати це Казимирові, оскільки потребував визнання своєї держави як рівноправного політичного партнера.

Проте інтереси Казимира та Менглі мали мало спільного. В умовах династичної кризи хан шукав у Кракові підтримки для зміцнення своїх позицій, передусім у боротьбі проти зазіхань Великої Орди. До того ж півострову загрожувала турецька небезпека. Так, улітку 1469 р. до Кафи прибули галери Якуббея. Османці висадилися на берег, захопили великий полон і спалили кілька поселень. У відповідь Менглі 25 жовтня спромігся лише написати падишахові ввічливого листа з проханням повернути полонених²⁹.

²⁴ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1876. – Т.10: Sprawy wołoskie za Jagiellonów: Akta i listy. – №6. – S.28–29; Documentele lui Ștefan cel Mare. – №139. – P.314.

²⁵ Atti. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №981. – P.779, 783 = *Virginie V.* Les Tatars et la Moldavie au temps d'Etienne-le-Grand // *Revue historique du Sud-Est Européen.* – VIII-e année. – 1931. – №7/9 (Juillet – Septembre). – P.190–191 (лист від 16 травня 1471 р.).

²⁶ *Iorga N.* Studii istorice asupra Chilie și Cetății-Albe. – Bucurest, 1899. – P.137.

²⁷ *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur* / Ed. Th.Wierzbowski. – Warszawa, 1905. – Pars I: Casimiri IV Regis tempora complectens (1447–1492). – №830. – P.43; *Pułaski K.* Stosunki... – №3. – S.200; *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate... – Doc.3. – P.536–537.

²⁸ *Барвінський Б.* Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // *Його ж.* Історичні причинки, розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Жовква; Л., 1909. – С.18–20; *Golebiowski L.* Dzieje Polski za panowania Kaźmirza, Jana Olbrachta i Alexandra // *Dzieje Polski za panowania Jagiellonów.* – Т.3. – Warszawa, 1848. – S.232–233, *przyp.* 588; *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate... – Doc.4. – P.539–541. В ярлику переплутано імена послів: Богдан Федорович і Іван Соскович насправді господарський секретар Іван Федорович (Івашенець) і маршалок двірський, намісник браславський Богдан Андрійович Сакович (див.: *Urzędniczy WKŁ.* – Kórnik, 1994. – №504. – S.53; *Pułaski K.* Stosunki... – №78. – S.293).

²⁹ *Le Khanat de Crimeé dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı* / Ed. A.Bennigsen, P.N.Boratov, D.Desaiive, Ch.Lemercier-Quellejey. – Paris, 1978. – P.44; *Зайцев И.* Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.): Очерки. – Москва, 2004. – С.71.

Казимир, зайнятий чеською короною для свого сина Владислава, не збирався надавати допомогу Менглі. У Кракові та Вільно не сприймали кримського правителя як серйозного партнера – влада хана залишалася нестабільною й він не мав причин для війни з Москвою. Щоб мати гарантію спокою на східному кордоні своїх володінь, король був зацікавлений у союзі з Великою Ордою, котра мала відволікати увагу Великого князівства Московського від Литви.

Казимир Ягайлович і Велика Орда. У стримуванні Івана III Казимир вирішив зіпертися на його ворога – Велику Орду. Так, 1471 р. король вислав послом до хана Ахмата татарина Кирейя Кривого з пропозицією напасти на Москву. Цю ідею підтримав найбільш впливовий бей хана Ахмата – Тимур³⁰. У наміри Казимира не входило завдати шкоду Кримському ханству, але, зрозуміло, що в разі успішного нападу Ахмата на Московське князівство посилення позицій Великої Орди не могло не хвилювати Менглі Гірея.

Поки Кирей перебував в Орді, послы Ахмата у серпні 1471 р. відвідали Краків. А.Горський припускає, що темою переговорів для Казимира був Новгород, на який король мав плани³¹. Але 14 липня Іван III завдав поразки новгородцям і змусив їх підписати мир на своїх умовах, чим перекреслив надії Казимира на це місто. Кирей же повернувся з Великої Орди разом із ханським послом аж у 1472 р.

Утім, схема А.Горського навряд чи вірна. 22 березня 1471 р. помер чеський король Їржі з Подебрад, що дало Ягеллонам можливість отримати корону Чехії. Але на дорозі до неї стояв угорський монарх Матіаш Гуньяді (Корвін). Польські й угорські інтереси зіштовхнулися у травні 1471 р. на з'їзді чеських дворян у місті Кутна-Гора, де мало вирішуватися питання обрання короля³². Проте думки Казимира повернулися на Захід значно раніше. У травні 1469 р. в Оломоуці король Матіаш за підтримки прокатолицької партії проголосив себе володарем Чехії. У відповідь у червні того ж року Їржі скликав у Празі чеський сейм, який визнав спадкоємцем трону Владислава Казимировича, небожа покійного короля Владислава Погробовця³³.

Було зрозуміло, що в боротьбі за чеську корону доведеться воювати з угорцями. Тому, обіцяючи Ахматові свою участь у війні з Москвою, Казимир свідомо вводив хана в оману. У цій ситуації він розраховував із допомогою татар Великої Орди відволікти увагу Івана III від Литви взагалі та Новгорода зокрема, поки його син утвердиться на чеському троні.

³⁰ ПСРЛ. – Т.18: Симеоновская летопись. – Москва, 2007. – С.224; Т.25: Московский летописный свод конца XV века. – Москва, 1949. – С.292; Т.27: Сокращённый летописный свод 1493 г. – Москва; Ленинград, 1962. – С.128.

³¹ Горский А.А. Москва и Орда. – Москва, 2000. – С.158 (із посиланням на: Rachunki wielkorządowe krakowskie z r. 1471 / Przygotował do druku i poprzedził wstępem R.Grodecki // Polska Akademia Umiejętności: Komisja Historyczna: Archiwum. – Ser.2. – T.IV (Ogul. zb. T.XVI). – №7. – Kraków, 1951. – №94, 108, 114, 118, 120. – S.408, 412–415). Також див.: Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1836. – Т.1. – №87. – С.62–64.

³² Андрусак Я. Польсько-угорське протистояння на Кутногорському з'їзді 1471 року та позиція чеського дворянства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – 2009. – №1. – С.125–131.

³³ Palacký Fr. Dějiny národu českého v Čechách a v Morawě. – Praha, 1860. – Díl IV: Wěk Jiřího z Podébrad. – Částka 2: Od roku 1457 do roku 1471. – S.509–512, 516–517.

Про те, що король не міг відволікатися на східні справи, знали в Москві³⁴. Але хан Ахмат повірив Казимирові. У липні 1472 р. він спустошив м. Алексин на р. Ока. У Москві були переконані, що на цей напад татар підбурих король³⁵, а до розореного міста їх вивели провідники «с литовського рубежа»³⁶, хоча литовське військо не підтримало Ахмата. Попри те, що в Москві сприймали цей похід татар поразкою Великої Орди³⁷, Ахмат усе ще мав підстави вважати себе успішним правителем. Він зумів утримати у своїх руках агонізуючу Орду. Його допомоги шукали навіть у далекій Західній Європі – майже одночасно з Казимиром зв'язок із ханом намагалися встановити венеціанці, які плекали плани антитурецької коаліції з залученням татар³⁸.

Початок дипломатичних відносин між Великим князівством Московським і Кримських ханством. У той час, коли Венеція не змогла залучити хана Ахмата до війни з турками, а король Казимир хотів лише використати Велику Орду проти Москви для реалізації власних планів виявилася спільність інтересів Менглі Гірея та Івана III. В їх основі лежав обопільний інтерес цих правителів щодо боротьби з Великою Ордою, а для московського князя в перспективі – ще й з Казимиром Ягайловичем. Байдужість того до інтересів свого кримського сателіта штовхала Менглі шукати альтернативних союзників. У тодішніх умовах ним міг бути лише Іван III. Ініціатором контактів із Москвою виступив саме Менглі Гірей.

Початок відносин було покладено неофіційно через третіх осіб. У 1473 р. довірена особа Менглі – Хоза-Кокос відправив до Івана III свого родича кафінця Юсупа з посланням, яким запевняв, що хоче бути в мирі з московським правителем. У відповідь той вислав у Крим свого представника Іванчу³⁹. Згодом із Криму в Москву вирушив посланець хана Азі-Баба (Гаджи-Баба), який привіз пропозиції зберігати мир між обома володарями, карати його порушників, відпустити без викупу полонених і дати вільний прохід посольствам.

Черговим московським послом у Крим став Нікіта Беклемишев⁴⁰. Він мав чітке завдання – отримати від хана письмовий документ із викладом пропозицій, привезених Азі-Бабою, а в разі, якщо Менглі Гірей відмовиться, наполягати

³⁴ ПСРЛ. – Т.18. – С.235; Т.27. – С.136.

³⁵ Там же. – Т.25. – С.297.

³⁶ Там же. – Т.20 (Первая половина): Львовская летопись. – Санкт-Петербург, 1910. – Ч.1. – С.297; Т.23: Ермолинская летопись. – Санкт-Петербург, 1910 С.160; Т.27. – С.278.

³⁷ Горский А.А. Москва и Орда. – С.159, 167.

³⁸ Про спроби Венеції залучити до війни з османцями татар Великої Орди див.: *Stachoń B. Polska wobec weneckich projektów użyciu Persów i Tatarów przeciw Turcji w 2 poł. XV wieku // Prace historyczne: Wydane ku uczczeniu 50-lecia Akadmicznego Kolegium Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, 1878–1928.* – Lwów, 1929. – S.148–172; *Пирлинг О.* Россия и папский престол. – Кн.1: Русские и Флорентийский собор. – Москва, 1912. – С.175–178; *Скряжинская Е.Ч.* Московская Русь и Венеция времён Ивана III // *Её же.* Русь, Италия и Византия в средневековье. – Санкт-Петербург, 2001. – С.180–212.

³⁹ *Малиновский А.* Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // ЗООИД. – 1863. – Т.5. – Отд. II. – С.184.

⁴⁰ ПСРЛ. – Т.27. – С.279; Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. – Т.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России (далі – Сб. РИО). – №1. – С.1–2.

на фіксації умов за прикладом чинного договору про дружбу кримського правителя з Казимиром Ягайловичем. При цьому Іван III погоджувався на виплату «поминковъ» (данини). Домовленості мали затвердити ханські родичі – улани (оглани), а також обов'язково бей Емінек, якого задобрили соболями⁴¹.

Основна ідея договору полягала у протистоянні ханові Ахмату, щоб у разі війни Москви з Ордою Менглі Гірей вислав проти неї своє військо. Але ім'я самого хана поки що не мало бути записане в документ. У разі, якщо хан наполягатиме вписати Ахмата, Н.Беклемишев повинен добиватися цього ж і стосовно Казимира Ягайловича, проти якого кримський правитель має допомагати Іванові III⁴². Московський посланець мав три варіанти договору⁴³, з яких, на думку А.Хорошкевич, чинності набув другий⁴⁴.

Документ, по суті, передбачав лише московсько-кримський союз у загальних рисах без чіткого окреслення ворогів, адже друг (як і ворог) однієї зі сторін вважався другом (та ворогом) для іншої. Якщо Іван III був зацікавлений у допомозі кримського хана як проти Ахмата, так і супроти Казимира, то Менглі Гірей не мав наміру конфліктувати з королем. Через це московський посол скаржився кримському ханові, що «нашому государю великому князю не хочеш на его недруга на короля помагати, а то осподарю моему большой недруг». Умову виключити Казимира з ворогів відстояв сам Менглі⁴⁵.

У травні 1474 р. Казимир оголосив збір війська проти угорського короля. Зібратися мали не лише поляки, а й литовські бояри і татари. У цей час київський воевода Мартин Ґаштольд п'ять разів відправляв до короля гінців із повідомленнями про підготовку татар до нападу на руські землі. Проте Казимир не повірив Ґаштольдові, або занадто покладався на свого посла до хана князя Глинського⁴⁶, і не лише не дав допомогу, а й навіть не застеріг прикордонну шляхту щодо можливого вторгнення. Відтак татари на чолі з Айдаром та Емінеком у червні безперешкодно спустошили Поділля та Галичину. Коли ж галицька, белзька та подільська шляхта зібралася для відсічі, нападники вже зникли у степу. Не знайшло їх і литовське військо на чолі з Ґаштольдом і князем Чорторийським. Хоча цей напад і не був санкціонований Менглі Гіреєм, допомоги Казимирові він не надав жодної⁴⁷. Утім, напевно, кримський правитель не залишився без користі, адже близько 20 тис. бранців продали в рабство через порти феодоритів⁴⁸, що перебували під контролем хана.

⁴¹ Сб. РИО. – Т.41. – №1. – С.2–3.

⁴² Там же. – №1. – С.3–4.

⁴³ Там же. – С.4–6.

⁴⁴ *Хорошкевич А.* Русь и Крым. – С.127. Висновок авторки збігається з публікацією А.Малиновського (див.: *Малиновский А.* Историческое и дипломатическое собрание дел... – Дипломатическое приложение. – №1. – С.267).

⁴⁵ Сб. РИО. – Т.41. – №2. – С.10–11.

⁴⁶ *Контарини А.* Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Пер. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – §3–7. – С.212–214 (посольство виїхало з Києва до Криму на початку травня 1474 р.); *Dlugosz J.* Dzieje. – Т.5. – S.575 (напевно, князя Івана Глинського, який і пізніше неодноразово був послом до хана).

⁴⁷ *Dlugosz J.* Dzieje. – Т.5. – S.573–575.

⁴⁸ Atti. – Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – P.82–83, 122, 211; *Колли Л.* Падение Каффы (по генуэзским и другим современным источникам): Последние месяцы генуэзской Каффы (1474–1475) // ИТУАК. – Год 31. – 1918. – Т.55. – С.149–150.

Л.Колянковський звернув увагу на давні тісні відносини Емінека з Москвою, старший син якого Довтелек навіть очолював кримське посольство 1475 р. у цю країну⁴⁹. Тому дослідник припускає, що до нападу на руські землі Великого князівства Литовського в 1474 р., можливо, був причетний посол Н.Беклемишев. Утім, це не підтверджується джерелами. Цікаво, що на ранньому етапі кримсько-московських відносин літописання Москви, Пскова, Новгороду фіксує лише ті напади татар на Корону й Литву, до яких мала стосунок московська дипломатія: набіг на Поділля 1480 р. і на Київ у 1482 р. Натомість виправи 1469, 1470 або 1474 рр. у них не відображено.

У березні 1475 р. Іван III відправив у Крим посла А.Старкова з інструкцією добиватися визнання спільним ворогом не лише хана Ахмата, а й Казимира. «Сам посмотри того, – звертався московський посол до кримського хана, – лзя ли моему государю такъ делати: съ сторону недругъ его король, а съ другую сторону учинится ему недругъ царь Ахмад, и осподарю моему къ которому недругу лицом стати?»⁵⁰. Утім, вочевидь, того разу переговори навряд чи були завершені.

Чергова внутрішня криза у Кримському ханстві й Османська імперія. На рубежі 1472–1473 рр. у Криму помер впливовий очільник роду Ширин – Мамак. Своїм наступником він хотів бачити власного сина Кара-Мірзу⁵¹. Проте хан затвердив тудуном Мамакового брата – Емінека. І хоча Кафа підтримала це призначення, Емінек швидко посварився з кафинцями через свої постійні побори. Цим скористалася вдова Мамака, яка допомогла своєму синові Шейдаку (Сертак) стати тудуном. Вона підкупила кафинських чиновників, які на початку 1474 р. звинуватили Емінека у змові з турками.

У відповідь бей заблокував підвіз хліба в Кафу⁵². Хан і без того мав претензії до Емінека, який не лише посварив його з правителями Польщі й Молдавії своїм нападом у 1474 р.⁵³, а й зухвало вимагав згоду Менлі на шлюб з його матір'ю. Менлі відсторонив Емінека, але тудуном призначив не Шейдака, а Кара-Мірзу, якого підтримував Айдар. Підкуплений радник кафинського консула О.Скварчафіко пригрозив ханові, що з в'язниці на свободу можуть випустити його братів-конкурентів і Менлі змінив своє рішення, погодившись на кандидатуру Шейдака, який також став на чолі Ширинів.

Емінек разом із двома десятками прихильників утік на Кавказ (у Черкесію або в Абхазію⁵⁴). Татарська верхівка стала на його бік. Підтримали Емінека також Айдар і Кара-Мірза. Уже навесні 1475 р. Менлі Гірей і Шейдак змушені були шукати притулку за мурами Кафи⁵⁵. Не маючи можливості захопити

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.12: Летописный сборник, именуемый Партиаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1901. – С.157; Т.18: Симеоновская летопись. – С.249; *Kolankowski L. Dzieje...* – S.329.

⁵⁰ Сб. РИО. – Т.41. – №2. – С.11.

⁵¹ Atti. – Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – №1148. – P.252.

⁵² *Колли Л. Падение Каффы...* – С.149.

⁵³ Напад Емінека відбувся одразу після приїзду до Криму литовського посольства у травні 1474 р., яке привезло ханові подарунки (див.: *Контарини А. Путешествие...* – §3–7. – С.212–214).

⁵⁴ Atti. – Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – №1117. – P.195, №1118. – P.202.

⁵⁵ Ibid. – №1143. – P.236–237.

місто Емінек звернувся по допомогу до Мегмеда II⁵⁶, відтак на початку червня того ж року турки підкорили Кафу.

Передчуваючи, що черговий конфлікт у Криму небезпечніший від попередніх, на початку квітня 1475 р. кафинці вислали до Казимира Ягайловича, який перебував у Литві⁵⁷, посла Джуліано Джентілі благати про допомогу і порятунку⁵⁸. Сам Менглі, коли Кафу взяли, відправив київському воєводі М.Гаштольдзу «полтретьядцать тысяч алтын кун»⁵⁹. Напевно, привіз їх у Київ кафинський митрополит Симон, який також просив «ратунку Кафе»⁶⁰. Натомість Казимир лише вислав до хана свого писаря Мацея з Ломжі. Той, доїхавши до Білгорода, написав королеві, що Мегмед II зібрав під Адріаноподем військо та відправив його водою і суходолом (sic!) на Кафу⁶¹.

Ще одним учасником подій 1475 р. був далекий, але не менш зацікавлений правитель Молдавії Стефан, який намагався організувати антитурецьку коаліцію. У Стамбулі знали про ці наміри та щоб відбити бажання втручатися у кримські справи на початку 1475 р. відправили в Молдавію велике військо. Проте 10 січня Стефан розбив його під Васлуем, після чого відправив частину полонених турків Казимирові Ягайловичу, просячи того про допомогу військом, грошима та іншими засобами. Казимир через послів обіцяв сприяння⁶².

Занепокоений інформацією про збір турецького війська під Адріаноподем, Стефан слав гінців до Казимира з попередженням про небезпеку, проханням дати 2 тис. піхотинців для оборони Кілії й Білгорода та самому з військом поспішати до Молдавії. Литовські пани готові були воювати з турками і радили королеві збирати сили. Проте той зволікав із відповіддю.

Після приїзду короля 5 червня в Люблін уже коронна рада наполягала на спільних зі Стефаном воєнних діях проти турків. Зрештою Казимир вирішив вислати до падишаха краківського підстоля Марцина з Вроцимовиць. Але перед ним до Мегмеда II виїхав посланець з повідомленням про приїзд посла. 28 серпня падишах відповів, що він не лише є приятелем королеві, але й сподівається на братерство між двома володарями та ще більшу приязнь⁶³.

⁵⁶ Ibid. – №1148. – P.255; Письмо настоятеля церкви в Alba-lulia Доминика, с донесением в 1475 году, что Кафа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю венгерскому / Сообщил В.Юргевич // ЗООИД. – 1894. – Т.17. – Отд.4. – С.1–2. С.Карпов (із посиланням на: *Da Lezze Donado. Historie Turchescha (1300–1514) / Publ. de I.Ursu. – București, 1909. – P.73*) пише, що приводом для втручання Мегмеда II у кримські справи 1475 р. стала втеча рабів із Трапезунда в Кафу (див.: *Карпов С.П. Работорговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в. (преимущественно по данным массарии Каффы) // Византийский временник: Новая серия. – 1986. – Т.46. – С.145*).

⁵⁷ *Сулковска-Курасёва И.* Итинерарий Казимира Ягеллона // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – Москва, 1989. – Вып.2. – С.311.

⁵⁸ Atti. – Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – №1129. – P.217–218.

⁵⁹ Сб. РИО. – Т.41. – №39. – С.172. Из цитованого документа неможливо точно зрозуміти ані дати, ані мети відправки цих грошей. Л.Колянковський уважав, що вони призначалися для організації допомоги ханові (див.: *Kolankowski L. Dzieje... – S.322, przyp.8*).

⁶⁰ ПСРЛ. – Т.32. – С.91, 163.

⁶¹ *Dlugosz J. Dzieje. – Т.5. – S.594.*

⁶² Ibid. – S.586–587.

⁶³ СЕ. – Т.3: 1392–1501 / Coll. opera A.Lewicki // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т.14. – Kraków, 1894. – №204. – P.224.

У цей же час Стефан уважно стежив за турками. Він добре розумів, що в разі захоплення Криму наступною жертвою османців неодмінно стане Молдавія. Оскільки Кафа відмовилася від антитурецького союзу, єдиною його надією в Криму стало князівство Феодоро. Одразу після падіння Кафи господар допоміг своєму швагрові Александрові скинути з феодорійського трону брата Ісаака, який у 1474 р. визнав над собою владу турецького падишаха. Потім Стефан відправив на допомогу Александру 300 досвідчених молдавських і угорських воїнів, які згодом захищатимуть столицю князівства – місто Мангуп – від турків⁶⁴. Далі, 12 липня 1475 р., він став васалом М.Гуньяді та уклав із ним договір щодо спільної боротьби проти всіх ворогів, окрім польського короля⁶⁵. Але вже 8 вересня того ж року Стефан присягнув на вірність Казимирові перед його послами Станіславом Вонтрубкою та Анджеєм Ружею⁶⁶. Утім, ані Кафа, ані Менглі, ані Стефан, попри запевнення Казимира Ягайловича, не дочекалися від нього жодної допомоги.

Період II: 1475–1478 рр.

Від поразки до поразки: внутрішня війна у Криму та Велика Орда. Турки фактично без опору взяли Кафу. Далі протягом кількох місяців завоювали всі генуезькі міста Криму та князівство Феодоро. Владу над татарами захопив Айдар. Але навряд чи він зумів її утримати довго. У супереч думці, що османці кілька років тримали Менглі в полоні у Стамбулі⁶⁷, він залишався на Кримському півострові (у Кафі)⁶⁸. У своєму листі до неназваного османського урядника в липні 1475 р. він дякував за визволення з кафинської темниці та затвердження його ставлеником («тікме») падишаха⁶⁹. Вочевидь, Менглі на якийсь час повернув собі владу, оскільки в першій половині 1476 р. він звітував Мегмедові II про прийом посла польського короля⁷⁰.

⁶⁴ *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV веке: Контакты и конфликты. – Симферополь, 2009. – С.410, 411–413.

⁶⁵ СЕ. – Т.3. – №199. – Р.219–220; Письмо настоятеля церкви в Alba-lulia Доминика... – С.2.

⁶⁶ *Stachoń B.* Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antyturceckiej w wieku XV do utraty Kili i Białogrodu (1484). – Lwów, 1930. – S.175.

⁶⁷ *Колли Л.* Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. – Год 25. – 1911. – №45. – Док.№3. – С.12; *Барбаро И.* Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России / Пер. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – §47. – С.156; ПСРЛ. – Т.8. – С.183.

⁶⁸ *Курат А.Н.* Письмо золотоордынского хана Ахмеда турецкому султану Фатих Мехмеду (1477) // Пер. стур. А.Рахимовой // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 1997. – №3/4 [Електронний ресурс]: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1997_3_4/02/02_1/

⁶⁹ *Le Khanat de Crimée...* – P.55–57. Переклад відповідного уривка листа українською мовою здійснив О.Галенко (див.: Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009. – Т.3: Документи і матеріали: V ст. до н.е. – 1774 р. – №74. – С.114).

⁷⁰ *Le Khanat de Crimée...* – P.80–81 = *Gemil T.* Două documente tătarăști referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol». – V. – Iași, 1968. – P.191–192 = Documente turcești privind istoria României. III. – Vol.1: 1455–1774 / Întocmit de Mustafa A. Mehmed. – București, 1976. – №3. – P.3–4 (дякую за допомогу в перекладі Ірині Радчук). На думку А.Григор'єва, цей лист написано 1486 р. (див.: *Григор'єв А.П.* Письмо Менгли-Гирея Баязиду II (1486) // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – №419. – Серия востоковедческих наук. – Вып.29: Востоковедение. – Вып.13. – Ленинград, 1987. – С.128–140).

Утім хан, напевно, не мав авторитету, оскільки не його, а Емінека навесні 1476 р. Мегмед II закликав приєднатися до турецького війська у війні проти Молдавії⁷¹. Бей Ширинів формально був другою особою у Криму після хана, але фактично він і правив у ханстві. Це викликало заздрість решти кримських беїв, зокрема його рідного брата Гаджике й очільника роду Барин – Абдулли.

Емінек погодився піти на Молдавію. Але похід мало не зірвався через напад на Крим татар Великої Орди на чолі чи то з сином, чи то небожем хана Ахмата – Джанібеком, якого привели Гаджике й Абдулла. Разом вони напали на резиденцію Емінека – місто Солхат (Старий Крим), але не змогли захопити його. Після цього вони відійшли у причорноморські степи⁷².

Під час підготовки походу османців проти воєводи Стефана на початку 1476 р. Менглі Гірей через посла передав Казимирові Ягайловичу вимогу: якщо він стане союзником Молдавії, то буде головним ворогом; якщо ж не погодиться на цей союз, а укладе мир із султаном, а також із ханом, вони стануть його друзями. На роздуми королеві було відведено два місяці⁷³. Казимир не мав бажання воювати з турками⁷⁴, тому нарешті відрядив до Мегмеда II свого посла Марціна з Вроцимовиць, який застав падишаха у Варні за підготовкою антимолдавського походу. Марцин просив не воювати проти Молдавії, котра є частиною Польського королівства, і не примушувати поляків воювати проти турків⁷⁵.

Після повернення Марцин доповів королеві наступне. На прохання про мир турецький правитель заявив йому, що продовжить підготовку, аби винагородити перекопських татар, які просили його (тобто Мегмеда II – В.Г.) допомогти їм проти молдавського воєводи⁷⁶. Але в разі, якщо Стефан виплатить данину, поверне полонених, захоплених під Васлуем, віддасть Кілію та повідомить про це падишаха до виходу військ з Адріанополя, можливо, він і зупинить намічену акцію. Стефан не міг погодитися на втрату стратегічної Кілії. Тоді турки почали переправу через Дунай. Стефан не зміг їм перешкодити, оскільки у цей час на нього напали татари⁷⁷.

Попри тривожну ситуацію, Емінек усе ж наважився на похід у Молдавію. Татари напали двома загонами. Сам Емінек переправився з військом через Дністер і почав плюндрувати північну частину країни⁷⁸. Очевидець подій Балтазар із Пісці⁷⁹ писав Папі Римському Сиксту IV:

⁷¹ Le Khanat de Crimee... – P.64–65; *Зайцев И.* Между Москвой и Стамбулом... – С.74.

⁷² Le Khanat de Crimee... – P.62; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46.

⁷³ Le Khanat de Crimee... – P.80–81 = *Gemil T.* Două documente... – P.191–192 = Documente turcești privind istoria României. – №3. – P.3–4.

⁷⁴ СЕ. – Т.3. – №212. – P.230.

⁷⁵ *Długosz J.* Dzieje. – Т.5. – S.592–594; СЕ. – Т.3: 1392–1501 / Coll. opera A.Lewicki // Monumenta mediaevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т.14. – Kraków, 1894. – №204. – P.224.

⁷⁶ *Gemil T.* Două documente... – P.187.

⁷⁷ *Kronika polska Marcina Bielskiego.* – Sanok, 1856. – Т.2. – Ks.4/5. – S.864–865; *Gonța A.* Români și Hoarda de Aur: 1241–1502. – P.183.

⁷⁸ *Gemil T.* Două documente... – P.193; Documente turcești privind istoria României. – №4. – P.4–5.

⁷⁹ Папський нунцій при дворі угорського короля М.Гуньяді, повноваження якого поширювалися також на Чехію та Польщу (див.: СЕ. – Т.3. – №208. – P.227).

«На початку червня, близько опівночі, ми дізналися новину, що татари атакували володіння Стефана [...] і захопили великий полон. Наступного дня, коли ми боялися, що татари повернуться під Сучаву, вони з 15 тисячами полону перейшли річку Сирет. [...] Стефанова дружина з усіма його багатствами сховалася у Хотині, що на відстані половини дня [їзди] від міста Кам'янець»⁸⁰.

Цих татар зустрів Стефан і завдав їм важкої поразки. Загинули два брати Емінека, сам він ледве врятувався, втративши багатьох воїнів⁸¹. Загін, що напав на південь Молдавії, також був ущент розбитий пиркелабом Лукою, який до того ж звільнив ще й 5 тис. бранців⁸².

Натхнений воевода вислав до Казимира посла з повідомленням про розгром татар. Для перемоги над турками йому бракувало власних сил і він просив у короля допомогу. Але оскільки 19 травня Мегмед II запевнив польського володаря у своїй дружбі⁸³, той і не думав воювати ані з турками, ані з татарами. Навпаки, у квітні – травні 1476 р. він не лише прийняв посольство кримських татар, а й задовольнив їхнє прохання оглянути Ґданськ⁸⁴.

Брак сил призвів до поразки Стефана під Разбоєні 26 липня⁸⁵. А Казимир, боячись нападу турків на Поділля, де вони вже спалили кілька сіл, усе ж таки вислав туди шляхту на чолі зі старостою белзьким та холмським Павлом Ясенським. Проте вона лише завдала шкоду не меншу, ніж турки⁸⁶.

Відсутністю у Криму Емінека одразу ж скористалися його вороги. Зі степу раптово повернувся Джанібек, Гаджике й Абдулла з підтримкою від хана Великої Орди Ахмата. Розбитий у Молдавії Емінек нічого не зміг протиставити їм і знову був змушений рятуватися за стінами своєї резиденції, яку нападникам і цього разу не вдалося захопити⁸⁷. До кінця 1476 р. Джанібек підкорив Крим і став його правителем. Емінек втратив половину своїх людей і всіх коней, а Айдар і Нур-Девлет втекли за межі півострова⁸⁸. Натхнений перемогою Ахмат вислав посольство до Івана III, яке прибуло в Москву 18 липня⁸⁹.

⁸⁰ *Gemil T.* Două documente... – P.193; *Epure V.-A.* Quelques considerations... – P.66 (із посиланням на документ, опублікований у: *Georgian P.* Tătarii în Țările românești: III Invaziile tătare în veacul al XV și prima jumătate a veacului XVI // *Convorbiri Literare*. – A.LVIII. – 1926. – №8/9. – P.596); *Epure V.-A.* Quelques pages d'histoire troublée des XIV-ème et XV-ème siècles de l'Est de l'Europe // *Codrul Cosminului*. – 2008. – №14. – P.29.

⁸¹ *Gemil T.* Două documente... – P.193; Documente turcești privind istoria României. – №4. – P.4–5; *Le Khanat de Crimee*... – P.65; *Iorga N.* Une nouvelle source sur les campagnes de Mahomet II contre Étienne-le-Grand, prince de Moldavie // *Revue historique du Sud-Est Européen*. – XI-e anné. – 1934. – №10/12 (Octobre – Décembre). – P.342; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46; *Семёнова Л.Е.* Молдавское княжество в международных отношениях в Юго-Восточной Европе во второй половине XV века // *Советское славяноведение*. – 1984. – №5. – С.41.

⁸² *Pungă G.* Considerații cu privire la cetatea Chilia Nouă // *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»*. – XXXIV. – Iași, 1997. – P.373.

⁸³ *CE*. – Т.3. – №222. – P.243.

⁸⁴ *Ibid.* – №221. – P.243.

⁸⁵ *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* – С.29, 42 (51), 65, 71, 109.

⁸⁶ *CE*. – Т.3. – №226. – P.246; *Kronika polska Marcina Bielskiego*. – S.865.

⁸⁷ *Le Khanat de Crimee*... – P.65; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46–47.

⁸⁸ *ПСРЛ*. – Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.183; Т.24: Летопись по Типографскому списку. – Петроград, 1921. – С.195; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46–47.

⁸⁹ *ПСРЛ*. – Т.12. – С.168.

Захоплення Криму могло спровокувати конфлікт між ординцями та турками. Але ані Джанібек, ані Ахмат не могли дозволити собі виступити проти них. Влада першого у Криму була надто хиткою і він не міг розраховувати на допомогу з Великої Орди, оскільки другий мав ще розібратися зі справами на Сході, а після того повернути під свій контроль Велике князівство Московське. Ахмат став на чолі союзу з сибірським ханом, Казахською та Ногайською ордами й розбив узбецького хана Шейх-Гайдара, установивши владу над Астраханню⁹⁰. Це помітили у Стамбулі. Дестабілізація у Кримському ханстві заважала планам Мегмеда II і наприкінці 1476 – на початку 1477 рр. він направив до Ахмата свого посла для встановлення дружніх відносин.

Ахмат відчув себе впевнено і на початку 1477 р. у своїй відповіді звертався до турецького падишаха як до рівного собі правителя⁹¹. Відпускаючи ханського посла Карач Багатура, Мегмед II вислав разом із ним Девлет'яра Мубаразетдіна Девлетхана, який повідомив Ахматові про розмах турецьких завоювань і ситуацію у Причорномор'ї, Криму та на Балканах. Тон наступного послання хана до падишаха у травні – червні того ж року був чемнішим. Тепер Ахмат запевнив Мегмеда II у своїй дружбі та висловив намір воювати спільно проти ворогів. Натомість падишах узяв під свій захист Менглі Гірея⁹².

У Криму тривав неспокій. Ставши правителем Джанібек розпочав власну політичну гру. Він зав'язав дипломатичні відносини з Іваном III і запропонував йому союз, як колись Менглі Гірей або Гаджи Гірей із королем Казимиром. Розуміючи непевність свого становища, він просив у московського князя притулку в разі скрути⁹³. Невдовзі він дійсно втратив владу і ханом уже вкотре став Нур-Девлет. Визначити точно час цієї події складно. Дехто з дослідників вважає, що це сталося навесні 1477 р.⁹⁴, хоча московське посольство у вересні того ж року їхало ще до Джанібека⁹⁵. Отже, чергова зміна правителя у Криму відбулася не раніше кінця літа. Вигнаний Джанібек опинився в Москві⁹⁶.

Навесні 1478 р. посол хана Нур-Девлета у супроводі турецького посла приїхав до Казимира Ягайловича в Берестя. Турок запевняв короля, що Мегмед II хоче зберегти з ним мир і приязнь та просив про відправку польського посла у Стамбул. Натомість посол хана не лише говорив про мир і приязнь, а й

⁹⁰ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.269; Некрасов А.М. Международные отношения... – С.45–47.

⁹¹ Григорьев А.П. Время написания «ярлыка» Ахмата // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – 1987. – Вып.10. – С.72–73; Зайцев И.В. Письмо хана Большой Орды Ахмада турецкому султану Мехмеду II Фатиху (881 г. хиджры) // Восточный архив. – 1999. – №2/3. – С.4–15; *Его же*. Между Москвой и Стамбулом. – С.67–68, 90–91 (текст листа).

⁹² Курат А.Н. Письмо золотоордынского хана Ахмеда турецкому султану Фатих Мехмеду (1477) [Електронний ресурс]: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1997_3_4/02/02_1/; Султанов Т.И. Письма золотоордынских ханов // Тюркологический сборник: 1975. – Москва, 1978. – С.243–244; Миргалиев И.М., Камалов И.Х. К вопросу о взаимоотношениях Золотой Орды с Османской империей // Золотоордынская цивилизация: Сб. ст. – Вып.1. – Казань, 2008. – С.91–93.

⁹³ Сб. РИО. – Т.41. – №3. – С.14.

⁹⁴ Григорьев А.П. Время написания «ярлыка» Ахмата. – С.75.

⁹⁵ Сб. РИО. – Т.41. – №3. – С.13.

⁹⁶ Там же. – №4. – С.15.

наголошував, що саме Нур-Девлет пропонував падишахові вислати посольство до короля⁹⁷.

Це не допомогло Нур-Девлетові втримати владу. Уже до кінця 1477 р. він посварився не лише з Емінеком, а й братом Айдаром, про що скаржився Мегмедові II⁹⁸. Сам Емінек, без сумніву, і надалі прагнув відігравати роль реального правителя Кримського ханства, тримаючи хана за маріонетку. Роздратований падишах у 1478 р. звинуватив бея в антитурецькій змові. Відтак у жовтні того ж року Емінек звернувся до нього з проханням дати ханом Менглі Гірея, але з умовою, щоби той дослухався до його порад. Мегмед II погодився⁹⁹.

Період III: 1478–1482 рр.

Литовсько-кримсько-московські суперечності в контексті стояння на р. Угра. Отже, завдяки турецькій підтримці восени 1478 р. Менглі знову став ханом. Нур-Девлет і Айдар утекли спершу в Київ¹⁰⁰, а згодом перейшли до Івана III¹⁰¹.

Безлад у Криму спровокував голод серед татар і ті влітку 1478 р. знову напали на Поділля. Попереджені про загрозу воеводи руський Спитко з Ярослава і подільський Ян Одровонж були готові до відсічі. Але кримці переcheкали кілька днів у Чорному лісі та як тільки воєначальники розпустили військо вони напали на Брацлав. Місто було спалене, але замок вистояв. Потім татари розсипалися по Поділлю і захопили багатий ясир¹⁰².

Доки на Кримському півострові тривав безлад, Ахмат протягом 1477–1479 рр. успішно діяв у Середній Азії і нижній течії Волги. Дехто з дослідників¹⁰³ вважає, що його посилення стало причиною чергового зближення з Казимиром. У 1479 р. у Литві перебував ординський посол Тагир. У відповідь в Орду їздив литовець Стрет¹⁰⁴. Напевно, тоді й було досягнуто домовленості щодо спільних антимосковських дій. Перемога литовського війська над татарами влітку 1479 р.¹⁰⁵ на певний час убезпечила південні кордони держави й наприкінці 1479 р. розпочалася підготовка до війни з Москвою. Але литовському війську бракувало важкоозброєної кінноти, яку (6–8 тис. чол.) планували наwerbувати в Короні¹⁰⁶.

⁹⁷ *Długosz J. Dzieje.* – Т.5. – S.622–623.

⁹⁸ *Le Khanat de Crimée...* – P.67–68; *Зайцев И.* Между Москвой и Стамбулом... – С.75.

⁹⁹ *Вельяминов-Зернов В.В.* Исследование о касимовских царях и царевичах. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч.1. – С.101–102; *Le Khanat de Crimée...* – P.71.

¹⁰⁰ Сборник Муханова (далі – СМ). – Изд.2. – Санкт-Петербург, 1866. – №23. – С.25.

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.6: Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1853. – С.223; Т.8. – С.205.

¹⁰² *Długosz J. Dzieje.* – Т.5. – S.639–640; ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1845. – С.359 (із помилковою датою 1479 р.).

¹⁰³ *Назаров В.Д.* Свержение ордынского ига на Руси. – Москва, 1983. – С.34–35, 41–42; *Алексеев Ю.Г.* Освобождение Руси от ордынского ига – Ленинград, 1989. – С.85.

¹⁰⁴ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1910. – Т.27. – №40. – Стб.348, №41. – Стб.351.

¹⁰⁵ СЕ. – Т.3. – №282. – Р.308.

¹⁰⁶ *Kolankowski L. Dzieje...* – S.335, *przyp.5; Назаров В.Д.* Свержение ордынского ига... – С.42.

Менглі Гірей знав про посольство короля до Великої Орди¹⁰⁷. Він намагався заручитися підтримкою Казимира на випадок війни Кримського ханства з Ордою. Улітку 1479 р. ханський посланець Байраш прибув до Вільна. Розуміючи складність ситуації, хан навіть пропонував дати королеві у заручники свого сина¹⁰⁸. Але Байраша затримали на цілий рік без належного забезпечення, що не сприяло довірі з боку кримського правителя¹⁰⁹.

Навесні 1480 р. ханський посол Азі-Баба пропонував королеві союз: хто стане ворогом хана, той буде ворогом короля, і навпаки¹¹⁰. Його також затримали у Вільні, а королівський посол князь Іван Глинський переказав ханові, що Казимир уже давно у союзі з Менглі Гіреем, як це було ще за життя його батька – Гаджи Гірея¹¹¹. Натомість під час перебування Азі-Баби в короля, від Казимира у Велику Орду знову їздив посол. Розрахунок був зрозумілий – Казимир знав про переговори Менглі з Іваном III і не хотів відпускати послів хана, щоб ті не донесли про підготовку війни з Москвою. Така поведінка дала ханові справедливі підстави вважати, що Казимир «присягу нешто одложил и приязнь»¹¹². Так виникла атмосфера загальної недовіри.

У Менглі були причини для неспокою. Ситуація у Криму була далекою від стабільної. В інструкції московського посла Іванчі у квітні 1479 р. зазначено, що Іван III матиме справу лише з Менглі Гіреем, а якщо «цар переменился, будетъ не Менгли Гирей на царстве», то посол має повернутися¹¹³. Невпевненість у королі штовхала хана в бік Москви і 16 квітня 1480 р. кримсько-московський союз було поновлено¹¹⁴. Цього разу сторони чітко вказали своїх спільних ворогів – хан Ахмат і король Казимир¹¹⁵.

Хоча в договорі Казимира вперше відкрито названо «вопчим недругом», привертають увагу три принципових моменти: проти Ахмата він мав оборонний характер (сторони діятимуть супроти Великої Орди лише в разі її нападу на одного із союзників); проти Казимира – оборонно-наступальний (сторони допомагатимуть один одному в разі нападу литовців на Москву, або якщо Іван III сам вишле війська на Литву); про напад Менглі Гірея першим на Литву, як і можливий напад Казимира на Крим узагалі не згадувалося.

Хан залишив собі можливість не вступати у конфлікт із Казимиром. Головним чином він був зацікавлений у нейтралізації конкурентів на владу та боротьбі з Великою Ордою. Причиною, що підштовхнула хана до союзу з Москвою, була

¹⁰⁷ *Pułaski K. Stosunki...* – №11. – S.206; CM. – №23. – С.27.

¹⁰⁸ *Pułaski K. Stosunki...* – №14. – S.208; CM. – №23. – С.27.

¹⁰⁹ *Pułaski K. Stosunki...* – №8. – S.205; CM. – №23. – С.26; *Koneczny F. Rzekoma koalicja Litwy z tatarami przeciwko Moskwie w r. 1480 // Ateneum Wileńskie: Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego.* – R.1. – 1923. – №2. – S.152–153.

¹¹⁰ РИБ. – Т.27. – №25. – Стб.329–330; *Lietuvos Metrika.* – Kn.4 (1479–1491) (далі – LM). – Vilnius, 2004. – №27. – P.90; CM. – №23. – С.24–25; *Pułaski K. Stosunki...* – №5. – S.202; *Gołębiowski Ł. Dzieje Polski...* – S.234–235. Приймаємо датування посольства Азі-Баби весною 1480 р. за Д.Колодзейчиком (див.: *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate...* – Doc.5. – P.545–546).

¹¹¹ *Pułaski K. Stosunki...* – №6. – S.203; CM. – №23. – С.25–26; LM. – Kn.4. – №29. – P.92; *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate...* – Doc.6. – P.548–549.

¹¹² *Pułaski K. Stosunki...* – №8. – S.205; CM. – №23. – С.26.

¹¹³ Сб. РИО. – Т.41. – №4. – С.16.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Там же. – №5. – С.20–21.

недалекоглядна політика короля, який дав притулок братам-конкурентам Нур-Девлетові та Айдарові («взяль ихъ къ собе, и держаль ихъ въ своей земли на Киеве»). Хан добре знав, що у Литві претендентів на трон Орди використовували у власних політичних цілях. Москва ж була значно далі від Криму, не обтяжена історичним багажем політичних інтриг за владу на півострові та, найголовніше, мала спільного з Менглі Гіреєм ворога – Велику Орду.

Щодо Івана III, то він не мав наміру йти на загострення з Великою Ордою, яка після невдалого походу Ахмата 1472 р. уже не могла добитися виплати від Москви данини. Отже, головним у політиці московського правителя мав стати литовський вектор. А це означало, що Іван III у своїх планах готувався до війни з Казимиром. Причиною загострення стосунків із Литвою на початку лютого 1480 р. послужив бунт братів Івана III – Андрея Большого (Горяя) та Бориса, незадоволених централізаторською політикою московського правителя. Приводом стала смерть удільного князя Юрія Васильовича та рішення Івана III не виділяти братам законної долі з володінь небіжчика.

Андрей і Борис задумали виїхати в Литву разом із сім'ями, боярами та слугами. Вони зібралися у Великих Луках і звернулися до Казимира по допомогу¹¹⁶. Король надав їм місто Вітебськ. Таким чином, між Іваном III та його братами назривала війна, в яку була б замішана і Литва¹¹⁷. У Москві панувала думка, що Казимир уважав сварку між великим князем московським і його рідними за вигідний момент нападу разом з Ахматом¹¹⁸. Лише величезними зусиллями московський правитель зумів уладнати конфлікт¹¹⁹.

Вісті про те, що Ахмат збирає сили для нападу, прийшли в Москву в березні 1480 р., коли посол Івана III уже їхав у Крим. Кримсько-московський договір датовано 16 квітня 1480 р. Час подорожі лише від Вільна до ханської ставки у Кирк-Орі займав до півтора місяці¹²⁰. Відповідно з Москви поїздка тривала не менше. Отже, договір, спрямований проти Казимира, було задумано в умовах, коли Іван III ще не знав про підготовку Ахмата до нападу.

На початку червня московські війська зайняли оборону на берегах р. Ока. Доки вони пильнували татар, на Псков напали лівонці, але після невдалого штурму міста наприкінці серпня відступили¹²¹. Очікуючи литовське військо, ординці рухалися повільно й основні їхні сили вийшли до Оки лише у кінці вересня. Ахмат, як і в 1472 р., зайшов із боку литовських володінь і вийшов на

¹¹⁶ СЕ. – Т.3. – №293. – Р.319; ПСРЛ. – Т.25: Московский летописный свод конца XV века. – Москва, 1949. – С.327.

¹¹⁷ СЕ. – Т.3. – №289. – Р.316.

¹¹⁸ ПСРЛ. – Т.25. – С.327.

¹¹⁹ Кудрявцев И.М. «Послание на Угру» Вассиана Рыло как памятник публицистики XV в. // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1951. – Т.8. – С.161; Борисов Н. Горький удел: Московское вероломство 7000 года // Родина. – 2003. – №12. – С.34–39.

¹²⁰ Безпалько В. Датування кримсько-литовських посольських документів 1506–1507 рр. Книги записів №7 Литовської метрики // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип.9/10. – С.297. А.Контаріні в 1474 р. шлях від Києва до Кафи долав протягом 11–26 травня (див.: Контаріні А. Путешествие... – §5. – С.213; §8. – С.214).

¹²¹ Казакова Н.А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения: Конец XIV – начало XVI вв. – Ленинград, 1975. – С.273–283; Её же. Русь и Ливония 60-х – начала 90-х гг. XVI века // Международные связи России до XVII века. – Москва, 1961. – С.324–327.

берег р. Угра¹²². І цього разу його вели литовські провідники¹²³. Але на берегах річки татар зустріли війська великого князя московського, який сам не був упевнений у перемозі¹²⁴.

Не дочекавшись допомоги від Казимира, хан повернув назад, грабуючи землі великого князя литовського («воюя его землю за измену»)¹²⁵. Однією з причин відступу стала звістка про події в тилу татар, адже Іван III вислав у човнах по Волзі значні сили у саму Орду. Московські війська перебили та полонили велику кількість беззахисних татарських жінок і дітей, захопили багато худоби¹²⁶. Також татари не мали відповідного для пізньої осені одягу, були «наги и босы, ободрались»¹²⁷. Крім того, дії московського війська в тилу Великої Орди були заздалегідь узгоджені з одночасним нападом ногайців на володіння Ахмата¹²⁸.

Казимир мав твердий намір підтримати Ахмата. Він збирав сили не лише в Литві, але й у Короні¹²⁹. Проте на допомогу ханові так і не наважився, що й призвело до смерті Ахмата – у січні 1481 р. у власному шатрі його сплячого зарізали вороги: сибірський (тюменський) хан Івак (Ібрагім) і ногайський бей Ямгурчі¹³⁰.

Слід згадати, що низка дослідників, зокрема Ф.Папе, О.Галецький, К.Базилевич, І.Греков, Ю.Алексеев та інші вважали, що Казимир не прийшов на допомогу Ахматові через внутрішні усобиці¹³¹, або «рух за возз'єднання з Російською державою, що охопив руські землі у складі Литовського великого князівства (так звана “змова князів”) та «перспективи повторення в Подніпров'ї новгородських подій 1471 р.»¹³². Утім, ніякого руху за «возз'єднання» на початку 1480-х рр. ані в Подніпров'ї, ані деінде у Литві не спостерігалось. А змова князів мала настільки конспіративний характер, що навіть найближчі родичі її учасників не знали про неї, що підтверджує обмаль інформації про ті події в наративних та актових джерелах¹³³.

¹²² ПСРЛ. – Т.25. – С.327.

¹²³ Сб. РИО. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. – Т.1: С 1487 по 1533. – №85. – С.518.

¹²⁴ Кудрявцев И.М. «Послание на Угру» Вассиана Рыло. – С.162; Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV вв. – Москва, 1960. – С.878–881; Пресняков А.Е. Иван III на Угре // Сборник статей, в честь С.Ф.Платонова. – Санкт-Петербург, 1911. – С.280–286.

¹²⁵ ПСРЛ. – Т.18. – С.268; Т.20. – Ч.1. – С.346.

¹²⁶ Там же. – Санкт-Петербург, 1903. – Т.19: История о Казанском царстве (Казанский летописец). – С.202.

¹²⁷ Там же. – Т.20. – Ч.1. – С.346.

¹²⁸ Парунин А.В. К вопросу об обстоятельствах смерти хана Большой Орды Ахмата в 1481 году // Золотоордынская цивилизация: Сб. ст. – Вып.3. – Казань, 2010. – С.168, 170–171; Его же. Дипломатические контакты Московского великого княжества и Тюменского ханства в 1480-е – начало 1490-х гг. // Средневековые тюрко-татарские государства: Сб. ст. – Вып.2. – Казань, 2010. – С.266–267.

¹²⁹ СЕ. – Т.3. – №285. – Р.313–314; №293. – Р.319. Список ротмістрів важкої кінноти: Kolankowski L. Dzieje... – S.335, przyp.5.

¹³⁰ ПСРЛ. – Т.20. – Ч.1. – С.346; Т.25. – С.328; РИБ. – Т.27. – №34. – Стб.340; Pulaski K. Stosunki... – №15. – S.209.

¹³¹ ПСРЛ. – Т.25. – С.328.

¹³² Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – Kraków, 1904. – Т.1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. – S.63; Halecki O. Dzieje unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – Т.1: W wiekach średnich. – S.425–427; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в. – Москва, 1952. – С.154–155; Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – Москва, 1963. – С.192–194; Алексеев Ю.Г. Освобождение Руси... – С.105.

¹³³ Ульяновский В.І. Митрополит київський Спиридон: Образ кризь епоху, епоха кризь образ. – К., 2004. – С.90.

Казимир не зумів зібрати військо¹³⁴, адже литовська державна скарбниця завжди була порожньою, а поляки, яким король не йшов на поступки в територіальних претензіях щодо Волині, не бажали без реальної унії воювати за інтереси Литви. До того ж загальна стратегічна ситуація одразу склалася не на користь татар і тому Казимир був змушений лише спостерігати за розвитком подій¹³⁵. Також, і це могло відіграти вирішальну роль, у травні 1480 р. король отримав від молдавського правителя повідомлення про наказ турецького падишаха Мегмеда II господареві Стефану зробити дорогу на Кам'янець¹³⁶. Те, що це не була дезінформація, підтверджують документи Стефана¹³⁷.

Після смерті Ахмата Велика Орда поринула у смуту. Спершу бей Тимур привів старших синів Ахмата просити захисту до його ворога Менглі Гірея, який досить приязно зустрів тих і обдарував усім необхідним¹³⁸. Через деякий час вони повернулися до волзьких кочовищ. Але далі, попри спільну боротьбу з Менглі в 1485 р.¹³⁹, із перемінним успіхом боролися між собою за владу. Із початком 1490-х рр. конкуренцію їм склав ще й Ших-Ахмад, який зрештою і став останнім правителем Великої Орди¹⁴⁰.

Що ж робив Менглі Гірей під час стояння на Угрі? Відомо, що тоді татари напали на Поділля (на думку Ф.Папе, на Брацлав і Вінницю)¹⁴¹. Утім про масштаб цієї виправи нічого невідомо, як і про участь у ній самого хана. Татар він не хан, а Емінек. Таким чином, Менглі залишився осторонь конфлікту з Казимиром¹⁴², хоча формально виконав свої союзницькі зобов'язання перед Москвою.

Татарське військо зустріло королівського посла князя І.Глинського, разом з яким поверталися Байраш та Азі-Баба¹⁴³. Казимир відпустив їх, оскільки на той час Ахмат уже стояв на кордоні московських володінь. Якби восени 1480 р. хан мав реальні наміри війни з королем, то, вочевидь, посольство І.Глинського стало б її першою жертвою. Крім того, якби напад на Поділля відвернув би Казимира від спільного походу з Ахматом, московським послам обов'язково б доручили дякувати за це ханові. А цього не сталося. Цілком очевидно, що ані король, ані хан не прагнули поглиблення конфлікту.

¹³⁴ Не виключено, що цьому завадила й занесена з Угорщини епідемія, котра три роки спустошувала Корону (див.: ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1845. – Т.2: Прибавление к Ипатьевской летописи (Густынская леопись). – С.359). Підтверджують це також і чеські джерела: «Такого великого мору потім ніколи не було» (див.: *Kronika Bartoše pisaře // Prameny dějin Českých. – Díl VI / Vyd. J.Šimák // Fontes rerum Bohemiarum. – Т.VI. – Praha, 1907. – С.7*).

¹³⁵ Назаров В.Д. Свержение ордынского ига... – С.53; Каргалов В.В. Конец ордынского ига. – Москва, 1980. – С.110–114.

¹³⁶ СЕ. – Т.3. – №289. – Р.316; *Stachoń B. Polityka Polski...* – С.191.

¹³⁷ Documentele lui Ștefan cel Mare. – №157–158. – Р.355–356.

¹³⁸ *Pułaski K. Stosunki...* – №15. – С.209; СМ. – №26. – С.36.

¹³⁹ ПСРЛ. – Т.8. – С.216; *Трепавлов В.В. История Ногайской орды.* – Москва, 2002. – С.123.

¹⁴⁰ *Некрасов А.М. Международные отношения...* – С.60–65, 68, 71.

¹⁴¹ ПСРЛ. – Т.8. – С.213; Т.18. – С.269; Т.24. – С.200; Т.25. – С.328; *Papée F. Polska i Litwa...* – С.62.

¹⁴² Подібна ситуація була навесні 1481 р., коли татари, очевидно без санкції Менглі, напали на московські землі та «голови знімали». Схоже, що й цього разу їх очолював Емінек, з яким посол мав вести переговори щодо звільнення полонених (див.: Сб. РИО. – Т.41. – №6. – С.26). Напад не став причиною московсько-кримського конфлікту.

¹⁴³ *Pułaski K. Stosunki...* – №11. – С.206 = СМ. – №23. – С.27 = РИБ. – Т.27. – №31. – Стб.335–336 = LM. – Kn.4. – №30. – Р.93.

Плани вигнання турків із Криму та перелом у польсько-литовсько-кримських відносинах. Менґлі Ґірея непокоїли конкуренти за владу у Криму. Тому в посольській інструкції І.Глинському була прописана відповідь, чому король, усупереч союзницькому договору, дав притулок Нур-Девлету та Айдару:

«Такъ бывало здавна за предъковъ г(о)с(по)д(а)ра моего, великого короля – коли на которих царем пригодить ся неверемя и они прихоживали до Великого Князства Литовского, ино хлеба и соли не боронивано, а какъ добровольно прихоживали, такъ добровольно и отъхоживали; а хто в Орде на царстве седить, с тымъ таки у приязни бывали, а тымъ ся приязнь не рушивала. Нурдувлатъ а Оидар пришли до его м(и)л(о)сти земли [...] и какъ добровольно пришли, такъ добровольно и отышли, и тепере живуть, где имъ любо»¹⁴⁴.

Навряд чи така відповідь заспокоїла хана, але як тільки стало зрозуміло, що Ахмат не переможе, І.Глинський отримав від Менґлі запевнення у дружбі. Відпускаючи посла, 20 жовтня хан дав йому свій присяжний лист. Утім, цього разу він уперше висунув претензії – просив повернути йому так званих «семенових людей», яких київському князю дав ще його батько – Гаджи Ґірей¹⁴⁵. Відповідь хан просив передати тим самим Байрашем¹⁴⁶. «Для лучшее приязни и правды» Менґлі навіть погодився дати сина у заручники.

5 січня 1481 р. у своїй відповіді король, промовчавши про «семенових людей», не лише погодився на заручника, а й запевнив самого хана, що в разі «пригоды» (втрати влади) той може вільно приїхати до нього, і так само відїхати¹⁴⁷.

Це був не просто жест ввічливості з боку Казимира. Після перемоги над братами Менґлі зіткнувся з новою проблемою – турками. Падишах забирав собі весь дохід із Кафи¹⁴⁸ та, можна думати, з усіх інших міст і портів Криму. Колишній тудун Кафи Емінек і хан Менґлі разом втратили прибутки.

Бажання хана самостійно вести політику не зустріло схвалення у Стамбулі. Як повідомляв генуезький дипломат Вінценто, який особисто відвідав Кирк-Ор, улітку 1483 р. турки «докладали великих зусиль, щоб під виглядом добрих стосунків, якщо можна, особисто його (Менґлі – В.Г.) схопити або скинути з трону та приректи на вигнання»¹⁴⁹. У цих умовах хан виношував плани під-

¹⁴⁴ *Pulaski K. Stosunki...* – №7b. – S.204 = CM. – №23. – С.25 = РИБ. – Т.27. – №29. – Стб.331 = LM. – Кн.4. – №28.2. – P.91.

¹⁴⁵ РИБ. – Т.27. – №30. – Стб.332–336; *Pulaski K. Stosunki...* – №6. – S.203; CM. – №23. – С.25–26; LM. – Кн.4. – №29.1. – P.91–92; *Kotodziejczyk D. The Crimean Khanate...* – Doc.6. – P.548–549. Датування листа 20-м, а не 15-м днем жовтня встановив Ф.Папе (див.: *Papée F. Polska i Litwa...* – S.62–63, przym.1).

¹⁴⁶ *Pulaski K. Stosunki...* – №9. – S.205; CM. – №23. – С.26–27; LM. – Кн.4. – №29.3. – P.93.

¹⁴⁷ *Pulaski K. Stosunki...* – №14. – S.208; CM. – №23. – С.27–28; РИБ. – Т.27. – №32. – Стб.337; LM. – Кн.4. – №31.1. – P.93–94.

¹⁴⁸ Оскільки ханська скарбниця не отримувала прибутку, стає зрозумілим бажання Менґлі повернути «семенових людей», які були данниками Гаджи Ґірея (див.: Сб. РИО. – Т.41. – №61. – С.287; *Шабульдо Ф. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica.* – К., 2010. – Вып.9. – С.60).

¹⁴⁹ *Wincentego de Dominico listy o Polsce pisane do senatu genueńskiego z r. 1483–1484 // Biblioteka Ossolińskich: Pismo historyi, literaturze, umięjętościom i rzeczom narodowym poświęcone: Poczet nowy.* – Lwów, 1863. – Т.2. – S.340–341.

няти в головному кримському опорному пункті османців – Кафі – повстання греків, вірмен та залишків італійців, щоб звільнити він них місто й півострів.

6 грудня 1480 р. кримський утікач А.Ґуаско, який перебував у Вільні, написав листа (його 12 червня 1481 р. переписав Джовані Франческо ді Ґаззольдо з Мантуї), що кримський хан пропонує генуезькому банку Св.Георгія повернути йому колишні володіння. У разі відмови він просив банк передати цю пропозицію будь-якій зацікавленій стороні: Папі Римському, Венеції, угорському королеві або міланському герцоґові¹⁵⁰.

Сподіваючись на зацікавлення європейських держав, Менґлі розраховував і на допомогу Казимира. Уже 13 січня 1481 р. хан відповів, що готовий прийняти від короля «доброго чоловіка» з присяжним листом, а потім і великого посла¹⁵¹, але про сина-заручника він уже не згадав, як не згадував і про «семенових людей». Щоб відвернути короля від Великої Орди, наступним листом від 21 січня він повідомив Казимира про смерть «приятеля» Ахмата та що діти вбитого хана опинилися в його руках¹⁵². Король старався обійти питання присяги, намагаючись переконати хана, що достатньо і тієї, яку дав ще Гаджи Ґіреєві. Зрештою, він запевнив Менґлі, що хоче з ним жити у братерстві та приязні, як це було з його батьком, і дасть на його прохання свою «правду»¹⁵³.

Московська дипломатія також активно вела переговори з Кримським ханством. Відправляючи у квітні 1481 р. посла Тимофея Скрябіна до Криму Іван III повідомив про болочу для хана справу: Нур-Девлет і Айдар тепер перебувають у Москві. Це мало заспокоїти Менґлі, який не довіряв Казимирові Яґайловичу. Одночасно Іван III повідомляв ханові, що Казимир прислав до нього своїх послів, щоб «любовь и докончание было». У відповідь він направив посольство до короля, а про його результати обіцяв повідомити Менґлі додатково. Також Іван III повідомив, що отримав вільний проїзд у Молдавію, куди одразу вирушили його послы. Але головне полягало в тому, що московсько-кримський договір потребував підтвердження його чинності. Хоча союз проти Великої Орди залишався у силі, загроза від неї вже втратила актуальність. Тепер Іванові III потрібно було, щоби хан особисто напав на Литву¹⁵⁴ й тим самим остаточно розірвав мирні відносини з Казимиром.

Утім, хан не поспішав виконувати прохання Івана III. 3 травня 1481 р. помер грізний падишах Мегмед II Фатіґ. Невдоволені політикою покійного правителя яничари згуртувалися навколо його сина Баязида та підняли повстання. Але в боротьбі за владу йому довелося зіткнутися з братом Джемом¹⁵⁵. Для Менґлі з'явилася реальна можливість звільнитися від влади османців. У цьому він знову розраховував на підтримку Казимира.

¹⁵⁰ Grasso G. Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il turco nel 1481 // *Gornale ligustico di archeologia, storia e belle arti / Fondato e diretto da L.T.Belgrano ed A.Neri*. – Anno 6. – Genova, 1879. – P.331, 366–367 (за консультації та допомоги в перекладі текстів із середньовічної італійської мови дякую Франческо Манфреді).

¹⁵¹ Pulaski K. Stosunki... – №12. – S.207; CM. – №23. – С.28–29 (із помилковою датою 1480 р.).

¹⁵² Pulaski K. Stosunki... – №15. – S.209; CM. – №23. – С.29.

¹⁵³ Pulaski K. Stosunki... – №16. – S.209–210; CM. – №23. – С.29; РИБ. – Т.27. – №35. – Стб.341; LM. – Кн.4. – №34. – P.95.

¹⁵⁴ Сб. РИО. – Т.41. – №6. – С.26–27.

¹⁵⁵ *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300–1600. – К., 1998. – С.40.

Тим часом і в Генуї захопилися за можливість підняти повстання в Кафі. Уже 5 липня 1481 р. у Крим було визначено двох емісарів – Бартоломео Кампофрегозо і Лодізіо Фієскі¹⁵⁶. Рід Кампофрегозо у XV ст. дав чимало політиків. Зокрема, генуезькими дожами були Томазіно (1415–1421, 1437–1442 рр.), Баттіста I (1437 р.), Джованні I (1447–1448 рр.), Людовіко (1448–1450, 1461–1462, 1462–1463 рр.), П'єтро II (1450–1458 рр.), Спінетта (1461 р.), Паоло (1462, 1463–1464 рр.), Баттіста (1478–1483 рр.). Про деяких представників роду Кампофрегозо залишив спогади французький дипломат кінця XV ст. Філіпп де Коммін¹⁵⁷. Рід Фієскі (Фієско або Фліско) графи Лаванья не лише брав помітну участь у політичному житті Генуї, а й дав кількох відомих діячів генуезької адміністрації у Криму першої половини XV ст. На честь одного з них навіть було встановлено мармурову плиту у Солдаї¹⁵⁸. Отже, обрання саме цих людей служить ключем розуміння важливості їхньої місії для Генуї.

7 липня емісарів відрядили в дорогу. Під виглядом купців вони мали доїхати до Києва («Мансреман»¹⁵⁹) і знайти надійних провідників у резиденцію кримського хана, де мали запевнити Менглі, що кілька галер уже вирушили йому на допомогу, а протягом 15 днів вийде ще 4–5. Після того, як хан складе їм присягу, один із них мав залишитися у Криму, а інший – виїхати до польського короля просити надати безпечний прохід усім пішим генуезьким військам і право наwerbувати вояків у його володіннях¹⁶⁰.

22 вересня емісари дісталися Києва, де «сеньйор міста» (воєвода Іван Ходкевич?) засумнівався, що вони були купцями і хотів відправити їх до Казимира Ягайловича. Посланці відмовилися, оскільки мали чітку інструкцію спершу їхати до Менглі. Тоді було вирішено, що Фієскі поїде у Вільно, а Кампофрегозо чекатиме його в Києві. А тим часом у Крим таємно виїхав слуга, який мав розповісти ханові про цю непередбачувану перешкоду.

За час відсутності Фієскі Кампофрегозо мав зібрати відомості про ситуацію у Криму взагалі, і Кафі зокрема. Виявилося, що в місті перебувало лише 300 або 400 турків і 6–7 тис. християн, які прихильно налаштовані до колишніх володарів. Додаткову надію давала безпосередня зацікавленість воєводи Стефана, який також готувався до боротьби і сподівався на неофіційну військову допомогу Казимира Ягайловича¹⁶¹.

Протектори банку Св.Георгія відправили Казимирові листа аж 10 вересня, яким, не вдаючись у деталі, повідомили про своїх послів¹⁶². Король, котрий

¹⁵⁶ Grasso G. Documenti... – Doc.41. – P.405–406.

¹⁵⁷ Коммин Ф. де. Мемуары. – Москва, 1986. – 496 с.

¹⁵⁸ Климанов Л.Г. Казус Франческо де Камилла: Новооткрытый памятник крымско-генуезской эпиграфики в свете общественной и политической жизни Генуи первой трети XV в. (Лапидарная надпись 1426 г. с родовым именем Камилла, неизвестного консула Солдаи) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. XXVII. – Санкт-Петербург, 2000. – С.309.

¹⁵⁹ Про цю назву Києва див.: Брун Ф. О разных названиях Киева в прежнее время // Его же. Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч. II. – Одесса, 1880. – С.295–297.

¹⁶⁰ Grasso G. Documenti... – Doc. №45. – P.334–335, 409–416.

¹⁶¹ Ibid. – Doc. №113. – P.341, 482–484.

¹⁶² Ibid. – Doc. №106. – P.476–477.

безвиїзно пробув увесь 1481-й рік у Литві¹⁶³, не лише люб'язно прийняв Фієскі, а й дав можливість сподіватися на своє прихильне ставлення щодо реалізації його місії. Проте поїздка Фієскі до Вільно затягнулася¹⁶⁴.

Тим часом у Криму ситуація змінилася. Під кінець року розгорівся черговий конфлікт між Менглі та Емінеком, який знову втік за межі півострова. Із ханського листа до емісарів від 30 грудня 1481 р. неможливо точно зрозуміти його причину, але зі змісту випливає, що бей не поділяв антитурецьких планів Менглі. Виходячи з пізнішого донесення московського посла у Криму, можна припустити, що Емінек одночасно був і противником зближення хана з Москвою¹⁶⁵. Утім Менглі, попри спротив головного бея, не втрачав надію на вигнання турків із Криму¹⁶⁶.

Зрештою, десь у першій половині 1482 р., Фієскі таки дістався Криму і був прийнятий ханом. Про результати аудієнції маємо уявлення лише з реляції іншого генуезького посла – Вінценто від 18 липня 1483 р. Він повідомляв про велике здивування кримського правителя, що ані в обумовлений з Фієскі час, ані до того дня не отримав жодної відповіді синьйорії, яка відмовилася від ідеї вигнання османців із Криму. Але сам Менглі не полишав надії й надалі працював над цим задумом¹⁶⁷.

Розраховуючи на допомогу Казимира, хан підтримував відносини і з ним. У березні 1482 р. в Москві стало відомо, що Менглі «съ королемъ помирился». У чому саме він «помирился» – невідомо, але занепокоєний Іван III терміново вислав у Крим посла Юрія Шестакова. Він залякував хана тим, що Казимир знову посилає в Орду послів і підбиває її напасти на Москву. Тому Іван III просив Менглі підтвердити чинність кримсько-московського союзу¹⁶⁸. Ми не маємо документального підтвердження королівського посольства в Орду. Утім навіть якщо воно було, то на той час дезорганізована смерть Ахмата та перебуванням його дітей у Криму вона не становила реальної загрози ані для Великого князівства Московського, ані для Кримського ханства. І Менглі це також мав розуміти.

Проте і в 1481 – на початку 1482 рр. влада Менглі Гірея хиталася. Іван III наказав своєму послові отримати достовірні відомості, хто на той час є правителем ханства і «какими делы будетъ царь переминился». Якщо Менглі Гірей утратив владу, посол, як і навесні 1479 р., мав повернутися¹⁶⁹. Із посольської інструкції 1482 р. відомо, що Емінек «выбежал» від хана до його ворогів, а у Криму серед населення не було єдності¹⁷⁰.

¹⁶³ Сулковска-Курасєва И. Итинерарий... – С.316.

¹⁶⁴ Grasso G. Documenti... – Doc.117. – P.486–488 (29 листопада Фієскі ще не повернувся до Києва).

¹⁶⁵ Сб. РИО. – Т.41. – №9. – С.36–37.

¹⁶⁶ Grasso G. Documenti... – Doc.120. – P.489 (латиною); Doc.119. – P.488–489 (грецькою мовою) = Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana / Col. ed. F.Miklosich et I.Müller. – Vindobonae, 1864; Volumen tertium. – Doc.10. – P.292–293. За переклад із грецької мови дякую Олесі Жданович.

¹⁶⁷ Wincentego de Dominico listy o Polsce... – S.340–341. Сеньйорія відповіла Менглі Гіреві 20 серпня 1483 р., проте крім вибачення за зволікання та порожніх обіцянок у відповіді не було нічого конкретного (див.: Grasso G. Documenti... – Doc.123. – P.493–494).

¹⁶⁸ Сб. РИО. – Т.41. – №7. – С.29–30.

¹⁶⁹ Там же. – С.31.

¹⁷⁰ Там же. – №8. – С.33.

Своєю чергою, навесні 1482 р. Казимир відправив посла Богдана (полоцького намісника Богдана Саковича¹⁷¹) до Івана III, «прося Нова-города Великого и Лукъ Великихъ»¹⁷². Московський правитель розцінив це як ворожий акт. Він боявся нападу литовців, оскільки саме тоді його війська були задіяні у виступі проти Казані¹⁷³.

Іван III не покладався лише на Кримське ханство, він намагався оточити Литву кільцем своїх союзників. Уже 1480 р. було відновлено зв'язок із молдавським господарем Стефаном. Через Феодосію Олельківну, яка була рідною сестрою першої дружини Стефана – Євдокії, Іван III звернувся до молдавського правителя з пропозицією відновити розпочаті 1479 р. переговори. Стефан мав прислати свою людину у Крим, а московський посол при дворі хана І.Звенець – переправити його в Москву¹⁷⁴. Напевно тоді ж Іван III налагодив і зв'язок із внутрішньою опозицією у Литві. Ідеться про так звану змову князів 1481 р.

Обмаль джерельної інформації не дозволяє відновити перебіг змови, але опосередковані дані дають підстави вважати, що Іван III був причетний до її організації¹⁷⁵. І.Греков, А.Зимін, Ю.Алексеев і Л.Колянковський причиною змови вважали промосковську орієнтацію литовсько-руських князів¹⁷⁶. Натомість В.Ульяновський заперечує її, вважаючи, що в Михайла Олельковича могли бути набагато амбітніші плани, ніж приєднання своїх володінь до Великого князівства Московського, чому не сприяв і «фронтальний наступ (Івана III – В.Г.) на удільні володіння від 1479 р., і доля попередніх перекинчиків у Московському князівстві»¹⁷⁷.

Не заперечуючи висновків В.Ульяновського щодо планів змовників убити Казимира, вважаємо за необхідно внести певне уточнення. У період правління Казимира перебіжчиків із Литви в Москву – князів, споріднених із литовсько-польським монархом – не було, за винятком Михайла Сигізмундовича та Юрія Лугвеновича. Загалом же коли таке траплялося, наприклад втеча Свидригайла у 1408 р., то в Москві їх зустрічали радо, надаючи аж занадто щедre забезпечення. Доля ж Михайла Сигізмундовича не може бути показовою з огляду на спільні інтереси Вільно та Москви у 1450-х рр. у боротьбі проти татар, із допомогою яких опальний князь нищив і литовські, і московські володіння. А Юрій Лугвенович здебільшого перебував у Новгороді.

¹⁷¹ Urządnicy WKL. – №400. – S.72.

¹⁷² ПСРЛ. – Т.20. – Ч.1. – С.349.

¹⁷³ Там же. – Т.6. – С.234; Т.20. – Ч.1. – С.349; Разрядная книга 1475–1605 гг. – Т.1. – Ч.1. – Москва, 1977. – С.25–26. Власне воєнні дії проти Казані розпочалися ще 1478 р. (див.: Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. – Москва, 1991. – С.43–44).

¹⁷⁴ Сб. РИО. – Т.41. – №5. – С.22–23 = Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Док. и мат. в 3 т. – Москва, 1965. – Т.1: 1408–1632. – С.54–56; Семёнова Л.Е. Молдавское княжество в международных отношениях. – С.42; Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинёв, 1987. – С.83–84.

¹⁷⁵ Ульяновський В.І. Митрополит київський Спиридон... – С.90–91.

¹⁷⁶ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы. – С.187–194; Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий (очерки социально-политической истории). – Москва, 1982. – С.69; Алексеев Ю.Г. Освобождение Руси... – С.146–147; Kolankowski L. Dzieje... – S.346–349.

¹⁷⁷ Ульяновський В.І. Митрополит київський Спиридон... – С.91.

Щодо «фронтального наступу» на удільні вольності родичів московського правителя, то 1479-й рік, на нашу думку, також не є показовим. Бунт князів Андрея Большого і Бориса Волоцького зрештою примусив Івана III, хоча і тимчасово, поступитися своїми амбіціями й після стояння на Угрі він таки виділив братам їхню долю. А перші ознаки наступу на удільні права князів, на думку А.Зиміна, проявилися в договорі Івана III з Міхаїлом Андрійовичем Верейським від 4 квітня 1482 р.¹⁷⁸, тобто тоді, коли змова литовсько-руських князів уже давно була викрита, а самі вони – покарані.

Не дочекавшись повернення Ю.Шестакова, у травні 1482 р. з Москви до Криму терміново вирушив Міхаїл Кутузов, який віз Ю.Шестакову інструкції: наполегливо просити хана від імені великого князя московського напасти на Литву. Іван III мав твердий намір добитися прямого конфлікту хана з королем, але був зацікавлений у відкритому нападі. Він пропонував ханові спершу розірвати присягу («шертъ»), а потім – напасти. Посол мав проконтролювати це, залишаючись у Криму. Щоб хан був більш поступливим, Іван III шантажував його Нур-Девлетом¹⁷⁹.

Зрештою Менглі вирішив укласти справжній, а не декларативний союз із Великим князівством Московським. По-перше, на відміну від Казимира Ягайловича, Іван III неодноразово давав зрозуміти, що сприймає Менглі Гірея не просто як рівного політичного партнера, а як свого сюзерена. По-друге, московський правитель постійно наголошував на спільності інтересів, передусім у боротьбі з Великою Ордою. По-третє, Іван III намагався не лише здаватися вірним союзником Менглі, а й підтверджував це реальними справами – нейтралізував Нур-Девлета та Айдара. Перший вірно служив Іванові III, і під час стояння на Угрі брав участь у поході тилами хана Ахмата¹⁸⁰. А другий із невідомих причин навесні 1480 р. був засланий «въ заточеньє» у Володду¹⁸¹, де, напевно, і помер.

Крім того, у Криму неодноразово протягом 1460-х – початку 1480-х рр. могли переконатися, що Казимир, попри постійні обіцянки і запевнення у дружбі, жодного разу не надав допомоги своїм союзникам: Кримському ханству, Кафі, Молдавії та Великій Орді. Із часом в очах Менглі Гірея Казимир Ягайлович став не лише непослідовним, а й ненадійним і віроломним політиком. Отже, для хана реальний союз з Іваном III вигідно відрізнявся від примарного – із Казимиром.

Прийнято вважати, що протягом літа 1482 р. московський посол зумів не лише відвернути Менглі від союзу з Великим князівством Литовським, а й підштовхнути правителя Криму до нападу на Київ. Утім, існують обставини, що дозволяють припустити інший варіант розвитку подій.

Реалізація ідеї запланованого антигурецького повстання у Криму затягнулася, але не була забута. Судячи з листа колишнього правителя Матреги Захарія Гізольті, який мав приєднатися до виступу у Криму разом зі

¹⁷⁸Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий (очерки социально-политической истории). – С.56–57.

¹⁷⁹Сб. РИО. – Т.41. – №8. – С.33–34.

¹⁸⁰Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – С.132–133.

¹⁸¹ПСРЛ. – Т.6. – С.35; Т.25. – С.327.

180 родинами вцілілих генуезців, надії на повстання жевріли аж до серпня 1482 р.¹⁸² Утім, генуезькі флот і військо, без яких не було й мови про вигнання турків з Криму, так і не з'явилися.

У будь-якому разі Менглі мав розуміти, що без підтримки європейських держав подолати протоки Босфор та Дарданелли, пройти повз Стамбул генуезький флот не зможе. Таким чином, попри всі намагання організувати в 1481 р. антитурецьку коаліцію, генуезці черговий раз намагалися чужими руками виправити своє становище.

Усі надії Менглі на вигнання турків знову ж таки мали замкнутися на Казимирові Ягайловичу, переговори з яким відбувалися через Київ, де засів Кампофрегозо, і «приятеля» хана – київського воеводу Івана Ходкевича. Але Казимир розумів підступність генуезців. Він знав, як венеціанці своїми обіцянками поставок зброї і відкриттям «другого фронту» у 1473 р. вже підставили кінноту шаха Ак-Коюнлу Узун Гасана під османські гармати. Схвалюючи плани Генуї сам король і не думав брати участь в їх реалізації.

Схоже, що віра Менглі у «друга» Казимира остаточно розвіялася саме влітку 1482 р. і 1 вересня татарське військо на чолі з самим ханом захопило та спалило Київ, а його мешканців вивело в полон¹⁸³. За повідомленням Псковського літопису, долю Києва розділили ще одинадцять неназваних міст Київщини¹⁸⁴. Генуезький посол Вінценто писав, що саме напад на Київ став причиною ворожого ставлення Казимира до Менглі Гірея¹⁸⁵.

Мрія московського правителя збулася, адже Менглі розірвав мир із Казимиром. Але участь Івана III у цьому була мінімальною – кримський хан прийняв рішення покарати Казимира самостійно, виходячи з власних інтересів та амбіцій. Відтак ханство надовго стане ворогом Литви; довгостроковий союз Івана III з Менглі, з одного боку, та в подальшому спільні турецько-кримські дії протягом 1492–1532 рр., з іншого, відіграють якщо не вирішальну, як стверджує Г.Іналджик¹⁸⁶, то визначну роль у піднесенні Великого князівства Московського над усіма його сусідами.

Насамкінець треба додати: події 1483–1485 рр. підтверджують, що після падіння Києва Казимир Ягайлович зрозумів свої прорахунки у східній політиці. Було очевидно, що зіткнення з Османською імперією й Москвою – це питання найближчого часу. Навесні 1483 р. Казимир поновив присягу від

¹⁸²Atti. – Genova, 1867. – Vol.IV: Appendice. – P.CCLVII–CCLVIII; Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrite ale Apusului / Publ. N.Iorga. – Bucuresti, 1897. – Vol.3. – P.97 (лист З.Гізольфі від 11.VIII.1481 р.). Після захоплення турками Матрегі Гізольфі спробував дістатися Генуї сухоходом, але в Молдавії його пограбував воевода Стефан. Відтак він повернувся на кавказьке узбережжя Чорного моря, де вів напівкочове життя.

¹⁸³Огляд повідомлень про київську трагедію 1482 р. в московських літописах див: *Pelenski J. The Sack of Kiev of 1482 in Contemporary Muscovite Chronicle Writing* // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1979–1980. – Volume III/IV. – Part 2. – P.641–649.

¹⁸⁴ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1851. – Т.5: Псковские и Софийские летописи. – С.41.

¹⁸⁵Wincentego de Dominico listy o Polsce... – S.344. Перекладач листа польською мовою слово «Mancherman» помилково тлумачив як «Акерман», замість «Київ».

¹⁸⁶*Іналджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.121.

деяких верховських князів¹⁸⁷ і мобілізував з усієї Литви війська та робітників для відновлення Києва¹⁸⁸. Десятитисячна литовська залога розташувалася у Смоленську¹⁸⁹. Мабуть, до цього часу слід віднести і будівництво замку у Черкасах, який уже восени 1499 р.¹⁹⁰ витримав триденну облогу татар.

Одночасно відбувся спалах політичної активності у східному напрямі, коли Казимир спробував вибудувати антимосковський альянс. Він поновив договір із тверським князем Міхаїлом Борисовичем¹⁹¹. До Великої Орди знову поїхав посол Стрет та смолянин Івашка Рагозін¹⁹². Відбулися контакти з Псковом і, можливо, з уцілілими опозиціонерами Новгороду, оскільки московська «застава ратная» простояла там сімнадцять тижнів¹⁹³.

Але перше зіткнення відбулося не з московськими військами, а саме з османцями. Після того, як у Коломиї воевода Стефан 15 вересня 1485 р. особисто приніс присягу на вірність Казимирові, король вислав йому на допомогу військо¹⁹⁴. Із цього часу увага польського правителя знову більше була прикута до турецьких, ніж кримських чи московських, справ.

¹⁸⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЗР). – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1: 1340–1506 гг. – №80. – С.100–101.

¹⁸⁸ Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – Т.2. – Odc.2: Akta. – S.120.

¹⁸⁹ ПСРЛ. – Т.5. – С.40–41.

¹⁹⁰ Listy i akta Piotra Myszkowskiego, generalnego starosty ziem Ruskich króla Jana Olbrachta / Zebr. A.Pawiński, wyd. A.Lewicki. – Kraków, 1898. – №67. – S.69–70.

¹⁹¹ АЗР. – Т.1. – №79. – С.99–100.

¹⁹² Сб. РИО. – Т.41. – №11. – С.43.

¹⁹³ ПСРЛ. – Т.5. – С.42.

¹⁹⁴ Kronika polska Marcina Bielskiego. – Т.2. – Ks.4/5. – S.882; Strykowski M. Kronika. – Т.2. – S.288; Kronika Marcina Kromera. – S.744.

The article examines the causes rupture of peace between Casimir IV Jagiellon and Mengli I Giray investigation. The Events are considered against the relations between the Polish-Lithuanian state, the Crimean Khanate, Moldova, the Ottoman Empire, the Grand Duchy of Moscow and the Great Horde during the 1466–1482s. It was found that Mengli I Giray ravages Kyiv because of his own interests and not under any external pressure.

Keywords: Casimir IV Jagiellon, Grand Duchy of Lithuania, Mengli I Giray, Crimean Khanate, Ivan III, Grand Duchy of Moscow, Akhmat, Great Horde, Mehmed II, Ottoman Empire, Stefan the Great, Moldavia, Caffa, the Genoese's.

А.М.Бовгіря *

ДОНОСИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII–XVIII ст. **

Досліджується функціонування системи доносів як складової політичного судочинства в Гетьманщині XVII–XVIII ст. Розглядаються правове підґрунтя цього явища, його вплив на соціально-політичне життя козацької автономії, фігуранти й мотиви, а також зміст доносів, які становлять собою цінне джерело для реконструкції процесів ідентичності та формування політичної ментальності українського населення ранньомодерної доби.

Ключові слова: Гетьманщина, донос, політичні злочини, Таємна канцелярія, слідство.

Зі входженням козацької автономії до складу Московського царства, а згодом Російської імперії її населення зіткнулося з доти невідомим переслідуванням за скоєння (використовуючи сучасну термінологію) політичних злочинів. У XVII–XVIII ст. такі правопорушення об'єднувалися під визначенням «слово й справа государеві», що передбачало особливо важкі, за тогочасними правовими практиками, злочини проти держави й монарха, який її уособлював, – образа честі суверена, замах на його життя, бунт і прояви сепаратизму. У «Соборному уложенні» 1649 р. зафіксовано певну градацію державних злочинів: проти церкви, проти царя та проти державного правління. Злочини проти особи самодержця своєю чергою розподілялися на три категорії: 1) бунт, зрада; 2) «поносные слова противу государя»; 3) «земская измена» (здача ворогові під час війни міста, передача території та ін.)¹. На початку XVIII ст. відбулися деякі зміни. Так, в указі Петра I від 1715 р. найвища категорія злочинів проти царя поділялася на такі пункти: 1) «О каком злом умысле о персоне его величества; 2) «О возмущении и бунте»; 3) «О похищении казнь»².

Інституціями, що здійснювали політичний нагляд та проводили слідство, у різні часи були Преображенський приказ, Таємна канцелярія, Таємна експедиція Сенату. Джерелом слідства, ініціювання справи політичного характеру здебільшого виступав донос³. Як свідчить аналіз судових матеріалів категорії «слово й справа», близько 90% їх починалося саме з доносу⁴. Аналізуючи український сегмент

* Бовгіря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: andrzej@ukr.net

** Стаття підготовлена за підтримки гранту Наукового товариства імені Шевченка в Америці (фонд імені Наталії Данильченко)

¹ Соборное уложение 1649 г. / Под ред. М.Тихомирова, П.Епифанова. – Москва, 1961. – С.60–72.

² Полное собрание законов Российской империи. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1830. – №2887.

³ Див.: Бовгіря А. «...Я вашего царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.87–100.

⁴ Голикова С. Политические процессы при Петре I. – Москва, 1965. – С.58.

діяльності установ політичного розшуку, доводиться констатувати, що лише окремі судово-політичні процеси XVIII ст. були ініційовані за відсутності доносу⁵.

Традиція повідомлення про скоєння злочину в органи державного управління сягає, очевидно, початків існування самої держави. Відомо про доноси доби античності, зокрема у Стародавній Греції, де донощик називався сикофантом. У римському праві донощик та обвинувачувач означалися спільним терміном – делатор. Римська традиція вплинула на формування цього явища у Візантійській імперії⁶. Певну аналогію інституту доносу можна віднайти в добу Київської Русі, де подібні функції виконували соки і ябедники, котрі виступали свідками й інформаторами у суді⁷. У Литовському статуті було зафіксовано норму про покарання за неправдиві доноси й обмовлення у справах, що стосувалися образи господарського маєстату⁸.

Утім, історію політичного доносительства, під яким розуміється збирання інформації про скоєне чи заплановане правопорушення проти суверена винятково в інтересах представників правлячої династії, було започатковано в післямонгольську добу в майбутніх російських землях. Прообрази політичних доносів XVII–XVIII ст. можна простежити ще з XIV ст. У той період стосунки між представниками династії Рюриковичів, які володіли удільними князівствами, часто легітимізувалися у вигляді договірних грамот, в яких знаходимо зобов'язання повідомляти про все, що могло б загрожувати суб'єктам домовленостей⁹. Пізніше, після концентрації влади в руках великого князя московського, обов'язок доносити про загрозу його владі було прописано у клятвах, які приносилися суверенові його підданими («хрестоцілувальні грамоти»)¹⁰. Однак такий обов'язок покладався лише на представників еліти, включених у систему владних зв'язків. Більшість же населення залишалася за її межами. Ситуація кардинально змінилася після Смути – періоду політичної та соціальної нестабільності в Московії. Ця епоха після вигасання династії Рюриковичів вивела на вершину владної вертикалі напівзаконних у сприйнятті частини тогочасного суспільства царів – Б.Годунова, В.Шуйського. Саме за їх правління політичні доноси набули тенденційного характеру. Завершення смутних часів асоціюється з утвердженням Романових. Нова династія, попри мирне воцаріння, змушена була боротися за свою легітимність, зважаючи на слабку підтримку старої родової

⁵ Ідеться, наприклад, про справу наказного гетьмана П.Полуботка 1723 р., розпочату без доносу, справи Мировичів про лист до батька (див.: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.7. – Оп.1. – Д.293; *Горбань М.* Лист Петра Мировича до батька-мазепинця [Федора Мировича] // Україна. – 1927. – №5. – С.6–22), а також В.Мировича, який у 1764 р. намагався звільнити з ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці імператора Іоанна Антоновича.

⁶ Див.: *Свенцицкая И.* Доносчик и философ (Римская империя I – начало II века) // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории: 2003. – Москва, 2003. – Вып.5. – С.77–91.

⁷ *Васильев С.* О функциях «соков» в связи с проблемой древнерусских «ябетников» и «ябедничеством» Судебника 1497 // Исследования по истории средневековой Руси. – Москва; Санкт-Петербург, 2006. – С.101–112.

⁸ *Первый Литовский статут (1529 г.)*. – Вильнюс, 2004. – Разд.І. – Арт.2.

⁹ *Kleimolla A.* The Duty to Denounce in Muscovite Russia // *Slavic Review*. – 1972. – Vol.31. – №4. – P.764.

¹⁰ *Анисимов Е.* Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII в. – Москва, 1999. – С.50.

знаті та пам'ять про Смуту¹¹. Саме після 1613 р. масово фіксуються політичні доноси¹². Відтепер доносити було зобов'язане все населення – піддані царя, а не лише еліта, наближена до трону.

Донос стає надійним інструментом держави у справі контролю за суспільством. Головною причиною функціонування інституту доносительства була недостатня міць державного апарату на величезних просторах Московського царства. Водночас держава виявилася достатньо сильною й централізованою для забезпечення ефективної діяльності цього інституту. Такий паритет сприяв розквіту політичного доносительства та його популярності аж до кінця XVIII ст. Його утвердження також уможливило явище колективної відповідальності – поруки, що існувало в політичній і соціальній системі Московії та Російської імперії. Саме принцип поруки – відповідальність індивіда за вчинки інших, лежав в основі доносів, будучи тим цементом, спроможним утримувати атомізоване суспільство задля зміцнення державної влади¹³.

«Соборне уложення» 1649 р. остаточно закріпило доноси як правову категорію. Звичайно, що цей кодекс загалом, і у частині доносів зокрема, не виник на порожньому місці. Його попередниками були судебники XV–XVI ст., Уставна книга Розбійничого приказу¹⁴, давалися взнаки візантійські впливи, якими позначена Кормча книга – збірник церковних і світських правових настанов, а також Литовський статут¹⁵. Зокрема, у «Соборному уложенні» норму про донос знаходимо в розділі «О государьской чести и как его государьское здравье оберегать» (ст.18): «[Якщо] всяких чинов людей сведают или услышат на царское величество в каких людех скоп и заговор или иной какой злой умысел, про то извещать государю и великому князю»¹⁶. За Петра I та його наступників правові положення щодо доносів набули подальшого вдосконалення. Так, приписи Військового статуту 1716 р. поширювалися й на цивільне населення. Це було пов'язано з тим, що суворі переслідування за образу честі монарха як сакрального вищого володаря збігалися з ідеєю субординації, котра захищала правителя як вищого воєначальника¹⁷.

«Знатное дело! Все изменники! Донеси меня Бог до его царского величества, на всех стану доносить»¹⁸. Ці слова належать знаному донощикуві – бунчуковому товаришеві Данилові Забілі, який вимовив їх 1722 р., означивши таким чином «кредо» багатьох своїх сучасників. Принагідно зауважимо, що Д.Забіла – син генерального хорунжого Василя Забіли, за «ложный извет» на гетьмана Івана Мазепу 1699 р. потрапив на Соловки¹⁹. Згодом, повернувшись

¹¹ *Lapman M.* Political Denunciations in Muscovy, 1600–1649: The Sovereign Word and Deed. – Cambridge, 1982. – P.7.

¹² *Новомбергский Н.Я.* Слово и дело государевы. – Т.1: Процессы до издания Уложения Алексея Михайловича 1649 г. – Москва, 2004.

¹³ *Dewey H., Kleimolla A.* From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1981. – Vol.30. – №3. – S.321.

¹⁴ *Анисимов Е.* Дыба и кнут... – С.320.

¹⁵ *Richard H.* The Origin of Denunciation in Muscovy // *Russian History.* – 1997. – Vol.24. – №1/2. – P.17.

¹⁶ Соборное уложение 1649 г. – С.74.

¹⁷ *Анисимов Е.* Дыба и кнут... – С.54–55.

¹⁸ РГАДА. – Ф.371. – Оп.1. – Д.1346. – Л.21.

¹⁹ *Ефименко А.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // *Киевская старина.* – 1882. – №9. – С.399–401.

із заслання, він знову невдовзі опинився там само – тепер уже за донос на гетьмана Івана Скоропадського²⁰. Навіть перебуваючи в ув'язненні, Д.Забіла не полишав своєї пристрасі, доносячи на своїх співвітчизників.

Завдяки доносам населення Гетьманщини було не лише інкорпороване у складну систему політичного судочинства, але й почасті змінювало свою поведінку та ментальність відповідно до нових умов. Ця система почала втілюватися невдовзі після смерті Богдана Хмельницького, у добу Руїни. Представники козацької старшини швидко усвідомили механізм її дії та використовували доноси, аби позбутися непопулярного гетьмана, чия політика загрожувала їхнім майновим чи владним інтересам. Так, жертвами доносів стали Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович, звинувачені, серед іншого, в «измене», тобто у політичному злочині²¹. Численні доноси на гетьмана І.Мазепу також можна розглядати в контексті боротьби старшинських угруповань за контроль над владними інституціями.

Кількість доносів, де як фігуранти виступали мешканці Гетьманщини, зростає через посилення централізаторських зусиль уряду в Москві чи Санкт-Петербурзі, що тягло за собою й інтенсивніше впровадження судово-політичних практик. Тепер до них було залучено не лише представників еліти – козацьку старшину, але й широкі маси населення. Апогеєм доносительства стала після-полтавська доба. Як писав свого часу Д.Дорошенко, «почалася справжня оргія доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службову кар'єру»²². Відгомін доносів у справах мазепинців звучав у Гетьманщині впродовж чи не всього XVIII ст.²³ Однак у період 1708–1710 рр., тобто одразу після відомих подій, доноси на реальних чи уявних ворогів Росії були повсюдним явищем. Їх суть зводилася переважно до звинувачення в будь-якому сприянні шведським військам та І.Мазепі чи співчутті їх діям²⁴.

У XVII–XVIII ст. справи політичного характеру поділялися на декілька категорій залежно від способу їх провадження. Більшість справ були «изветными», тобто такими, що почалися з письмового чи усного доносу («извета»). Приміром, доноси І.Іскри і В.Кочубея проти І.Мазепи були письмовими у вигляді так званих «изветных статей», де викладалися всі переступи гетьмана. Доноси старшини на Д.Многогрішного та І.Самойловича також оформлялися письмово з підписами їх

²⁰ Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Там же. – 1887. – №8. – С.777–778. Донос Д.Забіли на гетьмана І.Скоропадського див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712 г.). – Д.10.

²¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1687 г.). – Д.17, 19, 26 (справи про «отрешение гетмана Самойловича», опис та перерозподіл його майна, заслання у Сибір членів родини); Ф.371. – Оп.2. – Д.150 (справа гетьмана Д.Многогрішного).

²² Цит. за: Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005. – С.414.

²³ Бовгіря А. «Мазепа умер, а мазепинцы живы»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.120–130.

²⁴ Самі ж слова «изменник», «измена» впродовж XVIII ст. були надійно закріплені у сфері політичних злочинів, навіть поза контекстом мазепинства. Чого лише вартий епізод із доносу 1747 р. на жителів Мглинської сотні Степана Прадетка та Леонтія Нечая, котрі під час побутової сварки називали одне одного «изменником». Після тривалого слідства виявилось, що Л.Нечай усього лише змінив своє слово, пообіцявши свідчити у суді про поділ землі та млина на користь С.Прадетка. Згідно з іменним імператорським указом, обох «за показаную предерзость» наказано «бить киями нещадно» (див.: РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Л.116).

ініціаторів. У матеріалах слідства над Павлом Полуботком натрапляємо на письмові доноси проти наказного гетьмана та його прибічників, інспіровані очільником Малоросійської колегії С.Вельяминовим. Зокрема, проти самого П.Полуботка було подано цілих три комплекти «изветных пунктов» авторства канцеляриста І.Романовича, любецького протопопа Гаврила та архімандрита Єлецького монастиря Ніла, в яких звинувачений поставав деспотом, казнокрадом, таємним прихильником і союзником гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика²⁵.

Утім, переважну більшість доносів становили усні повідомлення. Їх процедура була доволі сталою. Оголошення про скоєння злочину політичного характеру передбачало його маркування кількома означеннями, найголовнішим серед яких було «слово й справа государеві», або ж «интересное дело»²⁶, «государев интерес»²⁷. Особа («изветчик»), котра вимовила одну з цих фраз, опинялася у винятковій правовій ситуації, що вимагала особливих умов розгляду, секретності, адже стосувалася державних інтересів та особи самого самодержця. Таке оголошення мало публічний або приватний характер. У першому випадку це відбувалося у присутності численних свідків, в іншому – донос робився таємно представникові влади, яким міг бути, залежно від місця й конкретних умов, сотник, полковник, кошовий отаман тощо.

Наступним етапом розвитку доносу ставало слідство, розслідування і перевірка фактів, викладених у ньому. Донощика негайно відправляли до найближчої владної установи (сотенна чи полкова канцелярія, ратуша), де провадилася первинна стадія розслідування. Його спочатку розпитували про деталі біографії, аби прослідкувати, чи не був він «в подозрени», тобто чи не притягався раніше за скоєння правопорушень, чи не був біглим тощо. Подібні «плями» на біографії викликали сумніви щодо вірогідності самого доносу. Далі в донощика з'ясували, чи дійсно він має інформацію про скоєння злочину категорії «слово й справа». Після стверджувальної відповіді зачитувалися положення імператорських указів 1726 і 1730 рр. про порядок судочинства у справах найвищої категорії. Серед іншого в текстах цих актів йшлося про тортури, які повинні витримати донощики, аби підтвердити істинність власних звинувачень. Останнє ставало дієвим стимулом для авторів доносів відмовитися від своїх намірів. Саме так учинив розкольник Єфим Андреев, який спочатку доніс на жителя Ніжина Івана Якушевича у скоєнні тим злочину «противу государя», а після зачитування указу заявив, що нічого за обмовленим не знає, а «слово и дело говорил ложно по причине частого несостояния ума»²⁸. Інший донощик – колодник Федосеєнко, при ознайомленні його з відповідними положеннями указу також відмовився від свого доносу, заявивши, що ні про які «слово й справу» ніколи не чув, адже від народження «грамоты не обучен»²⁹.

У разі, якщо автор доносу виявляв серйозність своїх намірів навіть перед загрозою фізичних тортур, його разом зі звинуваченим направляли спочатку

²⁵ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.179. – Л.23–141.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.12667. – Арк.22.

²⁷ Там само. – Спр.1698. – Арк.4.

²⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Оп.3. – Спр.17371. – Арк.6.

до центральних органів автономії – канцелярії гетьмана, Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, звідки, після первинного слідства відвозили до Преображенського приказу, Таємної канцелярії. При цьому суть самого доносу не розголошувалася, вона була секретною навіть для слідчих, допоки справа не потрапляла у центральні установи політичного розшуку. Оголошення «слова й справи» означало лише знання про злочин, його ж зміст залишався державною таємницею³⁰. Тому в матеріалах політичних справ, що збереглися у фондах управлінських установ Гетьманщини, в яких розглядалися політичні правопорушення, годі шукати змісту словесних образ монарха, суті інших злочинів вищої категорії. Згідно з розпорядженням Генеральної військової канцелярії, осіб, які «скажут согласное противу двух пунктов, отсылать не расспрашивая, под крепким караулом куда надлежит»³¹. Класичним прикладом дотримання такої процедури можна назвати справу про непристойні слова щодо імператриці Єлизавети, висловлені жителем Хорольської сотні Корнієм Онищенком. Про знання «слова й справи» спочатку було повідомлено хорольському сотникові, який спрямував справу на розслідування у військову канцелярію, згодом до гетьмана, а від нього – до Таємної канцелярії³². Запорожець Буряк, який нешанобливо висловився про імператрицю Анну Іоанівну, після доносу був допитаний кошовим, згодом командиром російського гарнізону на Січі та відправлений для проведення подальшого розслідування в Москву³³. Траплялися випадки, коли донос був безособовим, тобто донощик лише чув про злочин, непристойні слова, але не знав, хто їх вимовив. У цьому випадку процес розслідування значно ускладнювався. У 1756 р. до переяславського полковника Семена Сулими дійшов гетьманський рескрипт про розшук попа та шинкаря, які у шинку села Бубнове Полтавського полку під час розмови говорили щось «касательно государственного интересу». При цьому подавалися лише прикмети розшукуваних: «Поп – лет 35, лицом продолговат, гладок на голове и бороде, росту высокого»³⁴.

Як уже згадувалося, після оголошення «слова й справи» донощик потрапляв у складну систему політичного судочинства, наслідки якого він часто не усвідомлював. Віднині ця людина мало чим відрізнялася від того, проти кого власне й був спрямований його донос. Їх обох заарештовували, часто заковували в кайдани та тримали у в'язниці під суворим караулом, направляючи за потреби до місця подальшого слідства під конвоєм. Якщо під час допиту обвинувачений не зізнався у скоєнні злочину, то відбувалася його очна ставка з донощиком. Якщо ж і це не сприяло розкриттю справи, допитували автора доносу, аби підтвердити істинність його слів. На цьому етапі могли вдаватися до фізичних тортур. Причому автора доносу першим піддавали катуванню, звідки й російське прислів'я: «Извечкику – первый кнут». При тортуруванні, як правило, дотримувалися «симетричного принципу». Тобто, донощик і звинувачуваний піддавалися фізичному випробуванню по черзі. Якщо при

³⁰ Анисимов Е. Дыба и кнут... – С.158.

³¹ ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17371. – Арк.3.

³² РГАДА. – Ф.7. – Оп.3. – Д.19.

³³ Там же. – Оп.1. – Д.592. – Л.3–4.

³⁴ ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19246. – Арк.149.

потрійному застосуванні тортур суть доносу повторювалася його автором до-слівно, він уважався доведеним і залишалося, знову ж таки за допомогою тор-тур, добитися зізнання від оскарженого. Зміна ж суті доносу у процесі допиту з катуванням трактувалася як «переменные речи», що було дуже обтяжливою обставиною, оскільки кожен новий нюанс слід було знову випробувати трьома раундами тортурувань³⁵. Цей шлях пройшов писар Прилуцького полку Захар Патока, який доніс на 15 осіб, у тому числі на гетьмана І.Скоропадського, сотника Прилуцького полку Григорія Волошенка, прилуцького полковника Ігнатія Галагана та навіть на власного батька – Петра Патоку. Тортири до нього застосовувалися п'ять разів, у ході яких він постійно змінював свої свідчення, додаючи нові факти чи відмовляючись від раніше сказаного. Батько не дожив до початку слідства. Коли З.Патоку запитали, що слід було б робити з його батьком, якби він був доставлений до Таємної канцелярії, то відповідь була такою: «Пытать, пока не повинится!»³⁶. «Видатний донощик» Д.Забіла також неодноразово проходив усі стадії політичного судочинства, включно з очними ставками, тортурами, засланням.

Відтак, постає питання, що рухало авторами доносів? Особливо враховуючи складність їх доведення, відсутність бодай позірних правових гарантій із боку влади, імовірність загинути у процесі слідства. У кожному випадку мотивація була доволі різноманітною. Можна окреслити кілька її проявів. Так, у справах проти мазепинців, які розпочалися відразу після відомих подій, на першому місці стояли страх, спровокований терором проти істинних і уявних «изменников», а також матеріальна вигода, сподівання на отримання частки «изменичьих маетностей» або уряду. Зважаючи на задіяність у справі І.Мазепи значної частини тодішніх урядовців, отримання в нагороду посад видавалося цілком імовірним. У пізніші часи доноси в мазепинській справі здебільшого мали ознаки помсти проти звинуваченого. Так, тривала ворожнеча жительки Новомглинської сотні Пелагеї Крупницької з місцевим сотником вилилась у донос на нього з оскарженням у службі колишньому гетьманові та шведам, і підбурюванні священика, щоби той молився, аби «царское величество пропал», ще й обіцяв вигородити його за це 10 талярами³⁷. Як помсту можна також трактувати донос писаря Шидловського на полтавського полковника В.Кочубея, в якого з ним був конфлікт, у вимовленні «непристойних слів» про співжиття імператриці Анни та Е.Й.Бірона. Утім, зважаючи на статус обвинуваченого, після тривалого розслідування справа була врешті-решт «втрачена»³⁸.

Узагалі доноси на вищих посадовців Гетьманщини – гетьманів, полковників, що беруть свій початок ще в попередній час, у XVIII ст. набували дедалі більшого поширення. Причина, очевидно, та ж сама – бажання кар'єрного росту як винагорода за пильність. Крім того, в очах донощика викриття злочину, скоєного вищими посадовцями, мало неабияк посилити важливість їхнього доносу. Утім, як правило, до таких доносів не ставилися з такою увагою, як у

³⁵ Обряд како обвиненный пытается // Русская старина. – 1873. – Т.8 (№7). – С.58–59.

³⁶ РГАДА. – Ф.165. – Оп.1. – Д.16.

³⁷ Там же. – Ф.124. – Оп.1 (1717 г.). – Л.5.

³⁸ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.914.

попередні часи, для звинувачених вони минали без наслідків. Чого не можна стверджувати про їхніх ініціаторів. Новгородський сотник Федір Лісовський був покараний за недоведений донос на гетьмана І.Скоропадського, який нібито протегував колишнім мазепинцям у призначенні їх на впливові уряди. У цьому доносі мотивом також була помста, адже в 1718 р. гетьман змістив Ф.Лісовського з сотницького уряду, призначивши замість нього сотенного писаря Парфена Пекулицького, навіть попри те, що останній воював проти росіян в обложеному Батурині. При цьому, стверджувалося в доносі, «господин гетман призре императорский указ, в котором говорилось из изменников никого ни на какие чины не назначать»³⁹. На І.Скоропадського у свій час доносили вже згадувані З.Патока і Д.Забіла⁴⁰, оскаржуючи його в «измене». Зносили з П.Орликом закидалися йому в доносі коропського сотника Івана Логинова, який нібито чув від гетьмана такі слова: «Надеемся на старого пана нашего Орлика, который zostает гетманом. Будет вскоре отплата нам!»⁴¹. Об'єктом доносів був і Данило Апостол⁴².

Попри те, що держава всіляко матеріально стимулювала продукування доносів, убачаючи в них ефективний інструмент контролю над суспільством, матеріальна вигода не була вирішальною для їх ініціаторів. Згідно з аналізом кількох сотень політичних справ XVIII ст., лише поодинокі доноси винагороджувалися матеріально. До того ж сума винагороди була часто не співмірною з фізичними та моральними випробуваннями, перенесеними донощиком⁴³. У Гетьманщині XVIII ст. стимул винагороди також відігравав свою роль. Звичайно, він був незрівнянно слабший, ніж у період гонитви за «изменничьими маетностями» після 1708–1709 рр., однак його елементи були присутні. Часто це були незначні суми, частка конфіскованого майна засудженого або уряд. За доведений донос на канцеляриста академії Михайла Іванова, звинуваченого в образі честі Кирила Розумовського, отримав посаду в палацовій імператорській канцелярії стряпчий Верещагін⁴⁴. Сподіванням здобути в нагороду підвищення по службі керувався 1767 р. значковий товариш Чернігівського полку Павло Савицький у своєму доносі на кошового Петра Калнишевського, який начебто хотів повернути козаків у турецьку протекцію⁴⁵.

Часто люди, знаючи особливу процедуру розслідування подібних справ та винятковий інтерес влади до інформації про їх скоєння, використовували доноси у своїх власних цілях, аби врятувати чи полегшити своє життя хоча б на час провадження слідства. Цим користувалися кримінальні злочинці, засуджені за крадіжки, убивства. Вони мали надію, що при перевезенні їх до місця злочину, очних ставок їм удасться втекти або бодай на короткий час вийти з в'язниці. Кількість таких доносів була значною як у XVII, так і XVIII ст.

³⁹ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1356. – Л.11.

⁴⁰ Там же. – Ф.124. – Оп.1 (1712 г.). – Д.10.

⁴¹ Там же. – Д.14. – Л.5 об.

⁴² Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.280. – Л.377.

⁴³ *Lapman M. Political Denunciations in Muscovy, 1600–1649: The Sovereign Word and Deed.* – P.160.

⁴⁴ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1376.

⁴⁵ Там же. – Оп.2. – Д.2234. – Л.3.

Показовим є випадок 1759 р. з колодником Стародубського острогу Захаром Паламаренком, який сидів там за крадіжку. Він оголосив наглядачеві, що знає «слово й справу» по другому пункту. Коли ж після кількох етапів розслідування його перевезли до Генеральної військової канцелярії, він зізнався, що насправді нічого не знає, а «слово й справу» кричав, адже був «моримый голодом и холодом в остроге, а в мир за пропитанием меня не выпускали»⁴⁶. Подібних справ нараховуються десятки. Результат їх у переважній більшості був типовим для донощиків – покарання батою і відправка знову до в'язниці. Такими ж численними були й доноси, учинені за певних екстремальних моментів, які загрожували життю людини. Намагаючись урятуватися від побоїв чи іншого свавілля, формула «слово й справа» використовувалася як надійний захист від кривдника. Саме так урятувався від «смертного бою» мешканець Гадяча Іван Шлепаковський⁴⁷. Подібний інцидент стався в Ніжинському полку 1748 р., коли його мешканка Уляна Добровольська вчинила донос на бунчукового товариша Степана Раковича, аби врятувати свого чоловіка, побитого й ув'язненого тим. Доносом У.Добровольська прагнула також захистити й себе, адже С.Ракович під час посту «жил с ней блудно и насилствовал ее. Чему она не протестовала, опасаясь его боя»⁴⁸.

Утім, найважливішим стимулом, який підштовхував людей доносити, знаючи про можливі подальші наслідки цього вчинку для себе, було існування правової норми за недоносительство, яка передбачала жорстоке покарання для винуватців. Останні трактувалися не більш толерантно, ніж ті, хто був звинувачений у вимовленні «непристойних слів» проти монарха, плануванні замаху на нього, самозванстві та ін. «Неизветчик» в очах правників XVII–XVIII ст. розглядався як небезпечний державний злочинець. Про це чітко вказувалося у «Соборному уложенні»⁴⁹, Військовому статуті⁵⁰, а також у відповідних імператорських указах і постановах Сенату⁵¹. Виокремлення такого виду правопорушення та суворість покарання за нього – аж до смертної кари – можна пояснити існуванням уже згадуваної традиції поруки в Московській державі, а згодом і Російській імперії, згідно з якою індивід відповідав за вчинки інших і навпаки⁵². Відомий Д.Забіла, перебуваючи на засланні в Архангельську, доніс на лохвицького протопопа Івана Рогачевського за непристойні слова, сказані тим місцевому мешканцеві Василеві Дудіну: «Наш Мазепа свят и в небе будет, а ваш государь не будет». Жертвою доносу, окрім самого протопопа, став і його співрозмовник – як «неизветчик»⁵³. Ризик покарання за недоносительство ставав більш реальним, коли під час «словесного злочину» були присутні свідки,

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16082. – Арк.1–2.

⁴⁷ РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.321. – Л.231–250.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14966. – Арк.1–2.

⁴⁹ Соборное уложение 1649 г. – Гл.2. – Ст.19.

⁵⁰ Сборник русских законодательных памятников XVIII ст. – Вып. I (эпоха петровская). – Санкт-Петербург, 1900. – С.20–21.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1830. – №2033, 2133; Т. V. – №2074, 2343.

⁵² Dewey H. Political Poruka in Muscovite Rus' // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №2. – P.118; Dewey H., Kleimolla A. From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper... – P.763.

⁵³ РГАДА. – Ф.371. – Оп.1. – Д.1140. – Л.61.

котрі могли донести першими. Атмосфера тотального страху й підозри штовхала діяти на випередження. Так, 14-річний учень Кронштадтської гарнізонної школи висловив перед своїми двома приятелями-однолітками непристойні слова на адресу імператриці Анни. Один із них заявив про намір бути свідком такого злочину, якщо інший донесе, інакше – буде змушений повідомити про «неизвет», донісши на свого товариша⁵⁴.

Переважно більшість доносів за політичними правопорушеннями становлять так звані «ложные изветы», тобто такі, які донощику не вдалося довести через брак свідків, тортури чи інші обставини, або ж свідомо неправдиві доноси, мету яких викладено вище. Їх прискіпливо перевіряли, аби виявити істинну причину обмовлення іншої людини, чи не стоять за цим певні важливі обставини, з'ясовуючи, чи немає тут «злого умысла». Покарання за неправдивий донос залежало від конкретних обставин та варіювало від грошового штрафу як компенсації за витрати під час розслідування до побиття батогами, довічного заслання або смертної кари (як у випадку «ложного извета» на гетьмана І.Мазепу генерального судді В.Кочубея та полтавського полковника І.Іскри).

Бодай побіжно окреслимо «портрет» донощика XVIII ст. За підрахунками дослідника системи доносів у Московії допетровської доби, їх ініціаторами найчастіше виступали провінційні служилі люди й селяни⁵⁵. Аналізуючи українські матеріали стосовно «слова й справи», можна зробити схожі висновки. Першу позицію тут також займали урядники нижчих управлінських ланок Гетьманщини, друга належала представникам російської адміністрації в козацькій автономії, третю посідали інші верстви включно зі священниками, козаками, селянами й містянами. Таку позицію кожної з соціальних груп легко пояснити. Урядники були обізнаними не лише з правовими нормами, але й постійно перебували у вирі інформації. Вони ж мали найбільше мотивів для доносів, бажаючи подальшого просування власної кар'єри, та були, з одного боку, обтяжені обов'язком служити інтересам держави, з іншого – не мали такої потуги, як вища старшина, аби захистити себе владними зв'язками, статусом чи багатством у разі небезпеки. Доноси відігравали для них роль своєрідного захисту.

Священики розглядалися як гвинтики державного механізму. Відтак, як і на решту підданих імператора, на них поширювався обов'язок доносити. Можливостей для цього вони мали достатньо. Адже, згідно з указом Петра I, таємниця сповіді мала бути використана для продукування доносів, якщо в них звучали факти «о замышлених злодейственных противу государя и церкви»⁵⁶. Доносили священики не лише на основі сповіді – окремі з них намагалися пристосувати інститут «слова й справи» для викриття зловживань у сфері, котра стосувалася церковного життя. Так, 1727 р. київський протодиякон Макарій доносив у Таємну канцелярію про те, що «кіевская церков с

⁵⁴ Анисимов Е. Дыба и кнут... – С.179.

⁵⁵ Лартан М. Political Denunciations in Muscovy, 1600–1649: The Sovereign Word and Deed. – P.159.

⁵⁶ Копія указу міститься в одній із судових справ: РГАДА. – Ф.124. – Оп.6. – №106. – Л.1–2.

уніятської сходна, а Прокопович – новгородській архиєрей злишком с митрополитом уніятским Леоном списывається писмами, дабы благочестие произвергнуть в унею»⁵⁷. Свідчення Макарія ретельно перевірили та, справді, з'ясувалося, що вони не були безпідставними. Однак, зважаючи на особу дуже впливового тоді Феофана Прокоповича, донощик був покараний за «явленную дерзость» і висланий у віддалений карельський монастир. Інший церковнослужитель – мглинський ієрей Семен Вишневський – оголосив «слово й справу» на п'ятьох стародубських протопопів. Спочатку його тримали у Чернігівській консисторії, звідки він утік до Глухова, аби повідомити про скоєння злочину особисто гетьманові Д.Апостолу⁵⁸.

Утім, церковники нерідко самі ставали жертвами доносів. Духовні особи мали виконувати чиновницькі функції, як-от оприлюднення указів, проведення панахид за упокій монарших осіб чи врочистих молебнів за їх здоров'я, із нагоди річниць вступу на престол, народження спадкоємців престолу тощо. Часто священники свідомо або через недбалість ухилялися від своїх обов'язків, про що паства негайно повідомляла «куда надлежит». Інколи такий бойкот супроводжувався словами, які й без того посилювали важкість політичного злочину. «Чтоб добра тому не было, кто повывдумывал эти панихидь», – висловився ієромонах Паїсій про так звані «указные панихидь», що мали проводитися за упокій померлих монарших осіб. Після доносу на ченця справа потрапила до чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича, який, зважаючи на важливість, передав її в Таємну канцелярію⁵⁹. Про щорічні молебні «за здоров'я» інший представник духівництва – священник Тимофій Попович, на якого доніс його ж колега, борзненський протопіп Дублянський, говорив так: «Сіи проименованія ко вражой и заклятой матери»⁶⁰.

Секуляризаційна політика Петра I, його відверто антицерковні вчинки та зухвала поведінка⁶¹ викликали нерозуміння та супротив серед населення й передусім священників, які звикли до усталеного життя, традицій. Відтак не дивно, що у свідомості багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи то навіть антихристом. Матеріали Преображенського приказу й Таємної канцелярії містять сотні справ такого характеру⁶².

Активну участь у доносительстві брали російські посадовці та навіть прості солдати розквартированих у Гетьманщині армійських полків. Такі доноси можна означити як «доноси постояльців». Вони дуже інформативні в контексті сприйняття населенням тогочасної підросійської України центральної влади, імперської політики. У таких справах чітко простежується усвідомлення дихотомії «наша» і «ваша» влада, розуміння мешканцями української автономії своєї етнічної інакшості, присутня жива реакція на внутрішньополітичні події. Так, російський поручик, який перебував на постой в Мотрони Онищенко,

⁵⁷ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.229. – Л.1 об.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3746. – Арк.3.

⁵⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Л.105.

⁶⁰ Там же. – Кн.322. – Л.59–60.

⁶¹ Див., напр.: Уортман Р. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – Москва, 2004. – Т.1. – С.72.

⁶² Голикова Н. Политические процессы при Петре I. – С.132–154.

доніс на неї за такі її слова: «Я вашей государини не знаю»⁶³. Дуже показовим у цьому розумінні є зміст розмови між козаком Переяславського полку Іваном Берестою та квартирмейстером Арбузовим (1723 р.). Перший, зокрема, сказав: «Все у нас хорошо, только одно худо – нет у нас пана. Нет у нас гетмана». На що другий зауважив, що, мовляв, пан у нас один – його імператорська величність. «Нет, нам надобно своего пана, а твой споткнется», – була відповідь. Після доносу І.Бересту відправили до Переяслава, звідти до Глухова, а згодом – до Таємної канцелярії в Москву, де він за кілька місяців «с воли Божьей умре»⁶⁴. На мешканця Опішні Корнія Муравщика вчинив донос капрал Нікіта Пасенков, коли почув від нього образливі слова на адресу імператора Петра I: «Ваш император хуже старца». Крім цього, опішнянець ще й розкритикував систему престолонаслідування, запроваджену Петром, додавши: «Не хочу драгунов годовать, продам хату и выеду с Опошни»⁶⁵. Офіцер російського гарнізону в Новій Січі склав донос на козака Івана Тарана за те, що той «бранил драгунов малороссийским наречием». Серед його слів були, зокрема, і такі: «Черт бы вас вырезал, москали, с царем вашим и фелтмаршала вашего, рубали вас и опять скоро будем рубать!»⁶⁶.

Окрім ініціаторів ситуативних доносів, держава широко користувалася послугами штатних донощиків – фіскалів. Вони відігравали роль своєрідних наглядачів за дотриманням указів, а також мали першочергове право втручатися в діяльність місцевих адміністрацій через продукування доносів. Запровадження інституту фіскалів у 1711 р. було черговим етапом створення «добре регульованої держави» та свідчило про певну недовіру вищої влади до підданих, на яких перш за все покладався обов'язок доносити. У Гетьманщині джерела не фіксують активної діяльності фіскалів, можливо через відносну незалежність місцевих структур порівняно з російськими провінційними адміністраціями. Утім, є відомості про фіскала Саніна, який у 1720 р. доносив на верхівку української старшини як співників колишніх гетьманів І.Мазепи й П.Орлика. За недоведений донос він потрапив у сибірське заслання, а невдовзі був колесований за нові доноси на старшину, які продовжував слати з Сибіру⁶⁷.

Що ж до змісту політичних справ, порушених за доносами, то більшість з українського їх сегменту стосувалися образи честі монарха, маєстату. Є.Анісімов, який дослідив діяльність установ політичного розшуку XVIII ст. на російському матеріалі, виявив близько десяти видів злочинів, які за тогочасними правовими уявленнями трактувалися як найбільш важливі й небезпечні, адже спрямовувалися проти особи імператора⁶⁸. Серед них такі нібито несерйозні переступи, як непиття чарки за його здоров'я, у чому вбачалася явна неповага до самодержця⁶⁹, незнімання шапки при читанні імператор-

⁶³ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1452. – Л.10.

⁶⁴ Там же. – Ф.371. – Оп.1. – Д.1657. – Л.6.

⁶⁵ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.83. – Л.111–111 об.

⁶⁶ Там же. – Д.1042. – Л.3 об.

⁶⁷ Там же. – Д.79. – Л.166–168.

⁶⁸ Анісімов Е. Дыба и кнут... – С.13–95.

⁶⁹ Там же. – С.78.

ського указу та ін. За такі провини, як правило, винуватцеві загрожувало сибірське заслання. Найбільш поширеним видом політичних злочинів у судовій практиці XVIII ст. було використання непристойних слів на адресу монарха. У відповідних матеріалах їх часто позначали як «брань», «слова по-соромски», «матерные», «непристойные», «зловредные», «поносные» слова. Трагування вербальної дії як серйозної загрози монаршій особі в тогочасних юридичних практиках обґрунтовувалося не лише необхідністю захисту авторитета самодержця. У сприйнятті людей XVIII ст. слово наділялося магічною силою, здатною завдати реальної шкоди здоров'ю того, проти кого воно було висловлене. Цим пояснюється особлива жорстокість покарань за такий вид правопорушень.

Таким чином, у реаліях XVII–XVIII ст. донос можна розглядати як морально-етичну категорію в рамках історії повсякдення, здатну пролити світло на процеси формування ідентичності в тогочасному суспільстві Гетьманщини, а також трактувати сам інститут доносу як ефективний інструмент контролю держави над суспільством, до якого управлінські структури автономії змушені були пристосовуватися. Доноси, інститут «слова й справи» набули розвитку після Смути в Московії як засіб самозахисту для нової правлячої династії, отримавши остаточне закріплення та вдосконалення в період правління Петра I. Для суспільства Гетьманщини, яке до другої половини – кінця XVII ст. практично не стикалося з таким явищем, доноси та система політичного розшуку зробили присутність царської/імператорської влади значно більш відчутною. Доносительство стало звичним явищем суспільно-політичного життя підросійської Лівобережної України, в якому спочатку були задіяні представники еліти – козацькі старшини, а згодом і всі стани населення. Цей феномен справив помітний вплив на формування політичної ментальності українства впродовж наступних часів.

In the article researches the system of denunciations as a component of political justice in Het'manshchyna in XVII–XVIIIth; considers the legal basis of this phenomenon, its influence to the social and political life of the Cossack autonomy, figurants and denunciations motives and their content, which was a valuable source for the reconstruction processes of the identity formation and the political mentality among Ukrainian population of the early modern period.

Keywords: *Het'manshchyna, denunciation, political crimes, Secret Chancellery, investigation.*

Т.С.Вінцковський*

ВІЛЬНЕ МІСТО ОДЕСА В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: РЕВОЛЮЦІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ

Аналізуються обставини реанімації планів щодо надання Одесі спеціального статусу вільного міста Української Народної Республіки. Висвітлюються зусилля російських та єврейських політичних партій через гласних міської думи частково нейтралізувати політико-культурні наслідки включення міста до складу УНР.

Ключові слова: революція, Одеса, Українська Народна Республіка, Центральна Рада, Українські установчі збори, міська дума, політичні партії.

Багатогранність революційних сюжетів, висвітлених у тисячах публікацій, не знімає перед дослідником проблему подальшого пошуку невідомого або, принаймні, маловивченого наукового поля. Період першої УНР здавався б, уже накопичив достатню кількість інтелектуальної продукції, що передбачає перехід до наступної стадії – осмислення/переосмислення державотворчого процесу на рівні гносеологічному. Але, на нашу думку, це більшою мірою стосується подій у «центрі», тоді як регіональний вимір національної революції 1917 р. продовжує відставати у плані накопичення емпіричного матеріалу. Утім, і тут відбувалися події, не лише варті уваги, а й ті, що мали значення для темпів та визначення векторів військово-політичних інтерполяцій. Сказане стосується чи не головного стратегічного міста південного регіону – Одеси, яка була не тільки найчисельнішим мегаполісом УНР, а й центром військової округи, особливо якщо зважити на близькість фронтів Першої світової війни. Відтак частина політиків висунула гасло повернення місту статусу «вільного», тобто на особливих умовах, що лише дотично узгоджувалися з традицією одеської вільної економічної зони (порто-франко) 1819–1859 рр. і прагненням до економічної автономії під час революції 1905–1907 рр., коли місцева буржуазія шукала нові управлінські форми задля захисту власних інтересів від негативного впливу центру¹. На відміну від XIX ст. і початку XX ст., коли Одеса боролася за привілеї економічного характеру, тепер ішлося передусім про політичні пріоритети.

Відразу зазначимо, що периферійні тенденції до регіоналізації та автономізації політичного життя у добу Центральної Ради проявлялися і в інших регіонах Південної України. Зокрема, восени 1917 р. розроблялися плани з організації крайового уряду і проголошення на невизначений термін самостійним

* *Вінцковський Тарас Степанович* – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
E-mail: vin71taras@i.ua; taras.ist@gmail.com

¹ *Назарова Є.П.* Регіональний рух на півдні України: спроби створення Південно-руської республіки в 1905 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 130.

містом Миколаєва². У кандидатській дисертації О.Ядловської звертається увага на спробу більшовиків проголосити влітку 1917 р. Херсонську республіку, що стало полігоном для існування в подальшому Одеської, Донецько-Криворізької та Таврійської радянських республік³.

У науковій літературі й до теперішнього часу відсутні окремі публікації, в яких висвітлювалися б процес виникнення подібної ідеї та механізми її реалізації. Уперше розглядалися особливості формування ідеї вільного міста Одеси у статті О.Триліського⁴. Але після цього вказаний напрям досліджень надовго виявився законсервованим, насамперед через негативне ставлення офіційної радянської історіографії до виділення локальних республік, навіть більшовицького типу. Адже, за переконанням керівництва РСДРП(б), це тільки послаблювало «єдиний фронт боротьби з буржуазією»⁵. Відтак піонером у ґрунтовному вивченні наукової проблеми, по суті, стала німецька дослідниця Т.Пентер, яка у своїй монографії (підрозділ «Das «Freistadt»-Konzept») аналізує причини, підходи та спроби реалізації проекту вільного міста⁶. Викладені вище історіографічні тенденції підтверджує узагальнююча колективна праця з історії Одеси, де вказані сюжети лише окреслюються⁷. Окремі тематичні лінії простежувалися у статтях, присвячених реакції політичного істеблішменту Одеси на проголошення УНР⁸ та пропозиції відродження порто-франко⁹. Відтак у запропонованій статті, використовуючи існуючі напрацювання й розширюючи джерельну базу, ми виокремлюємо як самостійну проблему визначення політико-правового статусу Одеси наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. у складі УНР. Для отримання необхідного результату слід з'ясувати час і обставини кристалізації ідеї вільного міста Одеси, визначити ставлення до цього різних політичних таборів, простежити реакцію українського уряду на можливість реалізації проекту, установити практичні наслідки переговорів із зазначеного питання на місцевому рівні.

Падіння Тимчасового уряду Росії восени 1917 р. спонукало існуючі політичні системи приступити до правової саморегуляції і заявити про своє бачення найближчого майбутнього центральної та регіональної влади. Центральна Рада разом із Генеральним Секретаріатом, користуючись нагодою, приступили до поширення власних повноважень не тільки у межах «дозволенних»

² Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя, 2005. – С.102.

³ Ядловська О.С. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин на півдні України в період Центральної Ради: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2012. – С.88.

⁴ Триліський А. Организация советской власти на Одещине // Октябрь на Одещине. – Одесса, 1927. – С.156–191.

⁵ Курас І.Ф. Більшовики Херсонщини в боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції за встановлення радянської влади (жовтень 1917 – січень 1918 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип.15. – К., 1967. – С.115.

⁶ Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – Köln; Weimar; Wien, 2000. – S.279–298.

⁷ Раковський М.Ю., Шкляев І.М. У революційні часи (1917–1920 рр.) // Історія Одеси / Гол. ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – С.289–290.

⁸ Віницький Т.С. Проголошення УНР та питання про владу в Одесі // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. – Вип.15. – Одеса, 2004. – С.217–221.

⁹ Гончарук Т.Г. Революційні події 1917–1919 рр. та пропозиції відродження в Одесі «порто-франко» // Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох: Мат. V Всеукр. наук. конф. – Одеса, 2009. – С.19–21.

Петроградом п'яти губерній, а й у чотирьох південно-східних, що створило сприятливе підґрунтя для переходу основних важелів впливу до українських інституцій на окреслених теренах. На підтримку своєї рішучості в опануванні ситуації 27 жовтня з Києва до Одеси телеграфом прийшло повідомлення такого змісту: «У зв'язку з відсутністю урядової влади у країні Центральна Рада оголосила себе Тимчасовим урядом для України. Оскільки Херсонська губернія й місто Одеса входять в межі України, то всі місцеві організації повинні підпорядковуватися Раді»¹⁰.

Перед усіма політичними силами міста постало завдання визначитися щодо подальших перспектив і запропонувати нову конфігурацію влади. Більшість із них були переконаними прихильниками коаліційного принципу формування державних інституцій, маючи на увазі, щоправда, винятково партії соціалістичного спрямування. Набагато стриманіше до перспективи територіальної належності Херсонської губернії та самої Одеси до України поставилися осередки загальноросійських і єврейських партій.

Виступаючи 27 жовтня 1917 р. на об'єднаному засіданні низки організацій, які вважали себе демократичними, лідер місцевих українських есдеків В.Чехівський, аби заспокоїти незадоволених, твердив, що очолювана ним Херсонська українська губернська рада, яка була організацією, котра представляла інтереси Центральної Ради, не проводитиме «насильницької українізації», а працюватиме в контактi з революційним комітетом Одеси. Мабуть, його словам у місцевому політичному істеблiшменті довіряли, адже того ж дня ревком на своєму засіданні ухвалив рішення, щоб «місто з областю» ввійшли до складу дев'яти губерній України, які утворять автономний південний штат Російської федеративної республіки, і ці губернії створили б свій уряд у Києві, який мав існувати на коаліційній основі¹¹. Дана постанова передавалася на обговорення об'єданого засідання Херсонської української губернської ради й обласного революційного комітету. Такий компромiс мав сприяти зближенню української крайової адміністрації з частиною політичних опонентів, які за обставин, що склалися, змирилися з думкою про необхідність встановлення контролю УЦР над тими губерніями, котрі визнавав своїми саме Київ. Але політична боротьба не тільки локалізувалася після ухвалених рішень. Вона набувала інших рис, протистояння в межах тих коаліційних органів влади, які створювалися у жовтневi та листопадовi днi 1917 р.

На підтвердження цих слів, 28 жовтня на засіданні обласного революційного комітету, де більше половини делегатів представляли загальноросійські та єврейські соціалістичні партії, було ухвалено запропоновану більшовиками резолюцію: «Обласний революційний комітет складається з представників рад робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів, соціалістичних партій, демократичних організацій і української ради на рівних засадах. Що стосується вимоги Крайового революційного комітету в Києві підпорядкуватися йому, то через нечіткість їх позицій, утриматися від приєднання до них»¹².

¹⁰ Див.: Коновалов В. Красный флаг над Одессой. – Одесса, 1977. – С.157.

¹¹ Одесский листок. – 1917. – 28 октября.

¹² Одесские новости. – 1917. – 29 октября.

Утім, для більшовицьких організацій регіону ситуація складалася несприятливо, їм не вдалося здійснити захоплення влади за петроградським сценарієм. Радше навпаки, їхні дії викликали занепокоєння з боку інших соціалістів, які між двома альтернативами – «більшовизація» або «українізація» влади – схилилися до останнього варіанту, хоча й із застереженнями. На нашу думку, РСДРП(б) вони вважали більш серйозним опонентом, упоратися з яким буде складніше, аніж із менш чисельними українськими осередками, котрі в Одесі поступалися впливом російським есерам, меншовикам, Бунду тощо. Натомість Генеральний Секретаріат миттєво відреагував на компроміс політичних таборів Одеси, затвердивши Революційний комітет Херсонщини (Комітет охорони революції) як верховну крайову владу, що підпорядковується винятково йому. Уряд також повідомив усі громадські й урядові установи, що губернські та повітові комісари, а також їхні помічники є представниками Генерального Секретаріату і, отже, повинні залишатися на своїх місцях. Ніхто, крім українського уряду, не мав права усувати комісарів та їх помічників із державних посад¹³. Головне завдання Комітету охорони революції (КОР) було спрямоване на створення на місцях такої влади, яка змогла б підтримувати порядок до скликання всеросійських та українських установчих зборів. Київський уряд також призначив своїм комісаром в Одеську військову округу підполковника В.Поплавка, котрий увійшов до складу КОР і мав стежити за діяльністю нового органу влади та підпорядкуванням його такому ж комітету при Центральній Раді.

Такий хід подій не міг повністю влаштувати місцеві осередки загальноросійських політичних партій та органів самоврядування, обраних улітку 1917 р., які розуміли, що це означатиме перехід влади до рук українських сил, початок найнеприємнішої, на їхню думку, справи – «насильницької українізації», під чим розуміли всі можливі аспекти (політичні, культурно-освітні, мовні тощо), а всі політико-владні пертурбації з цього часу отримували лише вище вказану назву.

Саме в такому руслі міркувала більшість гласних Одеської міської думи, обговорюючи це питання на своєму закритому засіданні 28 жовтня 1917 р. під головуванням Б.Кондратьєва. Дума продовжувала вважати невирішеним питання входження Одеси під юрисдикцію українського уряду. Його, на думку гласних, мали з'ясувати тільки Всеросійські установчі збори та референдум. Також Одеська міська дума не бажала «входити до органу влади, де більшість становлять українці-більшовики»¹⁴, маючи на увазі КОР, а можливе розповсюдження повноважень Генерального Секретаріату на Херсонську губернію переважна частина фракцій широким чином вважали «явним непорозумінням»¹⁵.

Зважаючи на сказане, не стала несподіваною схема міркувань гласних думи – більшовиків О.Хмельницького та Х.Гільдіна, які виступили проти зазначеної позиції міського самоврядування¹⁶. Очевидно, для них було вигідніше знайти союзника серед українських сил міста, щоб спільними зусиллями

¹³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т.1. – С.450.

¹⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1158. – Арк.14.

¹⁵ Там само. – Оп.124, ч.1. – Спр.8774. – Арк.38.

¹⁶ Одесские новости. – 1917. – 29 октября.

позбутися конкурентів і далі мати лише одного суперника, – українську регіональну адміністрацію.

Підсумком обговорення питання щодо можливості співпрацювати з підструктурами УЦР стала резолюція, схвалена міською думою 31 жовтня 1917 р.: «Беручи до уваги, що: 1) національне питання повинно бути вирішене на основі принципу широкого національного самовизначення, яке визнавала вся революційна демократія; 2) тільки постанова верховного господаря землі російської – Всеросійських установчих зборів – може визначити кордони окремих частин федеративної Російської Республіки; 3) кордони ці повинні бути визначені згідно з належним чином вираженою волею населення кожної території; 4) представник місцевої української ради на засіданні думи визнав правильність усіх вище вказаних принципів; 5) створення Київського крайового українського комітету і розповсюдження його дії на території областей, які не входять у підпорядкування українського Генерального секретаріату, є згідно з отриманим повідомленням, очевидно непорозумінням, на теперішній час ліквідованим саморозпуском цього комітету; 6) тепер зникли підстави для будь-яких можливих непорозумінь між демократіями різних національностей – Одеська міська дума переходить до чергових справ»¹⁷.

На думку міського самоврядування, єдиним виходом із даної ситуації було створення крайового органу незалежно від Центральної Ради, а якщо ж остання не побажає відмовитися від влади над Одесою, то завдяки Румчероду (центральний виконавчий комітет депутатів рад Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеської округи) передбачалося скористатися допомогою військ, котрі перебували на Румунському фронті¹⁸.

Таким чином, на кінець жовтня 1917 р. сформувався два основних підходи щодо політико-правового статусу Одеси. Коаліційний Комітет охорони революції, підпорядкований українському урядові, уважав причорноморське місто невід'ємною частиною автономної Української Республіки, а міське самоврядування було впевнене, що питання невирішене остаточно (з очевидними ментальними апеляціями до неможливості такого варіанту у принципі). Примітно, що в обох згаданих місцевих інституціях мали представництво партійні осередки російського, єврейського та українського соціалістичного спрямування. Але змальована дихотомія мала умовний характер, адже більшість загальноросійських і єврейських політичних сил усе-таки не погоджувалися з віднесенням Одеси до сфери впливу лише Центральної Ради. Відтак попередні домовленості в межах Комітету охорони революції слід сприймати як тактичні, а не стратегічні. Тоді навіть зайшла мова про створення двох різних ревкомів¹⁹. Представники від рад робітничих, солдатських і матроських депутатів Одеси, центральний комітет Румчероду, представники місцевих обласних комітетів російських соціал-демократів (об'єднаних), більшовиків, російських есерів, Бунду виголосили заяву, в якій оголошення Центральною Радою верховенства своєї влади над дев'ятьма губерніями, у тому числі Херсонською,

¹⁷ ДАОО. – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1158. – Арк.2.

¹⁸ Одесские новости. – 1917. – 3 ноября.

¹⁹ Там же.

розглядалася ними як акт незаконний, що суперечить головним принципам революційної демократії. Також ішлося, що насильницьке підпорядкування місцевого населення Центральній Раді – недопустиме ще й тому, що «недавні вибори до міського самоуправління на основі загального виборчого права яскраво встановили, наскільки воля народу не збігається з національними прагненнями Центральної Ради»²⁰.

Тим часом дещо змінений на початку листопада 1917 р. КОР трансформувався у Революційний комітет Херсонщини й наполягав на територіальній цілісності України в рефлексії Центральної Ради²¹. Голова ревкому В.Чехівський від імені УСДРП висунув пропозицію налагодити співробітництво з «неукраїнськими демократичними організаціями» та встановити контакти для взаємної співпраці між ними, хоча це викликало заперечення самостійницької частини українського істеблшменту Одеси на чолі з І.Луценком²².

Відчуваючи зростаючу силу ревкому Херсонщини, ураховуючи присутність значної кількості гайдамацьких підрозділів, спостерігаючи за рішучими діями військового комісара Центральної Ради В.Поплавка зі встановлення порядку й не бажаючи залишитися без важелів впливу, осередки провідних загально-російських партій та організацій 4 листопада 1917 р. все-таки дали позитивну відповідь на пропозицію щодо входження до губернського ревкому, заявивши, що погоджуються працювати разом із комітетом на платформі тісного контакту з Центральною Радою²³.

Ще більш очевидною стала ситуація після проголошення УНР. Оприлюднення III Універсалу мало неабияке значення для побудови системи влади в Одесі, оскільки місцеві українські організації почали більш рішуче ставити свої вимоги щодо управління краєм, виконуючи, з одного боку, указівки Центральної Ради, а з іншого – дотримуючись власних переконань, які вони декларували протягом усього 1917-го року. Найпалкіші суперечки про конфігурацію влади точилися 14 листопада на спільному засіданні виконавчих комітетів рад робітничих, селянських, матроських депутатів, представників революційного комітету, Одеської української військової ради та Румчероду. Головним доповідачем із проблеми організації влади виступив З.Висоцький (есдек від Одеської української військової ради), який у промові не лише наголосив на тому, що ревком Херсонщини створено шляхом компромісу, але й задекларував мету цього комітету – утілювати у життя універсали Центральної Ради²⁴.

В обговоренні доповіді З.Висоцького простежувалися різні підходи. Більшовицькі делегати, спостерігаючи за суттєвим посиленням впливу Києва в регіоні, тепер уже критично висловлювалися щодо висунутих пропозицій. Зокрема Л.Рузер, посилаючись на відсутність плебісциту серед місцевого населення, дотримувався погляду, що РСДРП(б), визнаючи право Центральної

²⁰ Там же. – 4 ноября.

²¹ ДАОО. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.16.

²² Одесский листок. – 1917. – 4 ноября.

²³ Рідний курінь. – 1917. – 12 листопада.

²⁴ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів // Літопис революції. – 1931. – №1/2. – С.237–238.

Ради на керівництво всією Україною, не погоджується на підпорядкування їй Херсонської губернії²⁵. Доповнював цей виступ І.Орлов, який заявив, що його партія готова визнати навіть повне відокремлення України від Російської республіки, але якщо на це буде воля народу. Саме тоді вперше, у контексті можливої «українізації» Херсонської губернії, прилюдно пролунала пропозиція надати Одесі статус вільного міста, тому що вона «за своїм характером є інтернаціональною». Рупором проекту виступив делегат від моряків торговельного флоту більшовик Трюх²⁶. Тому твердження, що «ідея оголосити Одесу вільним містом народилася в ніч з 2 на 3 грудня 1917 р.» є хибним. Це ж стосується твердження про широкий резонанс від внесеної пропозиції²⁷. Звертаємо увагу, що висловлене гасло *de facto* було проігнороване учасниками засідання й жодної реакції не викликало. Оскільки нагальнішим уважалося інше питання – організація влади у країні та регіоні. Навіть у виступі наступного делегата-більшовика О.Воронського пролунала безапеляційна нотка, що для Одеси наразі актуальні економічні проблеми²⁸.

Зрештою 14 листопада 1917 р. було ухвалено резолюцію, в якій зазначалося, що збори вітають проголошення української демократичної республіки й визнають Центральну Раду об'єднуючим революційним центром у межах 9 губерній, підтримують Революційний комітет Херсонщини в усіх його заходах, спрямованих на дотримання порядку в краї та втілення у життя соціальних і політичних реформ, виписаних III Універсалом²⁹.

Утім, після 14 листопада опозиційність до УНР зберегла Одеська міська дума, хоча її очільники були змушені констатувати динаміку змін у настроях загалом аполітичного населення регіону. Так, 6 грудня на засіданні Одеської думи в.о. міського голови Б.Фрідман, звітуючи про роботу Херсонського губерньського з'їзду представників революційних демократичних організацій, який проходив 30 листопада – 2 грудня 1917 р., повідомив присутнім про не надто приємні для них рефлексії делегатів форуму: «Констатуючи *цілком усвідомлене ставлення* (курсив наш – Т.В.) учасників з'їзду-селян до питань політичних, відзначає яскраво виразну на з'їзді орієнтацію херсонського селянства до України, яка проявилася в тому, що питання про приєднання Херсонської губернії до України було вирішене в позитивному сенсі»³⁰.

Ось це «цілком усвідомлене ставлення» можна трактувати не тільки з боку емоційно-патріотичних переконань мешканців губернії, які в такий спосіб демонстрували латентне прагнення до соборності, але й з раціональних міркувань, що визначалися бажанням мати надійну владу і порядок як противагу дедалі наростаючим проявам політичного та кримінального бандитизму. В архівосховищах Одеси зберігається напрочуд інформативний документ невідомого автора, жителя міста, датований також груднем 1917 р., який влучно відображає настрої значної частини містян. Прочитуємо тільки найбільш яскраві

²⁵ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів. – С.238.

²⁶ Там само. – С.239, 241–242.

²⁷ Раковський М.Ю., Шкляев І.М. У революційні часи (1917–1920 рр.). – С.289.

²⁸ ДАОО. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.46 зв.

²⁹ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів. – С.243–244.

³⁰ ДАОО. – Ф.16. – Оп.124, ч.1. – Спр.8774. – Арк.66.

уривки прокламації-звернення: «Час уже встановити порядок, займатися своєю справою серйозно. У нас уже встановлено згодою більшості населення, що УНР може дати лад і повинна встановити тверду владу. [...] Необхідно просити українську раду зробити наступне: оголосити місто на воєнному або облоговому становищі. [...] Встановити українську республіканську тверду владу одну, знищити всі зайві комітети. Влада повинна бути сильна і одна. [...] Міське самоврядування не усвідомлює, чому кояться неподобства в Одесі»³¹. Ментальну еволюцію одеситів вважала помітною й Т.Пентер³².

Отже, політична непримиренність гласних міської думи поступово розмивалася втомою населення від чвар та анархії. Люди прагнули визначеності й стабільності, яку сподівалися отримати в межах УНР. Уважаємо, саме це остаточно переконало більшість гласних місцевого самоврядного органу перейти від категоричного несприйняття тотожності Одеса – Україна до легалізації озвучених раніше ідей про окремий статус міста у складі Української Народної Республіки. Саме 6 грудня 1917 р. гласні, підхопивши недавню думку більшовиків, на згаданому засіданні вперше у стінах думи приступили до обговорення «українського проекту» за участі Одеси. Каталізатором стало не стільки твердження про необхідність оголошення статусу вільного міста, висловлене Ф.Менчиковським, М.Мишкіним і Л.Наркевичем, скільки дискусія про можливість узяти участь у виборах до Всеукраїнських установчих зборів (на умовах окремої округи), що раніше, зі зрозумілих причин, категорично відкидалося. Примітно, що жодних рефлексій щодо закликів оголосити Одесу «вільною» протоколи засідань думи не зафіксували, навіть попри визнання доцільності долучитися до виборчого процесу³³, що можна трактувати як приховане визнання входження міста до юрисдикції УНР. Сказане повною мірою стосується й реакції Києва. 7 грудня 1917 р. В.Голубович, доповідаючи на засіданні уряду про політичну ситуацію в Одесі, акцентував увагу саме на навколівибірчій полеміці, жодним словом не згадавши потенційне поширення «вільноградських» ідей³⁴.

На середину грудня місто отримало згоду центральної української влади на створення власної виборчої округи і паралельно з цим у міській думі та раді робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів сформувалися дві окремі комісії, що мали безпосередньо займатися підготовкою юридичних основ функціонування вільного міста та проведення з цього приводу референдуму. До думської комісії ввійшли такі авторитетні вчені з Новоросійського університету, як В.Лазурський, Є.Щепкін, А.Флоровський³⁵, Г.Тіктін³⁶. Як з'ясувала Т.Пентер, обидва проекти концептуально суттєво відрізнялися. Радівці прагнули до передачі всієї влади ревкому, який мав складатися з

³¹ Там само. – Спр.10023. – Арк.337.

³² *Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie.* – S.283–284.

³³ ДАОО. – Ф.16. – Оп.124, ч.1. – Спр.8774. – Арк.66.

³⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.520–521.

³⁵ У Т.Пентер ідеться про філософа Г.Флоровського, але це могло бути хибне прочитання джерела, оскільки нерідко під скороченням «Г» малосся на увазі слово «господин». Радше у комісії міг бути історик Антоній Флоровський.

³⁶ *Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie.* – S.290.

їхніх представників, а думська проєкція на проблему передбачала приписати домінуючу роль своїй інституції, котра й надалі мала займатися міським господарством. Водночас останні міркували, що територіальна належність Одеси залишається остаточно невирішеною. До того ж група на чолі з приват-доцентом Г.Тіквітним розробила дві програми розвитку міста – максимальну та мінімальну. Перша передбачала перетворення Одеси на державну адміністративну одиницю, яка могла на засадах рівноправ'я ввійти до федеративної Російської республіки. Друга уможлилювала набуття автономного статусу як складової УНР. Німецький історик зауважила, що вагомим чинником, який пришвидшував роботу над документами, був місцевий гіпертрофований патріотизм/егоїзм одеситів (навіть за існування противників ідеї вільного міста), котрі в підвищенні ролі Києва як новопосталої столиці вбачали загрози втрати економічного (і не тільки) потенціалу та перетворення з «першого міста України на друге»³⁷. З іншого боку, такі установки визначали підсвідоме розуміння неминучості закріплення Одеси в юрисдикції саме УНР, а не Росії.

Зрештою, 21 грудня 1917 р. на спільному засіданні президій рад і міської думи було ухвалено резолюцію, в якій йшлося про потребу клопотатися перед Києвом щодо надання окресленого статусу Одесі як частині УНР. Наступного дня президія обрала делегацію у складі Орлова, Рисса, Столяренка й «одного від українців», якій доручалося передати в Генеральний Секретаріат відповідний проєкт («Положення про Одесу – вільне місто»), підготовлений 23 грудня. У ньому, за словами О.Трилського, наголошувалося, що «вільним містом України повинно бути міс. Одеса і градоначальство. Цивільний комісаріат при штабі округи скасовується. Замість нього створюється секретаріат 10-ти. [...] Державні доходи тимчасово переходять у руки міського секретаріату, залишки – у касу Центральної Ради. [...] На чолі просвіти повинен стояти єврейський соціаліст, оскільки євреї за чисельністю учнів становлять найбільший відсоток. Мовою міста є російська. Університет та інші вищі навчальні заклади утримуються Центральною Радою. Вона ж повинна фінансувати заводи, котрі мають загальнодержавне значення»³⁸.

Центральна Рада загалом погодилася затвердити пропоновані умови, не схваливши лише окремі пункти. Хоча автор не вказує, які саме³⁹, припускаємо, що вони були пов'язані з офіційною мовою. 29 грудня 1917 р. до Одеси надійшла телеграма від Генерального Секретаріату, котрий, на підтвердження окремого статусу причорноморського міста, погоджувався визнати можливим створення колегіального комісаріату (секретаріату) як повноважного цивільного органу самоврядування, через який упроваджуватимуться у життя розпорядження уряду. Планувалося незабаром створити комісію з представників, обраних в Одесі й Києві, для вироблення статуту комісаріату⁴⁰.

Як бачимо, у політико-правовому протистоянні комісії переміг радівський варіант вільного міста, що могло призвести навіть до усунення думи від

³⁷ *Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – S.290–291.*

³⁸ *Трилский А. Организация советской власти на Одешине. – С.176–177.*

³⁹ Там же.

⁴⁰ ДАОО. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.100 б. – Арк.1.

участі в управлінні Одесою. Утім, це має своє пояснення, адже, за інформацією В.Поплавка, найпалкішими агітаторами за вільне місто були більшовики⁴¹, які вже опанували ради робітничих депутатів. Прихильність Генерального Секретаріату до цієї версії проекту, імовірно, мала мінімізувати політичні наслідки виділення міста в майже окрему адміністративну одиницю.

Члени Одеського військового комісаріату разом із представниками окружного цивільного комісара українського уряду і президіями рад, швидше за все, зуміли до початку 1918 р. створити колегіальний міський комісаріат, після чого мало бути встановлено, на яких умовах до цього органу ввійдуть представники місцевих організацій⁴². Кадети та меншовики, котрі були гласними думи, продовжували наполягати, що ради не можуть виконувати функції органів влади, а тому, попри домовленості в Києві, прагнули винести на міський плебісцит наступні варіанти розв'язання колізії: 1) Одеса – така ж частина Української Республіки, як Київ; 2) Одеса – вільне місто УНР; 3) Одеса – вільне місто Російської Федеративної Республіки. Але узгодження позицій тривало й надалі, оскільки делегати від думи могли взагалі не потрапити до складу міського комісаріату⁴³. Так, 11 січня 1918 р. у Воронцовському палаці відбулася нарада представників політичних організацій Одеси, на якій присутні вкотре обговорювали різноманітні параметри функціонування вільного міста⁴⁴ й ухвалили рішення щодо доцільності існування колегіального міського комісаріату з 10 осіб як єдиного повноважного органу влади в місті та градоначальстві. Ще раз підтверджувалося рішення Києва, що інституція повинна існувати тимчасово, до вирішення питання про владу в Одесі всеукраїнськими та всеросійськими установчими зборами. До складу комісаріату все-таки ввійшли два делегати від міської думи, а також члени ради робітничих депутатів⁴⁵, і, можливо, представники українського війська⁴⁶, що мало закріпити його паритетність. Оскільки мовне питання виявилось чи не головним дискусійним моментом у переговорах з урядом, який наполягав на використанні української в роботі комісаріату, офіційними мовами було визнано російську, українську та їдиш. Визначені політико-правові параметри зрештою підтримали гласні думи, ради робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів та провідні партійні комітети, у тому числі такі різновекторні, як кадети й більшовики⁴⁷.

Прораховувалися на майбутнє й господарські перспективи статусу вільного міста, які визнавалися оптимістичними. Тим більше, вони відрефлексовувалися на уявленнях про порто-франко ХІХ ст. Проте економічна складова у 1917–1918 рр. усе-таки не стала базовою й помітно поступалася політичній, що була своєрідною альтернативою для міста⁴⁸, в якому переважали партії, орієнтовані у своїй діяльності не на Київ, а на Петроград.

⁴¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2. – С.65.

⁴² Родная страна. – 1918. – 12 январа.

⁴³ Трилицкий А. Организация советской власти на Одешине. – С.177–178.

⁴⁴ ДАОО. – Ф.16. – Оп.124, ч.1. – Спр.10040. – Арк.10.

⁴⁵ Одесские новости. – 1918. – 12 январа.

⁴⁶ Трилицкий А. Организация советской власти на Одешине. – С.178.

⁴⁷ Penfer T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – S.293.

⁴⁸ Ibid. – S.294.

Утім, якими б не були плани розвитку вільного міста, невдовзі з'ясувалося, що вони приречені залишатися радше теорією, адже більшовики протягом зими 1917–1918 рр. активно готувалися до збройного виступу й збиралися вирішувати суспільно-політичні та соціально-економічні питання за власним сценарієм. Практичній реалізації ідеї вільного міста завадило більшовицьке повстання, що розпочалося 14 січня 1918 р. Після встановлення власної монополії на владу ліві російські есдеки не вбачали потреби в збереженні попередніх домовленостей. А оголошена незабаром Одеська радянська республіка не могла будуватися на закладених політичними конкурентами принципах.

У березні 1918 р., після повернення до краю за допомогою німецько-австро-угорських військ української державної адміністрації, міська дума спробувала реанімувати так і не отриманий *de jure* статус, повернувшись значною мірою до аргументів економічного характеру. Як наголошує одеський історик Т.Гончарук, у першому (!) пункті проекту щодо надання окремого статусу місту, який розробила спеціальна комісія думи після падіння Одеської радянської республіки, зазначалося: «У галузі економічних відносин місту Одесі належить у межах її кордонів право на самовизначення, за винятком цілої низки питань». Одеса, як вільна гавань, мала перебувати поза загальнодержавним митним кордоном, утім лише тимчасово. Так само тимчасовими мали бути спеціальні «одеські гроші»⁴⁹.

Варто наголосити, що прем'єр-міністр УНР В.Голубович на зустрічі з делегацією Одеської міської думи, яка відбулася у середині березня в Києві, пообіцяв, що місто займе окреме місце з-поміж інших населених пунктів України⁵⁰. Але ці сподівання гласних не отримали реалізації. Австро-німецьке військове командування дійшло принципової згоди з українськими комісарами міста про неможливість надання Одесі статусу вільного міста, не отримавши для позитивного вирішення проблеми переконливих аргументів. Натомість вона оголошувалася містом УНР без додаткових преференцій⁵¹. Саме такою була не дипломатична, а реальна позиція уряду, інакше ситуація набрала б іншого імпульсу розвитку. На підтвердження усталеної парадигми міркувань 31 березня 1918 р. побачила світ урядова постанова: «Доручити всім [...] міністерствам довести до відома підлеглим їм установам у м. Одесі, що м. Одеса в управлінні нічим не відрізняється від інших губерніяльних городів України»⁵². Та й у самому місті ентузіазм поступово згасав, що відображалося на газетних шпальтах⁵³. Аж до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. дане питання більше публічно не обговорювалося і не ставилося у практичній площині.

Таким чином, падіння Тимчасового уряду й поступовий перехід усієї повноти влади в Україні до рук Центральної Ради та Генерального Секретаріату викликали до життя інфернальні уявлення з боку частини політичних мезоліт регіону про насування неминучої політичної та культурно-освітньої українізації північнопричорноморського краю. Особливо помітними стали вказані

⁴⁹ Гончарук Т.Г. Революційні події 1917–1919 рр. ... – С.19–20.

⁵⁰ Родная страна. – 1918. – 22 марта.

⁵¹ Одесские новости. – 1918. – 15 марта.

⁵² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.238.

⁵³ Гончарук Т.Г. Революційні події 1917–1919 рр. ... – С.19–20.

побоювання після проголошення УНР у територіальних межах, визначених Києвом, що спровокувало дискусію про необхідність реанімації окремого статусу для Одеси, а головна аргументація базувалася на соціокультурній дихотомії цього міста та новопосталої республіки.

Ідея вільного міста Одеси в роки революції вперше була публічно висловлена 14 листопада 1917 р. як очевидна альтернатива українським державотворчим процесам. Висунута представником місцевих більшовиків, вона спочатку не викликала відповідної реакції з боку конкуруючих політичних сил, і тільки переконавшись у незворотності поширення правомочності українських державних інституцій у регіоні її підхопили як ради робітничих, солдатських, матроських та селянських депутатів, так і міська дума. Відтак поширення «вільноградського» концепту здійснювалося двома групами політиків та інтелектуалів, представників революційної й ліберальної демократії, кожна з яких критично оцінювала належність Одеси до УНР.

Пропонований проект став компромісом між різними політичними і соціальними стратами суспільства та міг об'єднати найбільші етнічні громади Одеси. У такий спосіб ідея вільного міста мала вивести з перспективи перманентного конфлікту міське самоврядування та український уряд, повноваження якого, попри бажання опонентів, упевнено розповсюджувалися по всій Херсонській губернії. Основні підготовчі процеси проходили в Одесі, міська дума якої використовувала консультативну допомогу представників місцевих українських організацій, передусім лідера осередку Української партії соціалістів-самостійників І.Луценка, а у столиці України переговори тривали на рівні доурядових рішень та обіцянок, тобто кулуарно. Натомість більшовицька організація регіону використовувала переговорний процес лише як фасад, за лаштунками якого готувався збройний сценарій захоплення влади.

Навесні 1918 р. в урядових кабінетах ідея вільного міста Одеси вже не викликала колишнього розуміння, оскільки було присутнє переконання про ліквідацію загрози сепаратизму. Та й у політичних колах самої Одеси спостерігалось помітне охолодження до теми вільного міста через усвідомлення фактичної міжнародної легітимізації кордонів УНР згідно з Брестським мирним договором. Попри те, що запропонований у листопаді 1917 р. проект спеціального статусу Одеси розглядався представниками ліберальної та революційної демократії як варіант найменш болісної інтеграції міста до складу УНР, він так і не отримав юридичного оформлення й залишився ще одним нереалізованим прикладом місцевого сепаратизму революційної доби.

This article analyzes the circumstances of resuscitation plans to provide Odesa the separate status of free city of the Ukrainian People Republic. Author highlights the efforts of Russian and Jewish parties through City Council vowels to neutralize partly the political and cultural implications of the inclusion of the UPR.

Keywords: *revolution, Odesa, Ukrainian People's Republic, the Central Rada, the Ukrainian Constituent Assembly, City Council, political parties.*

Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко*

ТЮРМИ В НАЦИСТСЬКІЙ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНІЙ СИСТЕМІ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядається комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням в'язниць на окупованій території України. Тюремна система аналізується як один із важливих інструментів нацистського терору, елемент апарату насильства, спрямованого на впокорення всіх категорій населення. Стаття базується на масиві джерел, що донині не залучався до наукового обігу, зокрема настінних написах бранців нацистських в'язниць, зафіксованих радянськими органами держбезпеки.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, нацистський «новий порядок», карально-репресивна система, в'язниці, епіграфічні пам'ятки.

Найбільш масштабна й жорстока в історії людства війна донині приховує від нас чимало найвідразливіших своїх проявів. На долю багатостраждально-го українського народу випали важкі випробовування: безкомпромісні битви на фронтах, нещадний економічний визиск, депортації, масові екзекуції та фізичне знищення мільйонів людей, невимовні моральні страждання, величезні матеріальні втрати.

Окуповану територію України густою павутиною оповила мережа місць примусового утримання – різного роду таборів для військовополонених і цивільних категорій населення, єврейських гетто. Помітне місце серед інструментів терору посідали й тюрми, в яких нацисти утримували своїх політичних ворогів, а також правопорушників та ін.

Як це не парадоксально (адже в'язниці були стаціонарними закладами та розміщувалися у всіх великих містах) – відомо про них небагато. Якщо табори радянських військовополонених досить давно привертають увагу дослідників, то тюремна система на окупованій території України (дислокація, особливості функціонування, режим) і донині залишається практично поза межами дослідницького інтересу. І хоча в історичній літературі можна знайти чимало згадок про функціонування в'язниць, більшість із них – побіжні й не містять глибокого аналізу. У жодному з видань, за винятком довідника, упорядкованого М.Дубик¹, інформацію про місця примусового утримання цивільних громадян та військовополонених не систематизовано.

У 2006 р. Служба безпеки України ініціювала видавничо-інформаційний проект «Нацистські табори в Україні під час гітлерівської окупації»

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України Другої світової війни, e-mail: ukr2ww@mail.ru

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@mail.ru

¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г.Дубик. – К., 2000. – 304 с.

(1941–1944 рр.)». У процесі його реалізації планувалося підготувати двотомник, в якому передбачалося серед інших місць примусового утримання громадян висвітлити й функціонування тюрем, супроводжуючи це фотоілюстраціями, картосхемами тощо. Однак згодом робота звузилася до рамок нагромадження інформаційної бази за довідками, отриманими з регіональних управлінь СБУ, в яких інформації про в'язницю обмаль.

У цій статті використано документи Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, галузевих державних архівів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України, що містять відомості про різні аспекти функціонування тюрем під час окупації: оригінали звітів, складених місцевими підрозділами НКВС, акти обстеження тюрем тощо, які дали можливість встановити (хоча й не досить точну) кількість в'язниць та їх дислокацію на окупованій території України. Однак традиційні джерела, уведені до наукового обігу, залишають без відповіді деякі важливі питання, пов'язані з цією сторінкою окупації.

Компенсувати брак інформації вдалося за рахунок специфічних матеріалів – написів в'язнів на стінах нацистських тюрем, виявлених під час їх обстеження співробітниками радянських органів внутрішніх справ і держбезпеки після відступу німецьких військ із відповідних населених пунктів². Залишені тими, хто довший чи коротший час балансував на межі життя та смерті, ці рядки стали своєрідними «ниточками», завдяки яким загальна подієва картина й полотно історичної пам'яті набувають цілісного вигляду.

Цей вид історичної інформації належить до одного з важливих джерел політичної, економічної та соціальної історії – епіграфіки. Як правило, час створення написів відповідає свідченням, які в них фіксуються. У зверненнях до нащадків, зроблених здебільшого в останні години життя, іноді сконцентровано всю історію війни та окупації.

Нацистські тюрми, як і різноманітні табори та гетто, творячи у цілому розгалужену мережу місць примусового утримання, становили одну з основних ланок апарату насильства. Його особливість полягала в поєднанні військових і цивільних судово-репресивних органів, за допомогою яких здійснювалися терор і геноцид. Дублювання та переплетення функцій різних каральних структур створювали своєрідне «сито», через яке не могли «просіятися» навіть найменші прояви опозиційності чи спротиву окупантам.

Тюрми виконували дві функції: вони слугували місцем відбування покарання, з одного боку, або ж тимчасового утримання бранців інших категорій, своєрідним «транзитом у невідомість», останнім пунктом життя перед страстю, – з іншого. За окупації в'язниці організовувалися практично в кожному місті та районному центрі – зазвичай у будівлях колишніх радянських тюрем. Їх облаштуванням та функціонуванням опікувалися військові комендатури, поліція безпеки та СД³, охоронна поліція, підпорядкована міським і польовим

² Цікаво, що обстеження тюрем проводилося аж ніяк не для інформування родичів загиблих у нацистській неволі, а з метою розшуку тих, кого німці звільнили (!).

³ СД (від нім. Sicherheitsdienst, SD) – спочатку внутрішньопартійна служба безпеки Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, пізніше – служба безпеки райхсфюрера СС, яка займалася, серед іншого, знешкодженням та нейтралізацією ворогів нацистського режиму.

комендатурам, а також інші структури нового режиму. У цій роботі окупанти використовували досвід, набутий в європейських державах, додаючи до нього новації, винайдені спеціально для завойованих територій СРСР.

Узагальнивши дані, отримані з названих вище джерел, можна з певними застереженнями стверджувати, що на окупованій території України діяло 86 великих і середніх тюрем: Вінницька область – 4, Волинська – 11, Дніпропетровська⁴ – 4, Дрогобицька – 2, Житомирська – 4, Запорізька – 2, Кам'янець-Подільська (Хмельницька)⁵ – 1, Київська – 5, Кіровоградська – 2, Львівська – 3, Миколаївська – 3, Одеська – 3, Полтавська – 6, Ровенська (Рівненська) – 2, Станіславська (Івано-Франківська) – 1, Сумська – 3, Тернопільська – 3, Харківська – 4, Херсонська – 6, Чернівецька – 4, Чернігівська – 5, Кримська АРСР (АР Крим) – 8. Відсутня інформація про наявність тюрем на території Сталінської (Донецької) області. У функціонуванні всієї системи існували схожі й відмінні риси, що визначалися підпорядкуванням в'язниць, режимними заходами, складом персоналу, а також місцем розташування.

У Києві під час окупації, окрім відомих тюрем на Лук'янівці та вул. Короленка, 33 (Володимирська), функціонувало ще декілька менших: по вул. Короленка, 15 – тут дислокувався кримінальний відділ СД, або т.зв. допоміжна кримінальна поліція, і утримували здебільшого киян, заарештованих за побутові злочини; по вул. Польовій (на Шулявці), де сиділи німецькі й українські поліцаї; по вул. Чекістів, 5-а (Пилипа Орлика) – ДОПР⁶ для службовців української охоронної поліції міста Києва⁷.

Про функціонування київських тюрем та їх персонал у період нацистської окупації відомо не так уже й багато. Скажімо, неможливо точно встановити чисельність арештантів, які перебували тут. Із написів, що збереглися у в'язниці по вул. Короленка, 33, відомо, що саме звідси німці вивозили приречених до місць масових розстрілів. У тамтешніх камерах, іноді в різний час, а подеколи й одночасно, перебували непримиренні ідеологічні опоненти – комуністи та прибічники ідеї незалежності України. В архівних документах читаємо «У камерах, розрахованих на 4 особи, зазвичай перебувало по 15–20 осіб. [...] Арештантам на добу видавали 150 грамів хліба й тарілку супу. Під час допитів застосовувалися тортури: арештованих били сталевими прутами із загостреними кінцями, підвішували за ноги головою донизу, палили тіло розпеченими предметами та ін. Аби домогтися потрібних свідчень, застосовували катування дітей на очах їхніх батьків. Тих, хто не визнавав своєї провини, уміщували до карцерів. [...] Розстріли відбувалися просто у дворі тюрми. Іноді приречених вивозили за місто чи до Бабиного Яру»⁸.

⁴ У Дніпропетровську, у місці дислокації підрозділу СД, існувала ще одна, менша, внутрішня тюрма на чотири камери (одна з них жіноча) зі спеціально обладнаною кімнатою для допитів (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.56. – Арк.121–122 зв.).

⁵ Тут і далі в дужках наводяться сучасні назви областей, міст, вулиць та площ тощо.

⁶ ДОПР (рос.) – будинок громадсько-примусових робіт (БУПР); упродовж 1920–1930-х рр. у допрах утримували осіб, не визнаних «соціально небезпечними», які перебували під слідством або були засуджені на термін понад шість місяців, але не більше двох років.

⁷ Ці дані надані авторам співробітницею Музею історії Києва Т.Євстаф'євою.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.11. – Спр.937. – Т.3. – Арк.22.

У камері №23 в'язниці СД у Києві сиділи лише смертники. Їх переводили сюди перед самою стратою з інших тюремних приміщень. Так, 18 червня 1943 р. близько 21-ї години з камери №69 за списком викликали кількох осіб і відвели до камери смертників. Наступного дня в'язнів завантажили у «воронок» і вивезли на розстріл. Цей спеціалізований автомобіль зробив тоді чотири ходки⁹. 22 вересня 1943 р. стало останнім днем життя ще для 40 арештантів. Масові страти тривали в київській тюрмі й наступного дня, 23 вересня, і згодом. У вже згаданій камері смертників №23 було скопійовано такі написи: «Массан Петро, 1912 г.р. – расстрелян 23.9.[1943 р.] Киев, Златоустовская, №14/6. Жена Люда, прощай», «Репакова М.П., Мало-Подвальная, №11/4 – умер 23.9.[19]43»¹⁰.

Колективні страти відбувалися і в інших в'язницях, дислокованих на окупованій території України. Із записів, залишених у тюрмі міста Рівного, можна довідатися про те, що сталося 9 березня 1943 р.: «Колмера Степан расстрелян 9 марта 1943 г.», «Гомотюк, с. Верхив, расстрелян 9 марта 1943 г.», «Прошу сообщить жене, Днепропетровск, посёлок Шевченко, улица Крешки (неразборчиво) дом №78 Платонов Г.Г. 9 марта 1943 г. расстрелян»¹¹. Упродовж десяти днів – від 10 до 20 листопада 1943 р. – із камери №10 вінницької тюрми на розстріл вивезли 190 осіб¹².

За нечисленними архівними матеріалами вдалося реконструювати деякі деталі функціонування ще однієї київської тюрми – Лук'янівської, у чотириповерховому спецкорпусі якої також тримали чимало в'язнів. У двері кожної з камер було вмонтовано акуратні таблички з переліком усіх арештантів¹³. Вірогідно, в'язні утримувалися там досить довгий час, однак і донині не виявлено документів, які дали б можливість визначити, перебували вони там під слідством, чи вже відбували покарання? Принаймні можна припустити, що це не було превентивним заходом.

У перші дні окупації Чернігова в місцевій в'язниці, що підпорядковувалася спочатку міській управі та ортскомендатурі¹⁴, а пізніше – СД, утримувалося 600–700 арештантів, у тому числі партизанів, підпільників, громадян, підозрюваних у нелояльності до нової влади. Остання категорія виявилася найчисельнішою. Це вдалося встановити завдяки аналізу особистих документів арештантів (радянські та німецькі паспорти, військові білети, червоноармійські, пенсійні, трудові книжки, довідки про звільнення від військової служби, тимчасові, водійські, страхові, бухгалтерські та інші посвідчення, залікові книжки студентів тощо), виявлених там після відступу німців із міста. Чимало було колишніх червоноармійців, швидше за все – утікачів із німецького полону. Завдяки документам, що засвідчували особу, видається можливим визначити вік в'язнів (найстарші, понад 60 років, становили незначну частину, натомість переважали 30–40-річні) та їх стать (здебільшого чоловіки)¹⁵.

⁹ Там само. – Ф.13. – Спр.438. – Арк.217–218.

¹⁰ Тут і далі написи, скопійовані зі стін тюремних камер, наводяться без перекладу.

¹¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.41.

¹² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.438. – Арк.40.

¹³ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.29 об. – 30 об.; ГДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.67–69 зв.

¹⁴ Ортскомендатура (нім. Ortskommandatura) – місцева комендатура, територіальний орган військової окупаційної влади.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.438. – Арк.33–37.

Уже у грудні 1942 р. число арештантів у Чернігові перевищило 2 тис. осіб. Місцева тюрма складалася з семи відділень: у першому утримувалися ті, хто перебував під слідством; у другому – особи, котрі працювали у СД та в інших органах нової влади; у третьому – засуджені на незначні терміни; у четвертому – смертники; у п'ятому – військовополонені; у шостому – особи, котрі підлягали відправці до Німеччини; у сьомому – поліцейські, які порушили німецькі приписи. Більшості в'язнів із числа опозиційних до нової адміністрації взагалі не видавали хліба, годували неочищеною картоплею та варивом із залишків овочів. Люди спали на голій долівці, на прогулянки їх не виводили. Відсутність у тюрмі елементарних санітарних умов призвела до спалаху виспного тифу, унаслідок чого померло 50 осіб.

За час функціонування чернігівської в'язниці було знищено понад 10 тис. ув'язнених. Масові страти тривали з весни 1942 до травня 1943 рр. Розстрілювали партіями по 300 осіб, одного разу одночасно вбили близько 1 тис. в'язнів. Спочатку ці акції відбувалися за містом, у навколишніх лісах. Та коли почастишали випадки втеч розстріли почали проводити й у самій тюрмі. Це, зазвичай, робив її німецький шеф зі своїми підручними¹⁶.

Із написів, залишених у камерах миколаївської в'язниці, можна дізнатися, що деякі тамтешні арештанти пішли з життя за місяць до відступу німців із міста. Так, у камері №20 спеціального жіночого корпусу зафіксовано: «10.ІІ.[19]44 г. здесь проживали последнюю свою ночь смертники – 21 человек, из них 2-е малых деток. Прощай жизнь»¹⁷.

У Харкові, як і в багатьох інших великих містах України, окупанти організували кілька місць примусового утримання для різних категорій громадян. Окрім найбільшої Холодногірської тюрми в підвалі готелю «Інтернаціонал» на центральній площі Дзержинського (Свободи) фельдкомендатура¹⁸ створила табір заручників (начальник – підполковник фельджандармерії¹⁹ Родос). Охороняли його солдати 68-ї піхотної дивізії вермахту. В'язнів страчували щоразу, коли траплявся черговий «інцидент» – напад партизанів, диверсія чи теракт підпільників. Наприклад, після вибуху в розташуванні армійського саперного підрозділу було повішено 20 заручників. У приватному записі офіцера інтендантської служби 55-го армійського корпусу йдеться про те, що лише 28 листопада 1941 р. кількість заручників «скоротилася на 400 осіб»²⁰.

До харківських в'язниць, окрім інших, потрапляли й громадяни, заарештовані за спроби ухилитися від виїзду на примусові роботи до Німеччини. Прізвища цих затриманих часто-густо друкувались у пресі, що на переконання нових властей мало справити залякуючий ефект. Через місцеві в'язниці пройшла більшість схоплених учасників радянського антинацистського підпілля.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89. – Спр.9. – Арк.81 зв. – 83.

¹⁷ Там само. – Арк.37 зв. – 38.

¹⁸ Фельдкомендатура (нім. Feldkommandatur) – польова комендатура, територіальний орган військової окупаційної влади.

¹⁹ Фельджандармерія (нім. Feldgendarmarie) – польова жандармерія, військова поліція збройних сил нацистської Німеччини.

²⁰ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи окупації (1941–1943). – Х., 2004. – С.71–73, 77–78.

Розстріли в'язнів харківської тюрми відбувалися не лише на околицях міста, а й у лісових масивах уздовж берегів Сіверського Дінця поблизу Вовчанська, а також у селі Куряж Дергачівського району. У повоєнні роки тут було виявлено масові поховання цивільних громадян і військовополонених. На території колишньої Курязької дитячої колонії ім. М.Горького, де загарбники облаштували концтабір, розстрілювали арештантів із харківської тюрми. Такі ж масові страти в'язнів цієї установи примусового утримання відбувалися в навколишніх лісах та в межах міста. Протягом жовтня 1942 й у січні – лютому 1943 рр. у розташованому в північно-західній частині Харкова лісопарку (до війни – улюблена зона відпочинку містян), на галявині площею 300 кв. м та на відстані 200 м від Білгородського шосе німці з кулеметів розстрілювали радянських військовополонених, людей похилого віку, жінок і дітей. Для загортання землею ям, де знайшли свій останній спочинок понад 8 тис. цивільних громадян, окупанти зігнали місцеве населення²¹.

Ворошиловградська (Луганська) тюрма почала функціонувати практично відразу після зайняття частинами вермахту цього міста (17 липня 1942 р.). Спочатку вона перебувала в підпорядкуванні начальника поліції, а після прибуття підрозділу німецької служби безпеки (СД) перейшла до її відома. Арештанти, які утримувалися у 26 камерах, рахувалися не лише за СД, а й за таємною польовою поліцією (ГФП)²², а також російським відділом допоміжної поліції²³. Зокрема, у камерах СД утримувалися арештовані за антинацистську агітацію, комуністи, комсомольці та підозрювані у шпигунській діяльності; у камерах ГФП – особи, затримані за зв'язки з партизанами; у камерах допоміжної поліції сиділи здебільшого кримінальні злочинці, у тому числі дрібні крадії. Найсуворіший режим встановлювався для арештантів таємної польової поліції, яких позбавляли побачень і передач. Їх намагалися не виводити за межі в'язниці, допитуючи просто в камерах.

Режим утримання в усіх нацистських тюрмах був практично однаковим. Зазвичай арештовані поділялися на три – чотири категорії. До першої належали комуністи, комсомольці та партизани, стосовно яких провадилося слідство. Ці в'язні обліковувалися за прізвищами з указівкою дати арешту та служби, за якою вони рахувалися. Їм видавали по 200 г хліба на день, іноді – тарілку супу. Другу становили здебільшого громадяни єврейської національності, яких утримували у значно гірших умовах, у переповнених камерах, без їжі та води, адже на них чекала лише одна дорога – на розстріл або в «душогубки» (спеціально обладнані автофургони, вихлопні гази від двигунів яких виводилися в герметично закритий кузов), що використовувалися німцями як мобільний засіб знищення людей. Приречені в'язні-євреї часто-густо навіть не обліковувалися, хоча

²¹ ГАРФ. – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.31–31 зв.; *Скоробогатов А.В.* Харків у часи окупації (1941–1943). – С.71–78, 116, 258.

²² ГФП (від нім. Geheime Feldpolizei) – таємна польова поліція, виконавчий орган військової розвідки й контррозвідки, польових та місцевих комендатур. На зайнятій вермахтом території команди ГФП розслідували випадки диверсій, провадили розшук червоноармійців, займалися виявленням та нейтралізацією ворожої агентури, шпигунів, партизанів тощо.

²³ Допоміжна поліція (нім. Hilfspolizei, скороч. Ніро) – воєнізовані формування, створювані окупаційною адміністрацією з представників місцевого населення, колишніх радянських військовополонених, які зголосилися на службу в гіпо.

перед тим масове організоване знищення здійснювалося за ретельно складеними списками, в яких не пропускали нікого – ані літніх людей, котрі доживали свого віку, ані немовлят, які ще не зробили жодного кроку. Усіх цих жертв терору об'єднувала лише їхня національність, котра у спотвореній расовою теорією свідомості нацистів уважалась єдиним і головним злочином. До третьої категорії належали цивільні громадяни, позбавлені волі за різними причинами, а також кримінальні злочинці. До четвертої – військовополонені.

Для утримуваних у тюрмах радянських громадян німці розробили спеціальні правила внутрішнього розпорядку, обов'язкові для всіх в'язнів незалежно від віку та статі. Роздруковані у вигляді листівки розміром зі стандартний аркуш учнівського зошита та підписані начальником тюрми правила вручали кожному, хто потрапляв до нацистської неволі для неухильного виконання. Передусім в'язнів інформували, що в разі опору або при спробі втечі з тюрми та під час транспортування до іншого місця позбавлення волі чи на примусові роботи вартові відкриватимуть вогонь. Далі ретельно виписувалися способи та форми звертання арештантів до чергових наглядачів. «Стриманим стуком» вони мали давати знати про свої потреби. При відчутті спраги належало німецькою мовою попросити: «Бітте, вассер». Кілька разів на день дозволялося звертатися й про необхідність відвідати клозет: «Бітте, латріне». Тюремники навіть могли вказувати арештантам, в якій позі їм справляти свої природні потреби.

У правилах в'язням роз'яснювалося, як саме слід поводитися, почувши власне прізвище через наглядове віконце. У цьому випадку належало наблизитися до дверей камери на відстань 1 м та зупинитися, тримаючи руки вздовж тіла. Коли відчинялися двері всі були зобов'язані виструнчитися вздовж стіни навпроти виходу, обличчям до дверей. При зверненні до в'язня або виголошенні його прізвища він мав зробити крок уперед і мовчки завмерти.

Окремо у правилах фіксувалися різноманітні обмеження: заборонялося псувати предмети тюремного інтер'єру, бруднити камери, коридори, сходи тощо, визирати у вікна, співати, голосно розмовляти, палити та вживати алкогольні напої, а також спілкуватися з в'язнями з сусідніх камер (перестукуванням чи в інший спосіб)²⁴.

На перший погляд, правила утримання радянських в'язнів не дуже відрізнялися від аналогічних документів, чинних навіть у сучасній пенітенціарній системі. Деякі з них мають ознаки цивілізованих вимог і виглядають досить лояльно. І сьогодні при спробі втечі вартові стріляють, а у виправно-трудовах закладах заборонено плювати на підлогу та пити горілку. Утім, у цьому документі окупанти жодним словом не обмовилися про «норми» утримання за ґратами жінок і малих дітей, цілих родин, збиткування над німецькими, пристарілими, хворими та каліками. Вони не зазначили там і того, що немилосердно катуватимуть невільників під час допитів, прагнучи отримати свідчення про тих, хто залишився на волі. Нічого не сказано у цих приписах і щодо нелюдського поводження з євреями та іншими категоріями громадян, свавільно позбавлених права на свободу та життя.

²⁴ Державна наукова архівна бібліотека (Київ). – 3798 лф.

Персонал тюрем підбирали зазвичай із місцевих мешканців або колишніх радянських військовополонених, які під тиском чи з інших міркувань (як суто прагматичних, так і ідеологічних) зголошувалися на цю службу. Той, хто починав працювати у в'язниці, давав обітницю на вірність окупаційній владі та підписку про дотримання таємниці й внутрішнього режиму: «Я, нижчепідписаний громадянин N, службовець [...] тюрми, даю цю підписку про те, що всі відомі мені службові таємниці будуть суворо охоронятися і нікому зі сторонніх осіб не розголошуватися»²⁵.

Усі найняті на роботу наглядачами, як правило, неухильно виконували накази та розпорядження адміністрації, ретельно стежили за тим, аби не допустити встановлення зв'язків між арештантами та волею, конвоювали їх на допити тощо. Окрім цих «протокольних» обов'язків більшість начальників тюрем, наглядачів і вартових брали участь у катуваннях в'язнів, транспортуванні їх до місць страти та у самих розстрілах. Іноді арештантів знищували просто в тюрмах, в основному в підвалах, де й закопували. Начальники та наглядачі нацистських в'язниць активно сприяли співробітникам СД у насаджуванні внутрішньокамерної агентури, яка мала завдання провокувати заарештованих, дізнаватися про підпільників, партизанів та інших «шкідливих елементів, саботажників і ворогів Райху».

Установити всіх, хто працював у нацистських тюрмах, не видається можливим. Така інформація ретельно збиралася відповідними підрозділами НКВС–НКДБ, які після відступу німців займалися розшуком цих людей. Авторам цієї статті вдалося дізнатися лише про декого з тих, хто допомагав окупантам утверджувати «новий порядок», охороняв в'язнів і часто-густо брав участь у масових розправах над ними. Так, у чернігівській тюрмі СД працювали здебільшого цивільні місцеві мешканці. Від грудня 1941 до вересня 1943 рр. начальником в'язниці був Олексій Носенко²⁶. Серед наглядачів окрім тих, хто за радянської влади працював на виробництві, у різних установах, траплялися й колишні священнослужителі та навіть члени партії. Усі вони в той чи інший спосіб долучалися до розправ над в'язнями, конвоювали приречених до місць розстрілів, шикували перед ямами, прирешували майно вбитих, закопували трупи.

Місцеві колабораціоністи ставали тюремниками й в інших містах України. Так, начальником ніжинської тюрми СД був колишній педагог із вищою освітою Федір Гриценко²⁷. Начальником в'язниці у Сумах німці призначили Никифора Лучанинова²⁸ – місцевого мешканця, який до цього виконував обов'язки керівника міської поліції. Служба у тюрмі виявилася «хлібним місцем», тому навіть у таких специфічних установах процвітало кумівство. Той самий Н.Лучанинов на

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.56. – Арк.137; Спр.9. – Арк.83.

²⁶ 5 квітня 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Чернігівської області засудив О.Носенка до вищої міри покарання.

²⁷ 10 березня 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Чернігівської області засудив Ф.Гриценка (1918 р.н.) до вищої міри покарання. Рішенням Президії Верховної Ради УРСР від 14 квітня 1945 р. він був помилуваний із заміною вироку 20 роками каторжних робіт без конфіскації майна.

²⁸ Н.Лучанинов виїхав на захід разом із відступаючими німецькими військами. Після війни жив у США.

посади наглядачів призначав своїх родичів та знайомих²⁹. Наглядачем сумської в'язниці в роки окупації працював рекрутований із місцевого населення Олексій Сотников³⁰. Обов'язки начальника найбільшої у Харкові Холодногірської тюрми виконував Петро Сіренко³¹, а охоронні функції покладалися на спеціально сформований у складі 232 осіб батальйон поліції, укомплектований, головним чином, колишніми радянськими військовополоненими та цивільними громадянами, котрі походили з Харкова й області³². Із самого початку окупації Ворошиловграда начальником в'язниці нова влада призначила Валентина Страцинського – дезертира Червоної армії. 15 листопада 1942 р. його на посаді змінив місцевий мешканець, етнічний німець Олег Менґден³³, який виконував ці обов'язки аж до відступу окупантів³⁴.

Важливим видається встановлення мотивації та причин ув'язнення місцевого населення. Із наявних документів постає ціла низка підстав для взяття людей під варту (в підокупаційній дійсності їх було значно більше). Отже, громадян заарештовували за втечу з примусових робіт, із транспортів, якими їх допроваджували в Райх, за запізнення на роботу, відмову працювати чи їхати в Німеччину. До в'язниць кидали за пиятику, хабарництво, підробку документів або й квитків у кіно, проїзд без перепусток, проституцію, скупівлю краденого, провини членів родини, зберігання, носіння й використання вогнепальної зброї, навіть за спробу купити хліб та інші продукти харчування, розтрату казенних коштів і матеріальних цінностей, згвалтування тощо.

Серед в'язнів нацистських тюрем переважали політичні противники нового режиму – особи, заарештовані за обвинуваченням у шпигунстві на користь ворога, поранення чи вбивство німецьких військовослужбовців, відмову служити у створених німцями збройних формуваннях чи перехід з однієї до іншої частини, виконання українських патріотичних пісень, нелояльні висловлювання про «новий порядок», підпільну й партизанську діяльність, саботаж заходів окупаційної адміністрації, диверсії на промислових об'єктах і комунікаціях тощо.

Установити весь перелік злочинів, які ставали підставою для ув'язнення, наприклад, у київській тюрмі по вул. Короленка, 33, досить складно. Однак з окремих матеріалів – списків заарештованих, відновлених із 10 аркушів копіювального паперу, виявлених уже після відступу німців, можна скласти уявлення про те, чим керувалися службовці поліції безпеки та СД, коли затримували «підозрілих громадян». Перший документ – «Іменний список злочинців, передбачених

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.11. – Арк.19; Спр.56. – Арк.149–151.

³⁰ 11 грудня 1944 р. військовий трибунал військ НКВС засудив О.Сотникова до вищої міри покарання.

³¹ 2–3 березня 1944 р. військовий трибунал Харківського військового округу у закритому засіданні за справою П.Сіренка виніс підсудному очікуваний вирок – вища міра покарання.

³² ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.25. – Арк.45, 51, 61.

³³ Невдовзі після звільнення Ворошиловграда було затримано старшого наглядача тюрми С.Пономарьова, який на допитах детально розповів співробітникам НКДБ про весь керівний та обслуговуючий склад цієї установи, зокрема її начальників. Розшук В.Страцинського та О.Менґдена, розпочатий відразу після відновлення в місті радянської влади, тривав і в повоєнні роки. 26 грудня 1947 р. військовий трибунал ворошиловградського гарнізону за ст.54-1 «б» КК УРСР визначив О.Менґдену 25 років позбавлення волі. 18 грудня 1951 р. військовий трибунал Київського військового округу засудив В.Страцинського до вищої міри покарання.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89. – Спр.31. – Арк.329; Спр.33. – Арк.5–8 зв.

для особливого поводження», завізований начальником поліції безпеки та СД у Києві й датований 1 квітня 1943 р., містив дані про 50 осіб із чотиризначними реєстраційними номерами. У цьому переліку, окрім прізвища та імені, у четвертій колонці вказувався «злочинний» статус заарештованого. Найчастіше зустрічалися записи «комуніст», «партизан». У списку згадуються також євреї, цигани й «прибічники Мельника». У другому списку, складеному гітлерівцями 10 серпня 1943 р., подавався перелік із 47 осіб тих самих категорій. Серед «арештантів для переведення на службовий об'єкт», у списку, складеному 13 вересня 1943 р. і завізованому тим самим начальником поліції безпеки та СД у Києві, було вказано 27 прізвищ із реєстраційними номерами. Аналогічна інформація містилася ще в одному переліку на 30 осіб. Із решти аркушів копіювального паперу вдалося відтворити лише прізвища та імена в'язнів. Загалом на тих 10 аркушах згадувалося 323 особи³⁵. Звичайно, ці проскрипційні переліки, датовані квітнем – вереснем 1943 р., навіть у сукупності з актом обстеження київської в'язниці поліції безпеки та СД радянськими органами держбезпеки не дають змоги скласти більш-менш точне й вичерпне уявлення ані про чисельний, ані про якісний склад контингенту цієї тюрми. Утім, і вони вказують на те, що в її камерах сиділи здебільшого політичні опоненти нової влади, або ті, кого вона сама до них зарахувала.

Як відомо, окупанти повсюдно практикували масове (у тому числі родинне) заручництво. Можна припустити, що саме заручниками були ті, хто навіть не здогадувався, чому опинився за ґратами. У в'язницях перебували цілі родини. Так, у тюрмі міста Лубни на Полтавщині зберігся напис, з якого випливає, що в ув'язненні одночасно утримували 55-річну Люлякову Докію Єгорівну, а також, вірогідно, її дітей – 19-річну Люлякову Марію Іванівну, Володимира та Миколу Люлякових, відповідно 10 і 12 років, і дворічну Люлякову Олену³⁶.

Заручників знищували задля залякування місцевого населення, повного його підкорення в інтересах виконання економічних і політичних настанов Берліна щодо східних територій. Здебільшого ці нещасні йшли в небуття цілими сім'ями. Дорослих нищили разом із малими дітьми – безжально й послідовно. Так, на стіні камери №16 тюрми СД у Києві зберігся напис: «Глущенко Варвара, 24 лет, сын Лёня 2-х лет. Погибли 1.7.[19]43 г. Без вины погибли». Схожі слова було виявлено в камері №1 тюрми російського міста Брянська: «Содержались Нецель София Григорьевна с ребёнком 2,5 года»³⁷.

Якщо для одних тюремні каземати стали останнім, що вони бачили перед стратою, то для інших – лише етапом поневірянь. За дрібні правопорушення німці призначали штрафи, тілесні покарання, незначні терміни ув'язнення, зрештою просто відпускали. У зв'язку з гострим дефіцитом робочих рук у Німеччині у 1943–1944 рр. багатьох арештованих гітлерівці відправляли на примусові роботи в Райх. Так, для павлоградських шахтарів, які з 15 вересня 1943 р. очікували вивезення до Німеччини, дніпропетровська тюрма стала своєрідним перевалочним пунктом³⁸.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.129. – Арк.179–183.

³⁶ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.47.

³⁷ Там само. – Арк.10.

³⁸ Там само. – Арк.32.

У в'язницях опинялися й громадяни, запроторені туди допоміжною кримінальною службою, що діяла при управліннях поліції безпеки та СД (здебільшого у великих містах). Так, у Дніпропетровську ця поліційна структура складалася з трьох підрозділів: політичного, боротьби зі зловживаннями та розшуку. До компетенції першого належали «комуністи, жида, цигани, партизани, шпигуни, диверсанти, провокатори, крупні спекулянти, члени винищувального загону, усі військовополонені, агітація проти німецького командування, особи, які переховують або сприяють вищезгаданим злочинцям, перевірка громадян на предмет прописки»³⁹.

Арештанти мали різний статус. Одні вже були засуджені, інші тільки чекали на вирок. Зрозуміти логіку кидання за ґрати, тривалого тримання в тюрмах різних категорій громадян, а також застосування до них різноманітних видів покарання включно зі стратою на перший погляд начебто й неважко. Очевидно, спільне утримання в одній камері людей, серед яких траплялися зламани, деморалізовані, ті, хто не зміг витримати тортур і знущання, відмовився від своїх переконань, колабораціоністи, маргінальні й відверто кримінальні елементи, мало на меті остаточно позбавити в'язнів волі до опору. Ретельно розібратися у правилах функціонування нацистських карально-репресивних органів, за позасудовими вердиктами котрих велика кількість громадян опинялася в неволі, сьогодні видається можливим завдяки нещодавно опублікованим працям, присвяченим цій проблемі⁴⁰.

Класифікація і типологія написів, виявлених радянськими органами держбезпеки в тюрмах України, дає можливість скласти уявлення не лише про віковий, соціальний, статевий, професійний, національний склад невільників, а й установити джерела та канали наповнення цих місць примусового утримання, терміни перебування, характер вироків окупаційної влади, подальші долі тих, кого відправляли в інші місця або й відпускали. За інформацією, яку залишали жертви нацистського терору, можна простежити маршрути та географію примусового переміщення арештованих, а також особливості репресивної практики в різних регіонах окупованої частини СРСР.

Найбільше написів в'язнів було зафіксовано у тюрмах України, зокрема в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Дрогобичі. Звернення до близьких і рідних, друзів, соратників зазвичай робилися гострими предметами (гвіздками, кусочком бляхи), подеколи олівцями та ручками, іноді навіть нігтями. Матеріал стін (штукатурка, цегла, бетон) був придатним для цього. Дерев'яні та металеві тумбочки й нари також зберегли для нащадків останні слова жертв.

У кожній із тюрем сиділи арештанти різних національностей. Усі вони однаково потерпали від окупаційного режиму, усі зазнавали страждань і тортур, ішли на смерть. Цей «тюремний інтернаціонал» неспростовно засвідчує, що якихось винятків для представників певних народів не існувало. Серед в'язнів було багато росіян, передусім військовополонених.

³⁹ Гончаренко М.О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). – Переяслав-Хмельницький; К., 2011. – С.412.

⁴⁰ Див.: Там само.

Сьогодні важко знайти відповідь, чому, скажімо, у тюрмі міста Олександрія Кіровоградської області опинилося так багато вірменів. Іноданій Менкопян і Верон Гулконян розстріляні у жовтні 1943 р. Крім них тут утримувалися Леон Каспарян, Сурен Матевосян, Емкін Елбандян, Аркадій Осоконян, Жора Захарян, Михайло Толухонян, Ерчаник Мовсесян, Ваню Мікоян, Наркис Азатян, Мушек Осипян і ще 14 їхніх співвітчизників. У цій же тюрмі перебували мешканці Баку – Канрош Абаханян, Петрик Таржумян. На стінах камери №5 конотопської в'язниці (Сумщина) залишили свої написи казахи: «Пачерский С., Жеповалов К., были осуждены к расстрелу 29.5-[19]43 года, оба з[а]/к[лючён-ные] казахи»⁴¹. У київській тюрмі СД на вул. Короленка, 33 утримувалося чимало поляків. Причому свої імена та прізвища вони записували справа наліво. Наприклад, у камері №17: «Mada Ikswobukai, Wilno, Kalor 7.5.[19]43 r.», тобто «Адам Якубовський, Вільно, поляк».

У кожній тюрмі сиділо багато євреїв, головню тих, кому вдалося уникнути організованих гітлерівцями на початковому етапі окупації етнічних чисток. Найбільше їхніх свідчень збереглося на стінах тернопільської в'язниці. Утримуваних у ній євреїв розстрілювали в Петриківському лісі (поблизу села Петриків Тернопільського району). Зокрема, масштабна страта відбулася тут 20 травня 1943 р. Не припинялися розстріли й улітку. Так, упродовж серпня у це зловісне місце етапували Вальсальду Функ із дітьми; Олену, Сабіну та ще двох осіб на прізвище Сегель; батька й сина Рахловичів із села Куряни Бережанського району. 10 серпня туди ж вивезли подружжя Давида та Рашне Бернштейнів із трьома їхніми синами та донькою, а також батька й сина Сурманів. Восени 1943 р. тут загинули Марина Балицька, Еліна Тхажевська⁴², багато інших мешканців Тернопільщини, які повідомили про це у своїх прощальних словах на стінах камер. Узимку 1943 та на початку 1944 рр. у Петриківському лісі пішло в небуття чимало євреїв із тернопільської в'язниці.

Приречені залишали написи на стінах тюрми, сподіваючись, що згодом нащадки довідаються про їхню долю. «Оставьте нам жизнь», – закарбували в камері, де спливали останні години їхнього життя, три жінки, вірогідно родички, Дора, Тетяна й Нюся Нустибаум, заарештовані 16 листопада 1943 р. Відчайдушне «Мы хотим жить» вирізбили євреї Фуцке, Бернет, Луза, Ізак, Дарі, запроторені в тернопільську тюрму 4 листопада. «Умираю за евреев невинно», – написала Малюся Маркусова, яка до арешту мешкала в Тернополі по вул. Тарновського, 31⁴³.

Доволі значний відсоток в'язнів у всіх без винятку тюрмах, що функціонували на окупованій території СРСР, становили радянські військовополонені. Історія кожного з колишніх червоноармійців, які опинилися в нацистських в'язницях, складалася по-різному. Хтось потрапив до них перед відправленням у табори, інші чекали на вирок за втечу звідти чи з етапу.

⁴¹ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.45.

⁴² Не виключено, що при копіюванні написів саме так, із помилками, передали поширене прізвище – Тхоржевська. Узагалі найбільше погрішностей у цій справі співробітники НКВС допустили в тюрмах Західної України. Переважно російськомовні, вони не могли грамотно відтворити написи, виконані українською чи польською мовами.

⁴³ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.41.

У дрогобицькій тюрмі вражають трагізмом рядки, залишені військовополоненими-інвалідами. Ці безрукі й безногі каліки потерпали в неволі, чекаючи свого останнього часу. Вони, або якийсь невідомий помічник, закарбували: «В этой камере (№28) лежали инвалиды без ног 6 человек 14.XII.1942 г.», «Здесь (камера №5) находились военнопленные Николай Зверьков, 4.4.[19]44 г., Кузьмин Николай, Мишенин Василий, Шилов Владимир прибыли в Дрогобыч с Холма 17 января 1944 года – (уроженцы) Калининской, Архангельской, Новосибирской, Московской областей. Все безрукие инвалиды». Можливо, виконуючи останнє бажання, хтось зробив запис і в камері №11: «Здесь были все безрукие военнопленные: 1) Фомин Василий, тамбовский, 2) Лебедев Сергей, алтайский, 3) Кульгуский Михаил, тамбовский, 4) Лобунский Николай, Куйбышев, 5) Вольчик Андрей, Херсон, 6) Лучшев Роман, новосибирский, 7) Родичев Владимир, томский»⁴⁴.

Після утримання у Дрогобичі військовополонених переводили в інші місця позбавлення волі або розстрілювали. Так, із напису в камері №25 дізнаємося, що тут перебував Костянтин Ілліч Прохоров із села Ширмівка Погребищенського району Вінницької області, який «выехал в неизвестном направлении 17 июля 1944 года, год рождения 1921. Привет русским военнопленным». Там само співробітники НКВС скопіювали такі слова: «Здесь был военнопленный Бакалов Михаил – 1921 г. рождения, попал в плен в 1941 году 30.VI. Выбыл в неизвестном направлении, апрель месяц 1944 г.»⁴⁵.

Стіни дрогобицької в'язниці та предмети камерного інтер'єру зберегли й інші написи в'язнів, з яких можна встановити маршрути переміщення військовополонених. Зокрема, у камері №7: «25 марта 1942 года попал в плен под Харьковом Кузольников Михаил Иванович, БССР, Могилёвской обл., Дрыбинский район, Коровчинский с[ель]/сов[ет], дер[евня] Посуй: 1) тюрьма Харьков, 2) тюрьма Кировоград, 3) тюрьма Дрогобыч»⁴⁶.

Вивчення зроблених у в'язницях написів дає можливість переконатися, що тут в очікуванні вивезення до Німеччини потерпали й остарбайтери, ті з них, хто був затриманий після втечі з транспортів, а також інші категорії цивільних громадян. Так, у тюрмі міста Олександрія на Кировоградщині залишилися розпачливі слова: «Поехала в глубокую неметчину добровольно – под нагайкой Кириченко Маня»⁴⁷. У камері №120 дніпропетровської в'язниці від 15 вересня 1943 р. п'ять діб чекали на відправку до Райху 11 павлоградських шахтарів⁴⁸. Аналогічних епіграфічних пам'яток чимало. Утім, не завжди можна достеменно встановити, хто їх залишив – остарбайтери чи засуджені цивільні та військовополонені.

На першому поверсі уманської тюрми, у камері №5, у неймовірній тіснєві сиділи обдурені німцями люди, які сподівалися на волю, але знову потрапили до казематів: «Тут сидели эвакуированные 15 человек с Киевской области, были в Уманском лагере, потом нам была комиссия как старикам и инвалидам, мы думали отпустят домой, но 345 человек загнали в тюрьму»⁴⁹.

⁴⁴ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.39–42.

⁴⁵ Там само. – Арк.42 зв.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.41 об.

⁴⁷ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.44.

⁴⁸ Там само. – Арк.32.

⁴⁹ ГАРФ. – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.47.

Переважна частина написів не містила жодної подієвої інформації, залишаючи нащадкам лише ім'я, прізвище, місце проживання і дату загибелі жертви. Різні за технікою виконання, змістом, стилем, мовою, емоційним зарядом, інформативним потенціалом у цілому вони дають можливість скласти уявлення не тільки про причини ув'язнення їхніх авторів, долю більшості з них, а й про характер окупаційного режиму, механізм терору, що став основним інструментом упокорення населення завойованих східних територій. На українських землях нацисти сформували розгалужений апарат управління й визиску, зорієнтований на моральне та фізичне знущання, а в'язниці стали однією з важливих його ланок. У місцях позбавлення волі проти жертв застосовувалися різні технології впливу з тим, щоб отримати потрібні свідчення, паралізувати волю до спротиву, принизити людську гідність, схилити до співпраці.

У поєднанні з іншими джерелами задокументовані тюремні написи дозволяють суттєво доповнити наші знання про систему управління і структуру окупаційної влади, географію місць примусового утримання, злочини проти різних соціальних груп населення республіки. Ці записи дають шанс принаймні дізнатися про долі тих, хто й дотепер вважається зниклим безвісти. У них закарбовано стиснуту в кількох рядках драматичну історію війни з усіма її складовими – болем поразок та очікуванням перемоги, гордістю за Батьківщину й зневірою в радянській владі, прагненням жити і любити...

Дослідникам доведеться ще чимало попрацювати над розкриттям усіх аспектів історії тюремної системи окупаційної доби, адже виявлені на цей час документи дають можливість лише у загальних рисах відтворити епізоди, пов'язані з функціонуванням нацистського репресивного апарату на завойованих землях. І вже зовсім із чистого аркушу необхідно вивчати діяльність радянських органів держбезпеки, спрямовану на виявлення, фіксацію та оперативне використання такого важливого джерела інформації, як написи на стінах тюремних камер. Та найбільший евристичний потенціал ця тема виявляє тоді, коли йдеться про долі людей, котрі потрапили до нацистських в'язниць. Знайти рідних і близьких цих жертв, донести до них інформацію про долю тих, кого вони знали й любили, – ось головний гуманітарний сенс пошукових зусиль істориків.

The article deals with the complex of questions, connected with functioning of prisons on the occupied territory of Ukraine. The penitentiary system is analyzed as one of the important instruments of Nazi terror, part of apparatus of violence that focused on enslavement of all population categories. The work is based on massif of sources, not yet involved into scientific circulation, among them – writings on the walls, made by captives of Nazi prisons and noted by Soviet special services.

Keywords: *World War II, occupation, Nazi "New Order", punitive and repressive system, prisons, epigraphic remembrances.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 004.087+050, 94(477)

О.В.Жданович *

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» – ДЕСЯТЬ РОКІВ У МЕРЕЖІ

Висвітлюється історія виникнення та розвитку електронної версії «Українського історичного журналу» на порталі Інституту історії України НАНУ. Розглядаються питання структурування даних, пов'язані з періодичними й серійними виданнями. Визначаються пріоритетні напрями еволюції системи в контексті розширення блоку наукометричних характеристик.

Ключові слова: «Український історичний журнал», бази даних, електронні ресурси мережі Інтернет, наукометричні системи.

2013-й рік – ювілейний. Ось уже десять років, як у Мережі функціонує електронна версія «Українського історичного журналу»¹. Саме з її створенням і розпочалась історія розвитку мультипортальної системи управління контентом електронних періодичних та серійних видань Інституту історії України Національної академії наук України. Нині вона об'єднує близько тридцяти назв часописів і щорічників (див. ілюстр.1).

Загальна кількість записів у базі статей порталу – понад 20 тис., серед них більше 14,6 тис. належать «УІЖ». Із близько 6,4 тис. повнотекстових версій статей у форматі pdf третину становлять матеріали «Українського історичного журналу» (повні версії, із деякими лакунами, представлено починаючи з 1991 р.).

* Жданович Олексій Вікторович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів

E-mail: zdan@bk.ru

¹ На сьогодні часопис, представлений у вільному доступі онлайн, індексується науковою базою Торонтського університету (Slavic Humanities Index, <http://www.slavus.ca/index.html>), комерційною базою East View Information Service (<http://www.eastview.com/russian/online/periodicals/product.asp?sku=P17215&Ukrains'kyi/istorychnyi/zhurnal/Kiev/Ukraine/English/Russian/Ukrainian/>). Числа журналу за останні роки готуються для включення в наукометричні бази: CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/search/article.action?cid=06e7d96b-106a-45a0-9a7f-b5ab65961d17>), CEEOL (Central and Eastern European Online Library, <http://www.ceeol.com/>), РИНЦ (Российский индекс научного цитирования, http://elibrary.ru/project_risc.asp?) та ін.

лише кілька десятків номерів «УІЖ» за 2000–2002 рр. Статті зберігались у форматі pdf і доступ до них був відкритий. Жодних систем пошуку матеріалів не існувало. Із розвитком порталу в його структурі з'явилася ще низка журналів і серійних видань, кожен з яких існував автономно, являючи собою копію web-сторінки «Українського історичного журналу».

Істотні зміни відбулися з відкриттям нової версії порталу в 2011–2012 рр., в основу розробки якої було покладено зв'язку php-MySQL. Бібліографічна інформація про статті (автор, назва, в окремих випадках анотація) відтоді зберігаються в базі даних, кожен запис має поле з посиланням на повну електронну версію. Відповідно до цього було реалізовано пошук за автором і назвою статті. Оновлення бази відбувалося за допомогою загальнодоступних менеджерів phpMyAdmin та EMC MySQL Manager. Зростання обсягів розміщуваних на порталі матеріалів (у його структурі поряд з електронною бібліотекою, представленою не тільки періодикою, функціонують ще енциклопедичний, біо-бібліографічний, хронологічний блоки, блок новин тематичних проєктів, каталог ресурсів тощо) призвело до потреби спрощення доступу до оновлення й редагування матеріалів. Результатом цього стала поява системи управління контентом. Широке застосування механізму, пов'язаного з тематичним сортуванням, також впроваджувалося за допомогою тематичного покажчика «УІЖ», класифікацію якого було покладено в основу бази.

Зараз активно відбувається розширення бібліографічного блоку «Українського історичного журналу» та інших періодичних видань. Окрім того, розробляються схеми комплексного підключення до структури цієї бази даних із системи «Ірбіс» щодо нових видань наукової бібліотеки Інституту історії України НАНУ, починаючи з 2003 р.

Онлайнова електронна бібліотека видань історичної тематики, головну частину якої становлять публікації Інституту історії України, є найбільш значним і динамічним напрямом розвитку порталу. Основою електронної бібліотеки став сектор, що містить бібліографічну інформацію про pdf-статті «УІЖ» із відповідними посиланнями на web-ресурси. Цю інформацію з часом було доповнено записами, в яких містилися дані про статті деяких серійних видань і збірників, а також розділами з монографій і колективних праць, що мали електронні версії.

Особливістю розвитку бази можна назвати тенденцію до її універсалізації. Вона полягає в еволюції від суто технічного засобу забезпечення зв'язку інформації про автора й назву статті з відповідними pdf-документами до комплексної системи, що дозволяє виконувати тематичний пошук за темами, пов'язаними з історією України на рівні статей, розділів монографій і колективних праць.

Тематичний покажчик – це окрема та складна тема, глибока розробка якої, на наш погляд, можлива тільки за умови залучення широкого кола фахівців із різних періодів вітчизняної минувшини. На даному етапі тематичний покажчик містить три рівня ієрархії, лише верхній має закінчений формат і використовується в розширеному пошуку. В основу схеми було вирішено покласти не верхній об'єкт ієрархії – журнал, а найменшу одиницю – статтю, при

цьому агрегувавши до неї інформацію про номер, до якого вона належить, а також дані про сам журнал:

На рівні користувача об'єкти і журнал перестають існувати самостійно. Отримати всі статті конкретного номера можна лише при зверненні до бази статей, зазначивши пошукові дані видання (назву, рік, число), яке цікавить користувача. Загальна інформація про журнал у такому випадку генерується шляхом виклику на запит щодо конкретної статті; організація списку всіх доступних номерів вказаного журналу відбувається всякий раз при появі статті з даного номера, що постійно зберігаються в окремій таблиці. Таким чином, будь-яка інформація, так само, як і будь-яка додаткова функціональність, формуються винятково навколо статті. Перевагою такої системи є простота сприйняття всього масиву даних, пов'язаних із періодичними та серійними виданнями. Необхідно зазначити, що традиційна схема також залишається доступною і не зазнаватиме змін.

Наступним важливим сервісом стала можливість отримання посилань на згадані в текстах статті, повні версії яких доступні в базі даних, а також організація на основі цих даних індексів цитування. У такому випадку всі знайдені посилання виносяться в окремий сектор. Кожна подія організації такого посилання обов'язково перевіряється, оскільки тексти статей для аналізу зазвичай виходять у результаті автоматичного перетворення з формату pdf, і тут можливі помилки. Перевірка важлива ще й тому, що наявність посилань має двосторонній характер: у запис, котрий містить статтю, визначену модератором як ту, що її цитують у тексті та яка наявна в базі, також додається унікальний ідентифікатор статті, фактично прототип індексу цитування.

Стаття	Номер	Журнал	Посилання на цитовані статті, доступні в базі даних	Посилання в інших статтях, доступних у базі даних, на цю статтю
--------	-------	--------	---	---

Розрахунок самого індексу цитування потребує більш масштабного осягнення матеріалів, можливо, тіснішої взаємодії з аналогічними ресурсами, і в межах даного проекту з обсягом у 20 тис. статей навряд чи може розцінюватись як об'єктивний. Інтеграція з біобібліографічним блоком (за наявності інформації про автора в базі до відповідної статті організовується гіперпосилання) забезпечується даними про професійний рівень дослідника.

Цінність наукової інформації визначається передусім її достовірністю та об'єктивністю. Для орієнтації у величезних обсягах накопичених людством відомостей існують чіткі критерії визначення історичного джерела. Мінливе інформаційне середовище вносить у сучасну інтерпретацію поняття «джерело» свої корективи. Будь-який користувач Інтернет, який цікавиться історією, сьогодні може легко знайти чималу кількість сайтів наукових організацій, університетів, бібліотек і приватних осіб, що забезпечують можливість доступу до оцифрованих історичних документів, електронних текстів, баз даних та інших різновидів історичної інформації. Головними питаннями, які виникають у цьому випадку, є

ступінь довіри до одержуваної інформації, визначення її походження й методологія застосування таких даних у науковій роботі: правила цитування, дотримання авторського права й т.п. І хоча будь-який документ, розміщений у Мережі, є електронною публікацією, кожна web-сторінка є електронним виданням, а її автор – видавцем, слід усе ж таки розподіляти ресурси на ті, котрі заслуговують на довіру, та решту (аматорські, компілятивні або недостовірні дані).

Історики змушені застосовувати універсальні інструменти, розроблені для інших сфер діяльності, і лише потім адаптовані до вимог науки. Однак традиційна історична наука виробила спеціальний інструмент, що дозволяє запобігти проникненню в неї наперед помилкових або неперевічених відомостей. Ним є науковий апарат – інститут посилань на джерела інформації. Ми можемо констатувати: на сьогоднішній день лише деякі ресурси Всесвітньої мережі, що містять історичну інформацію, дають посилання на джерела. Це викликає як непристосованість існуючого програмного забезпечення, так і певною нормативно-правовою невизначеністю в питаннях щодо наукового апарату.

Для дослідника, котрий працює з давньоруськими літописами, недостатньо мати у своєму розпорядженні текст видання, в якому вони опубліковані. Для нього й електронне видання, нехай навіть із нумерацією сторінок для можливого посилання, буде недостатнім. Йому необхідно працювати з оригіналами текстів. Однак якщо метою звернення до електронного видання є лише ознайомлення з текстом (це важливо в першу чергу для студентів, що вивчають хрестоматійні тексти на семінарських заняттях), то тут немає необхідності в організації тотального співвідношення електронного тексту з його рукописним і/або книжковим джерелом.

Найбільш результативним є пошук на спеціалізованих історичних порталах із чітко визначеною тематикою. Одним із таких ресурсів, що розвиваються найбільш інтенсивно, стали електронні періодичні видання. Першими в Мережі почали з'являтися публікації окремих текстів – переважно статей дискусійного характеру. Наступним етапом стала поява електронних видань, що було обумовлено, зокрема, організацією сайтів газет та видавництв.

Із середини 1990-х рр. випуск електронних історичних журналів набуває особливої актуальності. Це пояснюється передусім можливістю забезпечити доступ якнайширшого кола читачів до часописів із мінімальними друкованими накладками (а то й зовсім без них) і, відповідно, мінімальними витратами. Одним із перших таких журналів став проект «Международного исторического журнала» (<http://history.machaon.ru/>; публікацію розпочато 1996 р. у Воронезькому університеті за редакцією В.Беседіна).

Наприкінці 1990-х рр. з'явилася велика кількість електронних історичних журналів. Більшість таких ресурсів не отримали подальшого розвитку. Однак низка проектів, розпочатих істориками-професіоналами, зарекомендували себе як серйозні й корисні видання, проте успішно існувати в той час вони могли лише за підтримки спонсорів. Так, ресурс згаданого вище «Международного исторического журнала» було створено за підтримкою Інституту «Відкрите суспільство» (Фонд Дж.Сороса). Обсяг окремих його чисел (у перерахунку на традиційні книжкові параметри) сягав майже 300 стор.

Основні рубрики – «Історіографія», «Нові архівні матеріали», «Історичні персоналії», «Аналітичні дослідження в історичній науці» – містили статті, рецензії та інтерв'ю з проблем внутрішньої та зовнішньої політики країн Східної Європи, історії церкви, спеціальних історичних дисциплін. Із початку 1999 до кінця 2002 рр. вийшло двадцять номерів, але 2003 р. нові випуски не з'являлися, а згодом ресурс узагалі зник.

Як це не парадоксально, аудиторія електронних видань є певною мірою обмеженою, і вони мають шанс перетворитися на пастку для тих авторів, хто довірив їм свої наукові праці. Багато електронних журналів, що з'явилися в Інтернет у країнах СНД наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр., були представлені лише одним або кількома випусками (наприклад, російські часописи «Полигон», <http://weapon.df.ru/>; «Сахалинский исторический журнал», <http://www.sakhalin.ru/Region/History/>). Відсутність інтересу до таких періодичних видань багато у чому пов'язана зі специфікою історичної науки, важливими критеріями якої є цитування та можливість посилання на джерело, а загалом традиційно консервативні історики завжди з обережністю ставилися до посилань на електронне джерело.

Суттєвою проблемою була відсутність чіткої межі між розміщеними у Всесвітній мережі науковими та популярними історичними журналами. У традиційному періодичному виданні склад редколегії, видавець, навіть назва часопису можуть дати уявлення про його наукову інформативність та рівень. Довгий час «науковими» називали аматорські електронні журнали. Особливо часто зустрічалися інтернет-видання, присвячені спеціальним історичним дисциплінам, які завжди викликають найбільший інтерес серед колекціонерів – у сфері археології, нумізматики, фалеристики, зброєзнавства й т.п. Копії історичних документів, розміщені в текстах статей таких «журналів», як правило, не мали посилань на архівні справи. У деяких під виглядом статей розміщувалися відскановані републікації з наукової літератури без посилання на джерело.

Зрозуміло, що без підтримки наукових або освітніх установ навряд чи можливе виникнення і функціонування життєздатного професійного електронного історичного журналу. Більшість таких проектів переставала існувати, як тільки згасав ентузіазм організаторів або припинялася спонсорська підтримка.

Показовим щодо формату створення став заснований 1998 р. інтернет-проект міжгалузевого журналу «Исследовано в России», який узагалі не мав паперової версії (<http://zhurnal.ape.relarn.ru/>; видавець – Московський фізико-технічний інститут). Журнальні матеріали переносяться на компакт-диски, які зберігаються в інформреєстрі. Журнал приймав до публікації наукові статті з усіх галузей гуманітарних і природничих наук; він свідомо не вмщував матеріали з альтернативних наук – астрології, парапсихології тощо. Доступ до журналу безкоштовний для користувачів, автори не отримують гонорарів. Статті, що надходять, повинні мати рекомендацію двох докторів наук, відомих фахівців із даної тематики. Проект існує й досі, а головні принципи залучення матеріалів стали основою формування вимог до наукових фахових журналів мережі Інтернет, котрі не мають паперових версій. Специфікою даного ресурсу є відсутність будь-якого тематичного поділу статей, складність пошуку та орієнтації в матеріалах, зрештою невелика кількість статей на історичну тематику.

Значно перспективніше виглядають друковані журнали, які мають ядро авторського колективу та вузьку фахову спрямованість. Створення інтернет-версії традиційного часопису долає обмеження доступу (малий тираж, система поширення), а потенційна кількість читачів електронної версії (т.зв. віртуальний наклад) може обчислюватися сотнями тисяч користувачів з усього світу. Особливо слід відзначити можливість розвитку журналів, що мають паперові версії, не тільки шляхом створення електронних варіантів номерів, але й за рахунок розміщення статей із попередніх випусків. Відповідно до означених критеріїв, заснований 1957 р. фаховий «Український історичний журнал» мав неабиякий потенціал розвитку, що й створило належні передумови для формування його онлайнової версії.

Від січня 2002 до грудня 2005 рр. в Інституті історії України НАНУ функціонувала робоча група з наукової інформації суспільних наук, до складу якої був залучений і автор цієї статті. Перше завдання, покладене на групу, – розробка концепції та створення сайту Інституту історії України, ядром якого мала стати електронна версія «УІЖ». Виникла необхідність вирішувати питання, пов'язані з вибором кодування й формату розміщуваних текстів і зображень, розробкою системи класифікації матеріалів, визначенням рівня доступу до статей. Їх вирішення вимагало вивчення досвіду розробки сайтів на історичну тематику, загальних праць, присвячених створенню інтернет-ресурсів.

Під час роботи над електронною версією одним із завдань був вибір формату розміщуваних статей. Це мало принципове значення й багато у чому визначало напрям подальшого розвитку ресурсу. Незважаючи на те, що досвід використання інформації з Всесвітньої мережі в наукових дослідженнях був незначним, не було й чітких критеріїв оформлення бібліографічних посилань на електронні ресурси, однією з найбільш прийнятних форм зберігання статей уважався Portable Document Format³. Тепер, коли він став загальносвітовим стандартом⁴, можна стверджувати, що вибір формату pdf став правильним рішенням. Проблеми, пов'язані з експортом кирилических текстів в означений формат, нині вирішено. Повна відповідність електронних версій друкованим оригіналам забезпечує додатковий контроль їх незмінності та дозволяє вказувати не тільки адреси інтернет-ресурсів (які під впливом нових технологій або реструктуризації є доволі плінними), але й друковане видання.

Портал Інституту історії України НАНУ розпочав роботу в липні 2003 р., коли було розроблено й розміщено в Інтернет перші номери архіву «Українського історичного журналу» (див. ілюстр.3).

Відповідно до обраної стратегії розвитку в Мережі було розміщено повні pdf-версії статей вісімнадцяти чисел журналу за 1998–2001 рр. у хронологічному порядку, доступ до яких було організовано тільки для читання, з обмеженням можливості копіювання статей. Це дозволило розміщувати матеріали таким чином, щоб можна було посилатися на друковану копію видання, а проблем коректного відображення текстів не виникало навіть у користувачів, котрі не мали на своєму комп'ютері кирилических шрифтів.

³ Див.: [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Portable_Document_Format

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: http://blogs.adobe.com/insidepdf/2007/12/iso_ballot_for_pdf_17_passed.html

ISSN 0130-5267

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

#НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ#
#ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ" #
#ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ#

НАУКОВА РАДА

РЕДКОЛЕГІЯ

ІСТОРІЯ ЖУРНАЛА

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ
ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

"Український історичний журнал", який з'явився на хвилі хрущівської "відлиги", пройшов складний шлях становлення і розвитку. За період його існування в історії українського народу відбулися непрості, бурхливі події: часткова лібералізація і "брежнєвський застій", "маломужиччина" і "перебудова", нарешті, робудова власної незалежної держави. Зайкливо, часопис існував не у вакуумі. Всі ці суперечливі процеси так чи інакше впливали на його діяльність. Політична кон'юнктура, ідеологічний тиск, зміни головних редакторів, колективу редакції не могли не позначитися на проблематиці журналу, науковому рівні та історичній об'єктивності матеріалів, уміщених на його сторінках.

Електронний варіант
"Українського
історичного журналу"
підготовлений
за підтримки
Міжнародного фонду

тексти на сайті вміщені у форматі PDF та потребують для прочитання наявності
на комп'ютері програми Adobe Acrobat Reader 4.0#

Ілюстр.3
Скріншот сторінки «УІЖ» зразка 2003 р.

Протягом першого року існування електронного ресурсу з «УІЖ», ознайомилися більше 9 тис. читачів із 64 країн світу. У 2003–2005 рр. було створено каталоги посилань на сайти бібліотек, архівів і музеїв, організовано й постійно поновлювалась інформаційна сторінка, де розміщувались оголошення про конференції, пов'язані з історичною тематикою. У 2004 р., із переходом до системи «Publishing Open-Access Journals» (The Public Library of Science, <http://www.plos.org>) усі обмеження на роботу з електронними версіями статей було знято.

На початковому етапі функціонування електронної версії «Українського історичного журналу» весь матеріал структурувався за часом виходу номерів. Для більш глибокої орієнтації пропонувалося звертатися до бібліографічних переліків статей, які розміщувалися в останньому номері за рік. Якщо останнього числа в Мережі ще не було, будь-які можливості пошуку були відсутні, доводилося послідовно переглядати всі матеріали за певний рік.

Зі збільшенням кількості доступних в електронному вигляді номерів «УІЖ», а також включенням у портал ще декількох серійних видань Інституту історії України НАНУ («Соцїум», «Ruthenica», «Україна в Центрально-Східній Європі» тощо) тематичний пошук став украй необхідним. Багаторазове зростання обсягів істотно ускладнило не лише пошук розміщених на сайті матеріалів користувачам, але й суттєво уповільнило процес поповнення pdf-бібліотеки для самих розробників. Головною проблемою стала відсутність динамічної складової, оскільки всі сторінки сайту було представлено винятково статичними html-файлами. Пошук нових підходів до розвитку ресурсу у травні 2007 р. ознаменувався запуском нової версії сайту на основі системи керування базами даних (СКБД) MySQL та php, що суттєво підвищило ефективність пошуку й роботи за інформаційними базами даних сайту Інституту історії України,

що на той час нараховували понад 5 тис. електронних версій статей, журналів, збірників, розділів у монографіях. Запрацювала система пошуку за автором та назвою, удоступнено розширений пошук за 42 тематичними розділами.

В основній таблиці було організовано поля: порядковий номер як унікальний ідентифікатор; автор; назва статті; назва журналу або іншого видання; номер або том; рік видання; видавництво; html-адреса на порталі; тематичний індекс; сторінки розміщення статті; коментарі. Така структура основної таблиці дозволила сформувавши запит до СКБД, що виводить усю необхідну інформацію для складання посилання на друкований оригінал. Із цією таблицею пов'язана таблиця, котра містить розгорнуту інформацію про тематичні індекси (за основу було взято тематичний розподіл статей «Українського історичного журналу» у систематичних показниках змісту). Ще одна таблиця – допоміжна – формується автоматично. У ній зберігається інформація про загальну кількість номерів і статей видання, отримана на основі підрахунку значень відповідних полів основної таблиці, та короткі відомості про журнал або збірник.

Запровадження двох додаткових логічних полів «наявність/відсутність електронної версії» і «наявність/відсутність у бібліотеці Інституту історії України НАН України» дозволило підключити до порталу бібліографічну базу книг бібліотеки, створену у системі «Ірбіс». Це удоступнило в Мережі каталог нових надходжень до інститутської книгозбірні з 2003 р. На основі показників до «УІЖ» бібліографічна база журналу була істотно розширена та вміщувала інформацію про всі статті, які побачили світ із 1985 р.

Відтак із 2005 р. користувачі отримали можливість здійснювати пошук за авторами й назвами статей, а процес оновлення ресурсу було суттєво спрощено: від копіткої роботи зі створення окремих web-сторінок для кожного видання розробники перейшли до здебільшого автоматизованого оновлення відповідних таблиць бази даних, – формування html-коду відбувалось автоматично.

На сучасному етапі можна чітко окреслити кілька секторів у базі даних Інституту історії України НАНУ. Першим виник сектор, що містив бібліографічну інформацію про оцифровані статті «Українського історичного журналу» з відповідними посиланнями на web-ресурси. В основу розділів його бази, як уже зазначалося, було покладено класифікацію показників змісту «УІЖ». Окрім того, залучено досвід розробки показників, орієнтованих на суто електронні описи видань. Так, ще у середині 1960-х рр. українські вчені В.Клименюк та Х.Паллі, досліджуючи питання організації комп'ютерних бібліографічних систем історичної тематики, запропонували поділяти показники за хронологічним, географічним, жанровим та мовним принципами. Згодом, відповідно до їхніх рекомендацій, онлайн-ова бібліографічна система Інституту історії України отримала мовну та географічну ознаку. Зараз активно розширюється бібліографічний блок «Українського історичного журналу» та інших періодичних видань, що є основою подальшої оцифровки видань у відповідності до створеної бази даних.

Онлайн-ова електронна бібліотека видань з історичної тематики, основну частину якої становлять публікації Інституту історії України НАНУ, стала найбільш значним і динамічним напрямом. Особливістю розвитку цієї бази

можна назвати тенденцію до її універсалізації. Це полягає в еволюції від суто технічного засобу забезпечення зв'язку інформації про автора і назву статті з відповідним pdf-документом до комплексної системи, що дозволяє забезпечувати тематичний пошук на рівні статей і розділів монографій.

Для того, щоб уникнути надлишковості у секторі покажчика статей журналу/збірника та окремих пунктів змісту інших відань, таких, як назва видань, рік випуску, видавець, номери або томи (для періодичних і серійних видань) було створено другий сектор, пов'язаний через ISBN із pdf-статтями першого сектору. Тепер кількість позицій істотно збільшилася, а накопичені дані стали основою інформаційного блоку, який містить анотації всіх нових видань Інституту історії України, а також деяких інших публікацій (розділ «Новини з книжкової полиці»).

Фізична структура формування областей зберігання файлів у форматі pdf і flash на сайті Інституту історії України НАНУ базується на наступних принципах. Кожна бібліографічна позиція обов'язково має бути віднесена до однієї з п'ятнадцяти категорій: 1) автореферат; 2) дисертація; 3) довідкове, енциклопедичне видання, бібліографічний покажчик; 4) збірник статей, наукові записки; 5) колективна праця, нарис; 6) матеріали конференції; 7) монографія, брошура; 8) мультимедіа; 9) окрема стаття, розділ, фрагмент публікації; 10) періодичне видання; 11) публікація джерел; 12) серійне видання; 13) підручник, посібник (навчальний, методичний); 14) web-сторінка; 15) відео. Далі всі публікації розподіляються на дві основні категорії: 1) періодичні й серійні видання; 2) бібліотека (сюди входять усі типи видань, за винятком періодичних і серійних). У відповідності до такого розподілу в кореновому каталозі сформовано дві папки – JournALL і LiberUA. Основна бібліографічна інформація про публікації будь-якого типу зберігається в одній таблиці, унікальним ідентифікатором якої є поле ISBN. Організація найменування і зберігання файлів у кожній із папок має свої особливості. Останнім часом функціональність суттєво розширилася за рахунок впровадження додаткових секторів для зберігання аудіо-, відео- і мультимедійних матеріалів.

До категорії «Періодичні й серійні видання» (таблиця JournALL) належать «Український історичний журнал» і серійні видання Інституту історії України НАНУ. Загальні описи серійних видань зберігаються в таблиці bib_seria, з якою пов'язані бібліографічна таблиця й таблиця покажчика статей. Кожному запису таблиці відповідає тека у JournALL, ім'я якої відображає зовнішній ключ. У кожній такій теці містяться pdf-файли конкретного видання. Ім'я теки генерується на основі скороченого імені серії, даних про її номер і частину (для журналу додатково вказується рік). Категорія «Бібліотека» пов'язана з файлами теки LiberUA і таблицею, в якій при додаванні повної версії публікації заводяться відповідні теки. Ім'я таких тек відповідає значенню ISBN. У кожній із них можуть міститися наступні типи файлів: графічний файл формату jpg з іменем, що відповідає ISBN; файл формату pdf з іменем, котре відповідає ISBN, в якому зберігається повна версія публікації; група файлів формату pdf, що відповідають записам змісту публікації.

Найменшою частиною системи є окрема стаття; набір статей, який за допомогою зовнішнього ключа (формується на основі назви, року видання та

номера) пов'язаний з інформацією про конкретний номер періодичного або серійного видання і складає другий рівень ієрархії; відповідно до назви журналу/збірники належать до сектора окремого видання з відомостями про редколегію, фахову реєстрацію, контакти, інформацією для авторів. Такий розподіл став основою для організації швидкого пошуку та реалізації інтерактивної взаємодії через додавання коментарів до окремих публікацій.

Створена система надає можливість одержати необмежену кількість додаткової інформації, оскільки може бути пов'язана як із внутрішніми блоками новин, біографії, енциклопедії, хронології, так і з зовнішніми ресурсами Інтернет, пов'язаними з тематикою видання.

Тепер звернімося до системи управління контентом (CMS), що забезпечує керування порталом Інституту історії України НАНУ, та, зокрема, частиною, пов'язаною з «УІЖ». Першим етапом є додавання загальних відомостей про періодичне або серійне видання. Стандартний опис включає дані про рік заснування, ISSN або ISBN, свідоцтво про державну реєстрацію, періодичність, мову видання, засновників, головного редактора, членів редколегії, контакти. За умови наявності такого описання при формуванні окремого бібліографічного запису при виборі типу видання (журнал або збірник) стає доступним список включених до системи періодичних/серійних видань і додаткові поля: рік, том/№, частина (саме вони є основою для автоматичного формування зовнішнього ключа, який пов'яже загальний опис номеру з окремими статтями та слугує ідентифікатором кожного конкретного видання). Більшість полів у бібліографічному описанні є опційними й заповнювати їх необов'язково. Наприклад, якщо кожна стаття журналу буде представлена окремим файлом, то вводити зміст немає сенсу, оскільки він формуватиметься автоматично на основі даних постатейного покажчика. У випадку відсутності обкладинки конкретного номеру її замінить обкладинка, що додавалася до загальних відомостей про видання.

Найбільшим здобутком, на думку автора, є система створення тематичних колекцій/проектів, що дозволяє об'єднувати не тільки статті, але й матеріали енциклопедичного, біобібліографічного, хронологічного та інших блоків порталу. Кожна така колекція або проект можуть мати необмежену кількість підрозділів, створення та управління якими здійснюється досить просто. Завдяки тому, що дані про належність окремої бібліографічної позиції до проекту (і, за наявності – до підрозділу) є стандартною складовою описання, користувачі отримують додаткові можливості орієнтації в темі.

На сьогодні система управління інформацією обслуговує п'ять ресурсів: портал Інституту історії України НАНУ (www.history.org.ua), історичний портал-агрегатор «Histans» (www.histans.com), сайт Інституту сходознавства НАНУ (www.oriental-studies.org.ua), тематичний проект «Зброезнав» (www.zbroeznav.com), сайт Національної спілки краєзнавців України (www.nsku.org.ua). Частина, пов'язана з адмініструванням, використовується спільно модераторами всіх ресурсів, і в деяких випадках короткий опис матеріалу може бути доступний на кількох ресурсах, у той час як основна інформація розміщується тільки на головному сайті.

Найбільшу привабливість статей на порталі, порівняно з їх друкованими версіями, становить інтегрованість з іншими складовими web-ресурсу. Так, зміст поля «Автор» автоматично аналізується та, за наявності тотожності прізвища й імені у блоці персоналій, зорганізується відповідне посилання. Дані з полів «Назви» та «Ключові слова» можуть бути пов'язані зі статтями енциклопедичного блоку. Завдяки такій схемі ми отримуємо можливість більш динамічно та масштабно досліджувати тему й пов'язані з нею матеріали: бібліографію автора, енциклопедичні статті подібної або суміжної тематики. У деяких випадках можна отримати відомості про дотичні тематичні колекції літератури, хронології, новин та дослідників.

Сумарний обсяг цитування у співвідношенні до середнього цитування у журналі дозволяє визначити, наскільки результативним є доробок автора (або групи авторів) стосовно видання, в якому він публікується⁵.

Важливі спостереження щодо індексу цитування розмістив російський проект «Корпус експертів» (<http://expertcorps.ru>). Так, серед найбільш значних ефектів і наслідків названо: ініціювання роздумів про системи професійних цінностей, котра створюється поза межами ступенів і звань; дискусії навколо твердження, що «міжнародна система цінностей» універсального характеру не завжди може мати одну шкалу для визначення високого рівня цитування; раніше траплялися твердження, що систему певним чином дискредитує активне цитування свідомо спекулятивних робіт⁶.

Ще одним фактором, який суттєво впливає на якість автоматизованого індексу цитування, є так звані «приховані» (неточні та неповні) посилання. У деяких статтях їх частка може сягати 30%. З'являються вони в першу чергу з причин недосконалого алгоритму аналізу блоку посилань, неточного розпізнавання й помилок у назвах та прізвищах, виключення імені співавторів у колективних монографіях, коли кількість авторів перевищує трьох осіб (за традицією, указують тільки перші два – три прізвища).

Окрім традиційного рецензування, бібліографічний блок доповнено досить простою автоматизованою системою визначення рейтингів статей та їх авторів. Триває робота над впровадженням індексу Гірша, котрий є кількісною характеристикою результативності вченого та заснований на кількості його публікацій

⁵ Див.: Красовска М., Шимански К. Украинские исследования в Web of Knowledge [Електронний ресурс]: http://www.achem.univ.kiev.ua/news/pdf/ukr_res_wok.pdf

⁶ Индексы цитирования работ российских учёных [Електронний ресурс]: <http://expertcorps.ru/science/whoiswho>

і частоті їх цитування. Звісно, оскільки бібліографія, представлена на порталі Інституту історії України НАНУ, у більшості випадків не репрезентує повний перелік праць ученого, будь-який рейтинг може сприйматися лише у відносній площині його діяльності, тобто як співробітника інституту. Відтак безпосередньо індекс Гірша не розраховується, а вказується кількість знайдених на порталі робіт ученого та посилань на відповідні праці (тут дуже важливими є дані про обсяг публікацій у блоці посилань, доступний для автоматизованого пошуку).

Варто звернути увагу на спосіб організації технічної інформації. Так, домінування html, як правило, указує на початковий рівень розвитку сайту, можливий брак фінансування. Використання об'єктно-орієнтованих мов програмування свідчить про належний рівень технічного забезпечення, надає можливість налаштування пошуку всередині ресурсу і гнучкої взаємодії з пошуковими системами. Вбудований механізм пошуку вказує на існування налаштованої в ресурсі системи управління базою даних. Відкритий доступ до баз даних не означає простоту одержання інформації, тому що потрібний не тільки фізичний доступ до сервера, але й знання про модель даних, схему організації бази даних, уміння користуватися мовою запитів. Відтак проблема надання зручного доступу до наявних баз даних у наш час залишається досить актуальною.

Оптимальна стратегія щодо пошуку й аналізу історичної інформації інтернет-ресурсу:

- а) розуміння недосконалості роботи систем пошуку і обмеженість результату приблизно третиною потенційно доступних корисних ресурсів;
- б) грамотне складання запитів та їх дублювання в кількох пошукових системах;
- в) аналіз технічного рівня розробки сайту як одного з факторів визначення якості ресурсу.

Найближчим часом на порталі передбачається організація окремого сектору статей, вивід матеріалів в якому здійснюватиметься за рейтинговою схемою, сформованою на підставі результатів активності користувачів. Тематичні покажчики будуть доступні не тільки в розширеному пошуку, але і як окремі розділи. Буде забезпечена можливість роботи з юнікодовими текстами статей (зокрема пошук і контент-аналіз). Передбачається більш глибока інтеграція з соціальними мережами, головна мета якої – залучення користувачів до розвитку матеріалів ресурсу. Стратегічним завданням на наступні десять років має стати перетворення web-платформи «Українського історичного журналу» на повноцінну наукометричну систему.

This article is devoted to the emergence and development of the electronic version of "Ukrainian Historical Journal" on the Portal of the Institute of History of Ukraine NASU. The author describes the questions of structure in database and CMS for periodical and serial publications. Determined the most main tendency of scientometric systems.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", database, electronic sources of Internet, scientometric systems.

Л.В.Пирогова-Таран*

ЕТНОЛОГІЯ ТА/ЧИ ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

У статті розглядається роль спеціальної історичної дисципліни – етнології – у встановленні поняття «історична антропологія», розкривається зміст і значення останнього для вирішення проблем епістемології історії.

Ключові слова: етнологія, історична антропологія, історіографія, школа «Анналів», культура.

Історіографія є наукою, яка відповідає на запитання, що таке предмет історії та які є методи його пізнання. Весь розвиток історіографії є процесом зміни спокійних періодів, коли панує певна школа, що дає свою відповідь на зазначені питання, періодами криз. Криза – поняття складне, яке тлумачилося багатьма дослідниками у світі, в середині 1990-х рр. воно було предметом особливої уваги і в українській науці. Безперечно одне: криза в історіографії – це період зміни наукових парадигм, коли старі більше не працюють у новій соціально-політичній атмосфері і не узгоджуються із загальним темпом, досягненнями наук природничого циклу, від яких історія запозичує методи пізнання. Ось чому, на наш погляд, найбільш удалим визначенням кризи є розуміння її як часу «епістемологічної анархії», даним на сторінках тепер уже добре відомого вітчизняним історикам журналу «Анналі»¹.

Якщо не торкатися періоду розвитку історіографії, коли над нею тяжіла телеологія, то з часів гуманізму в усіх країнах вона пройшла (і проходить) через зміну низки шкіл. Класичним цей процес був у Західній Європі і США (зараз уже говорять про внесок навіть африканських країн у розвиток історіографії). Європа рано оформилася як цілком певний феномен. Велику роль у цьому відіграло християнство в його католицькій версії, яке наголошувало «на особистій відповідальності індивіда, котрий має свободу волі»². Починаючи з епохи модерну, або перехідної доби від феодалізму до капіталізму, ще більше на цьому наголошував протестантизм: лютеранство, кальвінізм, цвінгліанство та ін. Єдність феодальної Європи виявлялася у пануванні папства й латини. Остання була мовою права, законодавства, судочинства, релігії і науки, що зробило можливим утвердження в усіх країнах Західної Європи єдиної системи освіти, обмін ідеями і розповсюдження елементів античного, передусім, філософського знання. У цьому регіоні раніше за всіх склалося громадянське суспільство. Християнство греко-візантійської форми навпаки свободу особи пригнічувало. Вважаємо, що неререформованість церкви в Україні є однією з причин відсутності в ній, як і в Росії, громадянського суспільства.

* Пирогова-Таран Лідія Валентинівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені М.Гоголя

¹ Бессмертный Ю.Л. Что за «Казус?...» // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории: 1996 / Под ред. Ю.Л.Бессмертного, М.А.Бойцова. – Москва, 1997. – С.15.

² Гуревич А.Я. Предисловие // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.9.

У Західній Європі і США (становлять єдину євроатлантичну цивілізацію), де після буржуазних революцій спочатку відбулися промислові перевороты, а потім усі етапи НТР, класичним був шлях і розвитку історіографії. В Україні історіографічний процес був менш виразним, ніж у Європі, радше змазаним, і йшов з явним відставанням. Історики окремих вітчизняних вишів не завжди були на належній висоті наукового пошуку, як їх намагаються представити сучасні дослідники (думка одеської дослідниці Т.М.Попової). І все ж він розвивався до кінця 1920-х рр. на тих самих теоретико-методологічних парадигмах, що і світовий: на засадах позитивізму, марксизму й неокантіанства. При цьому слід враховувати національні, конкретно-історичні особливості їх сприйняття в кожній національній історіографії³.

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у СРСР було розроблено нову філософію історії, далеку від марксизму, який її теоретикам був просто недоступним⁴. У Радянському Союзі спрощений, вульгаризований марксизм зімкнувся з позитивізмом, а послуговування парадигмами неокантіанства найчастіше закінчувалося для істориків, як і для інших гуманітаріїв, таборами.

Зачаївшись, працював у провінційних вишах М.М.Бахтін. А.Я.Гуревич, який після закінчення аспірантури в Інституті історії АН СРСР 18 років викладав у Твері й щотижня їздив до Москви аби навідати сім'ю та працювати в бібліотеках над докторською дисертацією. Інші історики вдавалися до всіляких хитрощів, вивертів, щоби обійти, обдурити цензуру (про це неодноразово зізнавався, зокрема, відомий український учений Я.Д.Ісаєвич). У 1970-х рр., коли анналіст Р.Шартє писав свої книги про читачів і читачок Старого порядку, Ярослав Дмитрович вивчав коло читацьких інтересів міщан України XVI–XVII ст., а саме колективні уявлення наших предків і те, як їх формувала книга (модернізм)⁵.

Україна за радянських часів була гуманітарною провінцією. У бібліотеки республіки з початку 1930-х рр. перестала надходити іноземна література та періодика (до 1929 р. УНБ АН одержувала 6 назв тільки французьких історичних журналів). Архіви УРСР контролювалися НКВС, доступ до джерел суворо обмежувався, багато фондів були закриті взагалі (проте в 1963 р. з відношенням від Одеського університету автор цієї статті змогла взяти книгу французькою мовою у спецховищі Бібліотеки ім. В.І.Леніна в Москві та дізнатися, що нацистська Німеччина і сталінський СРСР – однотипні тоталітарні держави). Із цього часу вивчення проблем теорії, епістемології історії, всесвітньої історії стало прерогативою Москви.

Усі плідні починання видатного українського історика світового рівня М.С.Грушевського було прикрито. Будучи змолоду позитивістом, віддавши данину романтизму, він у зрілому віці став прихильником ідей Е.Дюркгайма і Л.Леві-Брюля, особисто спілкувався з Г.Ріккертом. 1903 р., під час викладання

³ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России: 70-е гг. XIX – 40-е гг. XX ст. – К., 1994. – 196 с.

⁴ Таран Л.В. Марксизм в історичній науці // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип.56. – С.113–117.

⁵ Ісаєвич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. // Фёдоровские чтения 1976: Читатель и книга: Сб. науч. трудов. – Москва, 1978. – С.65–76. Модерністські підходи властиві книзі Я.Д.Ісаєвича «Україна давня і нова: Народ, релігія, культура» (Л., 1996, див. с.147–150).

історії в Паризькій вищій школі суспільних наук, учений підтримував тісні особисті контакти з французькими соціологами. Із метою поширення їхніх ідей М.С.Грушевський у 1919 р. заснував у Відні соціологічний інститут (формально функціонував до 1924 р.). Повернувшись до Києва, він створив при своїй науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний підрозділ – кабінет примітивної культури, яким керувала його дочка Катерина, і разом із нею у 1924–1930 рр. видавав журнал «Первісне громадянство». 1931 р. М.С.Грушевський був висланий із Києва до Москви (з зобов'язанням постійно реєструватися у НКВС). Були репресовані його донька, брат Олександр та інші близькі люди⁶.

За таких обставин розворот української історіографії обличчям до світової майже повністю було започатковано істориками Росії. Справжніми піонерами цієї справи стали Арон Якович Гуревич та його сподвижники. Ще до початку 1950-х рр. він мав антимарксистські наукові напрацювання. Набагато пізніше, у 1986 р., при Інституті загальної історії АН СРСР заснував семінар з історичної психології, невдовзі перейменований у семінар з історичної антропології (після смерті 5 серпня 2006 р. засновника його веде Д.Е.Харитонович). У 1988 р. А.Я.Гуревич почав видавати щорічник «Одиссей», який має підзаголовок «Человек в истории». Під його крилом почали виходити «Arbor mundi», який перейшов до рук ректора РДГУ Ю.М.Афанасьєва, «Європейський альманах» (редколегія: Ю.Б.Віппер, М.М.Наринський, В.М.Карев, відп. редактор О.О.Чубар'ян). Ю.Л.Безсмертний розпочав видання «Казуса».

Величезну роботу з ознайомлення широкого загалу істориків, передусім початківців, розгорнув московський Інститут наукової інформації з суспільних наук, який продовжує видавати не лише бібліографічні довідники, а й досить цінні реферативні збірники, стислі авторизовані виклади іноземних праць з історії, теорії й епістемології історії, матеріали наукових, найчастіше міжнародних конференцій, симпозіумів, колоквиумів, що відбулися в Росії.

Усе це робиться істориками Російської Федерації з метою оприлюднення напрацювань потужного світового гуманітарного руху у ХХ ст., показати, що у світі існує з 1920-х рр. у кількох поколіннях історична школа «Анналів», є модернізм – нова історична наука (термін сформувався в рамках третього покоління школи «Анналів» у 1960-х рр.), постмодернізм – лінгвістичний поворот, започаткований в Італії і США, пов'язаний із таким напрямом школи «Анналів», як вивчення історії повсякденності. Наш час – це період панування постпостмодернізму⁷. Усі ці напрями перебувають на засадах неокантіанства. Ось чому ми категорично не згодні з думкою, що «останні неокантіанці вешталися світом у 40-х рр. ХХ ст.».

Усе, викладене вище – це зовнішня сторона історіографічного процесу у світі ХХ – початку ХХІ ст. А внутрішня? Німецький філософ І.Кант у ХVІІІ ст. сказав: «Історія має сенс тільки тому, що це історія людини». Неокантіанські школи в історіографії і соціології, а найбільше – баденська, представлена В.Віндельбандом і Г.Ріккертом, котрі виникли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., в умовах надзвичайного ускладнення можливостей виживання людини, намагалися показати її

⁶ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России: 70-е гг. ХІХ – 40-е гг. ХХ ст. – С.77.

⁷ Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.). – Ніжин, 2009. – 248 с.

як суб'єкта історії. Вони найбільше зробили для розробки проблем епістемології історії, наголошували на суб'єктивності історичного пізнання, довели, що «ступінь пізнаваності об'єктів науки залежить від пізнаючого їх суб'єкта, його професіоналізму, ерудованості, поглядів, особистих здібностей та іншого»⁸.

В епістемології історії головним надбанням ХХ ст. стала міждисциплінарність. За це у французькій науці боролися Е.Дюркгайм (синтез результатів усіх наук про людину повинна здійснювати філософія) і А.Берр (синтез – справа історії). Розуміння того, що таке предмет історії і методи її пізнання, які панують сьогодні, було напрацьоване не стільки суто істориками, як етнологами й антропологами.

Звертаючись до цих термінів, передусім необхідно згадати абсолютну зміну уявлень учених про поняття «культура». У ХІХ – першій половині ХХ ст. культурою вважалися досягнення «високоцоліх» у галузі мистецтва, літератури, філософії, науки. Культура аж ніяк не пов'язувалася з історією економіки і соціальною історією. Етнологи й антропологи, вивчаючи т.зв. «холодні суспільства», життя племен і народів обох Америк, Африки, Океанії, звернули увагу на сталість традиційних форм їх співіснування, на те, що всі форми життя цих народів у найтісніший спосіб пов'язані, переплетені. «Вивчення побуту, господарства, систем обміну [...] показує, що всі ці форми життєдіяльності неможливо зрозуміти без проникнення в міфологію, релігійні вірування й магічну практику. І так само соціальна організація та взаємодія між племенами й кланами нерозривно пов'язані з тією картиною світу, яка лежить в основі усякого їх існування, починаючи від сімейного, сексуального життя, і закінчуючи народними переказами та святами, уявленнями про потойбічний світ, про час, про сутність людини»⁹.

Дослідження антропологів поширили поняття «культура» на незрівнянно більш широке коло явищ, позбавили його оціночного характеру, традиційного протиставлення культурності безкультур'ю. Ці уявлення антропологів почали впливати на істориків. У 1924 р. один із засновників школи «Анналів» – М.Блок – пише працю «Королі-цілителі» (про здатність французьких монархів методом накладання рук виліковувати золотуху), сюжет якої підказав йому брат-лікар. М.Блок вивчає не лише магію та забобони, а й своєрідне розуміння природи королівської влади і соціальних відносин. Книга, що вважається одним із перших французьких досліджень з історії ментальності, нині кваліфікується як приклад соціальної історії середньовіччя, взірць нового бачення соціальної історії.

Голландський історик Й.Гейзінга ще раніше за М.Блока, у 1919 р., у книзі «Осінь середньовіччя» пояснював феодальні соціальні і правові інститути через світосприйняття людьми середньовіччя часу, оцінку права, стосунків між поколіннями, розуміння світу (космосу) й історії. Усе це найяскравіше проявилось у праці Е.Ле Руа Ладюрі (представника третього покоління школи «Анналів») «Монтайю, окситанське село», присвяченій історії цього населеного пункту, охопленого «ерессю» катарів, його мешканцям кінця ХІІІ – початку

⁸ Гуревич А.Я. М.Блок и «Апология истории». – Москва, 1986. – С.188–189; Эклсе О.Г. Что такое исторический источник // Munuscula. – Москва, 2004. – С.181; Marron H.-J. De la connaissance historique. – Paris, 1954. – С.79; Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.). – С.142.

⁹ Гуревич А.Я. Предисловие. – С.6.

XIV ст., адже в розпорядженні істориків були товстенні томи допитів жителів Монтайю інквізицією. Книга, що набула всесвітнього розголосу, була перекладена понад двадцятьма мовами народів світу, її загальний наклад становив 2 млн примірників.

Таким чином, антропологічний підхід до історії був прямо протилежним традиційному, позитивістському, який А.Я.Гуревич назвав часом «незайманості» історичної науки. Метри позитивістської історіографії були впевнені, що «історія робиться за документами», розробили правила аналітичної і синтетичної роботи з ними. До «метафізичних проблем історіографії» вони відчували глибоку відразу, мовляв, висновки самі сформулюються, коли покоління істориків вивчать усі документи¹⁰.

Неокантіанці В.Віндельбанд та Г.Ріккерт зробили безцінний внесок у розробку проблем теорії й епістемології історії, показали роль суб'єкта, що пізнає, історика у відтворенні минулого, специфічність утворення історичних категорій, протилежність методів наук про природу і людину. Й.Гейзінга та Б.Кроче розробили вчення про історичне пізнання як своєрідне пізнання цивілізації, до якої належить історик. О.Шпенглер говорив про принципову неможливість наукового пізнання істориком інших культур, крім тієї, до якої він сам належить.

Історико-антропологічне пізнання, яке сформувалося на сьогодні, являє собою процес пізнання, є діалогом двох культур: культури, до якої належить сам історик, час його життя і культури, яку він вивчає. Як писав Л.Февр, це «постійний діалог людей, що живуть нині, з людьми інших епох і культур», від цього залежить постановка проблем істориком, з якими вчений звертається до минулого, запитальник, пошук нових джерел в архівах і нових типів джерел, невпинна робота над поняттями і категоріями, які безперервно змінюються у часі. А.Я.Гуревич писав: «Такі основоположні поняття, як суспільство, господарство, влада, держава, право, віра, свобода і залежність, бідність та багатство, переживали суттєві трансформації в ході часу, і було б глибоко помилковим й антиісторичним застосувати їх при вивченні далекого минулого, не вдумуючись у специфіку їх сприйняття людьми цього минулого. Усі ці і подібні ним поняття набувають свого внутрішнього змісту тільки при розгляді їх у більш широкому контексті культури»¹¹.

Це і є історико-антропологічний підхід до минулого. Школи історичної антропології існують у багатьох країнах світу: Франції, Німеччині, Італії, Великобританії, Польщі, Росії. Протягом останніх десятиліть у світі створено тисячі праць, які дозволили висвітлити ті аспекти духовної і матеріальної культури минулого, що були поза увагою істориків минулих поколінь.

Сам А.Я.Гуревич найбільше зробив для переосмислення таких понять, як «середньовічний» і «феодальний» у студіях «Проблеми генезиса феодализма» (1967 р.) та «Генезис феодализма» (1970 р.). Суть цього переосмислення

¹⁰ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – 273 с.; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902. – 240 с. Погляди цих істориків проаналізовано нами, див.: Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – К., 1991. – С.14–19.

¹¹ Гуревич А.Я. Предисловие. – С.7.

стисло викладено нами в рецензії на його автобіографічну книжку «История историка»¹².

Праця мого вельмишановного колеги з кафедри всесвітньої історії Ужгородського національного університету М.П.Тиводара «Етнологія» є цінним дослідженням. Даючи на кількох сторінках визначення предмету «етнологія», він підкреслено зводить їх у три рядки – «етнологія – наука про етноси – народи, їх культуру і побут, етнічні стереотипи та механізми виникнення, функціонування і взаємодію етнічних спільнот (етногенез і етнічні процеси)»¹³. Етнологія була й залишається спеціальною історичною дисципліною, а книга М.П.Тиводара є блискучим взірцем викладення теорії етнології. Нині спеціальних історичних дисциплін нараховують десятки – це науки як гуманітарного, так і негуманітарного профілю, включаючи фізику, математику, геологію, астрономію, генетику та ін.

У Сорбонні та інших французьких університетах географію викладають майже у тому ж обсязі, що й історію. Чудовий взірець геоісторії дав Ф.Бродель у своїх працях, наприклад у «Матеріальній цивілізації, економіці й капіталізмі XV–XVIII ст.». Та це історія не лише того, що люди їли, як розповсюджувалися світом сільськогосподарські культури, як потрапляли в Європу напої і прянощі Сходу, як виглядало житло багатія і бідняка... Це історії «трьох швидкостей», а чи не 33 (?) історичного часу, історія функціонування економіки Старого порядку, зародження і становлення всередині його нових класів. Жодним словом Ф.Бродель не згадує «Французьку революцію кінця XVIII століття». Логіка ж його аналізу підводить до тези про її неминучість.

Уже давно назріла необхідність створення нової загальної концепції історії України. Ідея М.С.Грушевського, який уявляв собі український історичний процес закономірним, поступовим, безперервним рухом до здобуття незалежності, у світлі сучасних постмодерністських парадигм вичерпала себе. О.П.Толочко, Г.В.Касьянов та інші вчені з Інституту історії України НАНУ накреслили своє бачення вітчизняної минувшини: це історія сільської й міської цивілізації, це нелінійний процес, який відбувався з розривами наступності, не мав наскрізної ідеї і т.д. Щоб розробити таку концепцію, необхідно, принаймні, запросити половину вчених паризького «Будинку наук про людину». Ми бажаємо молодим історикам, які вчаться на відповідних факультетах, скоріше набувати належної кваліфікації, передусім лінгвістичних знань, і прилучатися до вирішення нагальних загальноукраїнських завдань в історичній науці.

¹² Таран Л.В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича «История историка») // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.200.

¹³ Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посібник. – Ужгород, 1998. – С.7–11.

The article considers the role of the special history discipline ethnology in the definition of «Historical anthropology; covers the content and its importance for the problems solving of epistemology of history.

Keywords: *ethnology, historical anthropology, historiography, the Annales School, culture.*

Т.Л.ВІЛКУЛ *

ЦИТАТИ З ВОСЬМИКНИЖЖЯ В РАННІХ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ, АБО ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ СМИСЛ ІСТОРИЧНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ

Розглядаються приклади цитування біблійних книг Восьмикнижжя в давньоруських літописах – такі вирази, як «мужі мудрі та смислені», «Руси есть веселие пити» та ін. Дослідники давньоруської доби при вивченні біблійного впливу на середньовічне історієписання часто покладаються на пізні версії давньослов'янської Біблії, що призводить до не цілком коректних висновків. Тим часом точна текстуальна форма біблійних цитат важлива для розуміння імплікацій хроністів та самого смислу історичних повідомлень. Відповідно, пропонується залучати ранні біблійні тексти – більш-менш подібні тим, що були доступними в XI–XIII ст. Під цим кутом зору порівнюються та аналізуються фрагменти ранніх літописів і слов'янського Восьмикнижжя.

Ключові слова: Давня Русь, середньовічні літописи, давньослов'янська Біблія, XI–XIII ст.

Починаючи таку складну тему, слід насамперед зазначити, що ідея біблійного впливу на ранне давньоруське літописання усталена й загалом добре прийнята в науковій спільноті. Визнано, що прямі цитати з Біблії та алюзії дають розуміння задуму і смислу літописного повідомлення чи його окремих деталей. Відповідно, представлена читачеві стаття не претендує на відкриття нового поля у сфері наукових ідей, ідеться радше про точніше окреслення окремих параметрів дослідження. Рамки журнального формату обумовлюють і обсяг та характер матеріалу – усебічний аналіз джерел, на жаль, неможливий, відтак пропонується ланцюжок ехемпля, які ілюструють твердження та припущення автора.

Потрібно уточнити термін «ранні літописи», оскільки він уживається у двох значеннях. Коли дослідник бере до уваги гіпотетичні, тобто реконструйовані вченими літописні зводи, тоді межею визначення «ранні» може виступати рубіж XI–XII ст., і починатиметься цей ряд із «давніх» та «найдавніших» київських або новгородських зводів, а закінчуватиметься «Повістю временних літ» («ПВЛ») та початковою частиною Новгородського першого літопису. Деяко ближчим до реалій є інше визначення раннього літописання – коли за межу беруть кінець XIII ст., охоплюючи домонгольські твори та частину написаного після монгольської навали, включно з Галицько-Волинським літописом (ГВЛ). Як видається, такий підхід є більш виправданим, адже раніші за «ПВЛ» літописи є суто гіпотетичними конструкціями й навіть сама «Повість» дійшла до нас у складі збірників XIV–XVI ст.¹ При тому традиції історієписання не

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Такі збірники складаються з кількох частин. Скажімо, Іпатіївський літопис включає три компонента: «ПВЛ», Київський літописний звід XII ст. та ГВЛ. Іноді нагадати такі прості,

змінювалися одразу та кардинально з навалюю, хоча це й був у певному сенсі пункт відліку вже іншої історії. Тут приймається саме це друге визначення, а відповідно, мій ланцюжок ехемпра включає цитати з «ПВЛ», київського літописання XII ст. та галицького і волинського XIII ст.

Певним поштовхом до написання цієї статті послугувало запитання дослідника, котрий займається пізнішими за давньоруський періодами: чи не можна ранні літописи «очистити» від біблійних цитат? Судячи з усього, це неможливо, і річ тут не у «в'язем» ускладненні життя студіюючих історію Давньої Русі – справа у кардинальній зміні давніх та сучасних настановлень. Сучасні люди, у тому числі науковці, налаштовані на світське сприйняття, а також на виділення як особливо значущої – історії вітчизняної. В історієписанні давньої доби спостерігається протилежне явище: біблійні сюжети виступають загальною формою, в яку книжники, так би мовити, вливають приклади «вітчизняні». На жаль, як уже неодноразово відзначалося, ми найчастіше пропускаємо численні біблійні цитати та парафрази повз вуха чи сепаруємо книжну й світську літературу, підпорядковуючи при цьому біблійну історію світській². Тим часом, слідування давньоруських літописців книжним і, зокрема, біблійним взірцям було загальноновизнаним у дореволюційній літературі й подеколи не заперечувалося ще в перше десятиліття існування радянських АН³. Що відбулося і на практиці видання літописів – слід поглянути на видання-реконструкцію «ПВЛ» О.О.Шахматова з масою визначених біблійних цитат (дослідники досі користуються цією публікацією)⁴. Однак потім унаслідок специфічної світоглядної перебудови підвалин гуманітарних наук це визнання само собою цілком забулося. Відроджувати

здавалося б, речі буває необхідно, оскільки звиклі до гіпотез учені починають приймати реконструйовану картину за «природний стан речей».

² Данилевский И.Н. Эсхатологические мотивы в Повести временных лет // У источника: Сб. статей в честь члена-корреспондента РАН Сергея Михайловича Каштанова: В 2 ч. – Вып.1. – Москва, 1997. – С.172–220; *Его же*. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004 (зокрема, вступ та перша глава). Це добре показав, напр., О.П.Толочко на прикладі аналізу недатованої частини «ПВЛ», де йдеться про розселення слов'янських племен. Історія Ноя та його синів, з одного боку, і «полян, древлян, сіверян» – з іншого, найчастіше сприймається як дві окремі розповіді, але ж писала ці фрагменти одна й та сама людина, що застосувала в описі слов'янського розселення два біблійні взірці – розповідь про розселення нащадків Ноя та дванадцяти колін Ізраїлевих (див.: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.17–19, 31–35; *Tolochko O.P.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State // *Franks, Northernmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. – 2007. – P.169–188.

³ Див., напр., одну з цікавих статей подібної тематики: *Перетц В.* До питання про літературні джерела давнього українського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН: Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. – К., 1928. – №76. – Ч.II. – С.213–219.

⁴ Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Т.1: Вводная часть: Текст: Примечания. – Петроград, 1916 (перевид.: Шахматов А.А. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.527–977). Див. ще видання «ПВЛ», що з'явилося недавно завдяки зусиллям Ю.А.Артамонова, однак підготовлене С.О.Бугославським у міжвоєнні роки: *Бугославский С.А.* Повесть временных лет // *Его же*. Текстология Древней Руси. – Т.1. – Москва, 2006. Хоча стандартом подібний спосіб видання все ж таки не став, пор., напр., серію «Полное собрание русских летописей» («ПСРЛ»). У сучасних виданнях літописів біблійну складову також не виділено (див., напр.: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol.X. – Part 1–3. – Cambridge, Mass., 2003]). Д.Островський слушно вказує на те, що давньослов'янська біблійна текстологія має власні значні проблеми, та й біблійні студії відновилися відносно недавно (див.: *Ibid.* – Part 1. – P.LIII).

такий напрям досліджень як біблійний вплив на давньоруську історичну літературу почали наприкінці радянського часу, і багато чим ми зобов'язані працям І.М.Данилевського. Деякий час тема була дуже популярною, з'явилися цікаві й важливі розробки, однак зараз, здається, ентузіазм науковців дещо пригас. Однією з причин, як видається, є те, що велика частина давньослов'янських біблійних текстів досі невидана й дослідники змушені використовувати Острозьку (XVI ст.), Єлизаветинську (XVIII ст.) Біблію або Синодальний російський переклад XIX ст.⁵ Протягом студій останніх двох десятиліть більшість великих і точних біблійних цитат у літописах було виявлено і значення їх встановлено (передусім, це стосується «ПВЛ», адже пізніше літописання XII та XIII ст. користується у цьому плані меншою увагою науковців). Таким чином, фонд придатних для аналізування біблійних запозичень фактично виявився вичерпаним, а визначення тонших деталей при такому підході неможливе, отже, новий поступ загальмовано. Залучаючи найпростішу аналогію: це якби документи, написані давньослов'янською або старопольською чи староукраїнською мовами сучасні дослідники переклали на українську/англійську/російську та працювали далі вже винятково з перекладами. У принципі й у цьому випадку певні висновки зробити можна⁶, однак у поле зору вченого не потрапляють тонкощі, багато цінної інформації губиться. Тобто, здається, прийшов час для того, щоб працювати з автентичним давньослов'янським біблійними текстами – більш-менш із тими, які були приступні нашим колегам-літописцям.

Ще кілька слів про те, чому не варто користуватися також пізніми церковнослов'янськими версіями Біблії: Острозькою, Московською друкованою 1663 р. та Єлизаветинською. За великим рахунком, вони не відійшли аж надто далеко від давньослов'янського перекладу. Зокрема, в Острозькій за основу взято текст Геннадієвської Біблії XV ст., що належить у цілому до пізньої групи російської редакції. Утім, уже версія російської редакції нетотожня тому, що ми бачимо в літописах⁷, крім того, Геннадієвська Біблія була зв'язана з латинською Вульгатою, яка не має жодного відношення до текстів давньоруської доби. В Острозькій на все це нашарувалися виправлення за

⁵ Автор цієї статті має зізнатися у використанні Острозької Біблії в раніших працях. Лише зараз, коли поступово з'ясовуються текстологічні особливості, зокрема у частині Восьмикнижжя, стала наочною значна відмінність ранніх та пізніх текстів, про що див. нижче.

⁶ Зрозуміло, у тексті наукової студії щодо біблійних запозичень, написаною китайською мовою, звичним буде цитувати китайський переклад Біблії, у німецькій – німецький, в англійській – англійський. Неприятним є цитування в китайському німецького чи англійського перекладів або навпаки. Якщо ближче до вітчизняних реалій: в україномовному тексті – синодального російського перекладу. Оскільки такий підхід означає, що дослідник не розрізняє джерело та переклад, що є базовими поняттями для історика.

⁷ Загалом визначають три редакції четієго (нелітургійного) тексту Восьмикнижжя: російську, південнослов'янську та хронографічну (див.: *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции, с разночтениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друку)). Судячи з усього, редакції четієго тексту утворилися пізніше за «ПВЛ» та Київський літописний звід. ГВЛ у цьому плані ще не вивчено, однак, на думку О.С.Орлова та ін., цей літопис позначений впливом Іудейського хронографа (див., напр.: *Орлов А.С.* О галицко-волянском летописании // *Труды Отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). – 1947. – Т.5. – С.15–35). За моїми спостереженнями, в Іудейському хронографі використано хронографічну редакцію, а цитати з літописів не несуть характерних ознак російської редакції.

одним із ранніх грецьких видань Септуагінти⁸, що мають значні розбіжності з тим грецьким списком/списками, за якими у свій час, тобто переважно в IX–X ст., західно- та південнослов'янські книжники робили переклад біблійних книг. Московська стародрукована Біблія 1663 р. практично тотожня Острозькій. Що стосується Єлизаветинської, у ній провадилося нове вивірення й виправлення, у тому числі за давньоєврейським текстом, що був недоступним давньослов'янському книжнику⁹. У результаті, якщо ми, наприклад, маємо близько 100 випущених значимих слів та виразів у тексті Книги Вихід у давньослов'янському перекладі – то в Острозькій більшість із лакун (близько 90) заповнені. Часто не збігаються назви (особливо яскраві приклади знаходимо у Книзі Ісуса Навина) та позначення, суттєво поновлена мова викладу. Отже, знову стикаємося з неточним порівнянням. Є ризик стверджувати, що давньоруський автор користувався цитатою, яка взагалі була йому невідомою, або відомою в іншій версії¹⁰. Та ще більший ризик – оминати справжні запозичення біблійних текстів, що зроблені на рівні мікроцитат, і де важливу роль відіграє врахування нюансів.

Як уже відзначалося, дослідники користувалися пізніми версіями Біблії або перекладами на сучасні мови не від доброго життя. Далеко не всі книги давньослов'янської Біблії видано. Якщо обмежитися тими рамками, що задані для цієї статті – Восьмикнижжя – опубліковано п'ять книг із восьми¹¹,

⁸ Альдіною, 1518 р. видання (див.: *Thomson F. The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – P.676–677* (крім того, укладачам Острозької була доступна Краківська Біблія, звірена не лише з грецьким, а й з давньоєврейським текстом)).

⁹ *Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Ч.1: Паримейный текст. – Варшава, 1912. – С.СLXVII.*

¹⁰ Зокрема, що стосується Острозької Біблії – у безлічі випадків вона більш-менш точно копіює давньослов'янський переклад. Водночас, навпаки, досить багато і таких фрагментів, які кардинально відрізняються від вихідного тексту. Що головне, дослідник не може заздалегідь передбачити той чи інший спосіб укладення Острозької Біблії, для цього потрібне порівняння всіх відомих версій. Щодо відновлених лакун, найбільш цікавий приклад – це, мабуть, обробка втрати одного з положень Декалога. В усіх давньослов'янських списках відсутнє Вих.21.6, тобто маємо не 10, а лише 9 (!) заповідей. Втрату відновлено в Острозькій Біблії («їже аще кто злорѣчить отьцу или матери...»). Що стосується поновлень, наведу лише два приклади, де Острозька надає цілком добре читання й, проте, не має нічого спільного з давньослов'янським перекладом, як він реконструюється на підставі текстологічних спостережень. У першому випадку, вірогідно, за грецьким текстом виправлено помилку російської редакції. У Вих.21.10 бачимо урядження стосовно шлюбних відносин: «и смѣнное ея да дасть ей». Рідкісне «смѣнное ея», переклад «τὴν ὀφείλιαν αὐτῆς» (плата за сімейні, шлюбні зносини) збереглося лише у списках південнослов'янської редакції. В Острозькій ж уміщене «економне» та раціональне читання «вѣно ея» (в Єлизаветинській також вірний, хоча й очевидно новий переклад: «сообщения ея»). Тим часом у російській редакції зіпсоване «смѣнное ея», у хронографічній редакції «изменьно ея» в одній групі списків та «ино ея» в іншій групі. В усіх випадках копіює дещо зіпсували позначення, припустившись механічної помилки або намагаючись якось пояснити темне місце. Натомість укладач Острозької вніс нове слово, що за смыслом цілком підходило. В іншому разі, Втор.23.19/18 усі давньослов'янські рукописи подають читання «измѣнення сквернѣ», тим часом як у Септуагінті бачимо «ἀλλοτρία κονὴς» – тобто «собаки», «псячого». В Острозькій виправлено відповідно до гр.: «изменения пса». Можна було б довго розмірковувати з приводу подібності чи неподібності ставлення до собаки, залучати давньоруське «убити в пса мѣсто» та ін. (тлумачення цього не зовсім ясного вже в давньоєврейському тексті пасажу Второзаконня див.: *Miller G.D. Attitudes toward Dogs in Ancient Israel: A Reassessment // Journal for the Study of the Old Testament. – 2008. – Vol.32. – №4. – P.487–500*), якби не знати, що у слов'янських біблійних перекладах, раніших за XVI ст., відсутня власне згадка «пса».

¹¹ Видання Книги Буття див.: *Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1–4. Книга Левит: Dadiverin I. Das Buch Leviticus //*

і це ще добра статистика. Найкращою, як видається, є публікація Книги Буття О.В.Михайлова, початку минулого століття, зроблена на понад 20 списках кількох редакцій. Видання з німецько-болгарської серії «Die Methodbibel» фактично являє собою не стільки видання, скільки реконструкцію тексту: на лівій сторінці розвороту друкується реконструйований глаголичний текст IX ст., на правій – реконструйований кириличний¹². Такий підхід має свої вади: укладачами томів серії, як правило, залучалися лише по 3–4 реальні списки біблійних збірників, що дійшли до нас (притому дійшли не від IX і навіть не XI–XII, а від XIV–XVI ст.), з Острозькою Біблією як контрольним текстом¹³. Оскільки завданням дослідників було відновити Мефодієву Біблію, тобто переклад слов'янського апостола св. Мефодія 882 р.¹⁴, вони віддавали перевагу архаїзуючій тенденції Острозької Біблії та деяких південнослов'янських списків. При цьому часом замінювали «незручну» лексику¹⁵, яка свідчить не на користь Мефодієвого перекладу IX ст., а схиляє до думки про пізніший

Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. – Т.4 [Die Slawischen Sprachen. 40]. – Salzburg, 1995. Книга Ісуса Навина: *Atanasova D. Das Buch Joshua // Ibid.* – Т.9 [Die Slawischen Sprachen. 49]. – Salzburg, 1996. Книга Суддів: *Idem. Das Buch Richter // Ibid.* – Т.2 [Die Slawischen Sprachen. 38]. – Salzburg, 1994. Книга Руф: *Dunkov D. Das Buch Rut // Ibid.* – Т.1 [Die Slawischen Sprachen. 34]. – Salzburg, 1993. Немає книг Вихід, Числа, Второзаконня.

¹² Уважається, що глаголичні є старшою за кирилицю, і початково біблійні переклади були глаголичними; збереглися глаголичні списки Євангелій та Псалтиря. Стосовно реконструйованого кириличного тексту – це означає, що відтворюється не реальний рукопис, а що вигляд тексту відновлено, виходячи з уявлень дослідника про те, яким мав бути старослов'янський текст на підставі порівняння кількох рукописів.

¹³ При цьому для віднайдення початкових читань не залучався й не використовувався текст Септуагінти. Критичні замітки див. в огляді книг Буття – Руф: *Thomson F. The Slavonic Translation...* – Р.733–754.

¹⁴ Див. короткий опис проєкта й результатів, де вказано, що мається на увазі саме Мефодієва Біблія від 882 р.: [Електронний ресурс]: http://fodok.uni-salzburg.at/pls/portal/nav.show?x=&format=full_projekt&object=143&lang=158

¹⁵ За приклад візьму видання Книги Ісуса Навина Д.Атанасової. Дослідниця врахувала три рукописи із зібрань Російської державної бібліотеки: Троїцький №2, Московської духовної академії №12, Рум'янцевський №29, а також Острозьку Біблію. Для порівняння автор цієї статті залучала ще 10 списків різних редакцій та груп, у тому числі списки Іудейського хронографа: Архівський (Російський державний архів давніх актів), Варшавський (Національна бібліотека), Віленський (Бібліотека АН Литви). Окрім того, Троїцький №728 (РДБ), Доброхотова №13 (БАН), Барсова №1 (Державний історичний музей), Севаст'яновський №1-1431 (РДБ), Григоровичева №1 (РДБ), Барсова №3 (ДІМ) та Геннадієвська Біблія (Синодальний №915, ДІМ; матеріали Геннадієвської в мое розпорядження люб'язно надала В.Ромодановська). Як правило, якщо у списках присутня міна «дѣла»/«ради» – Д.Атанасова обирає «ради», навіть якщо читання є лише в пізній Острозькій Біблії й, відповідно, протистоїть решті списків. Якщо «вѣлѣсти»/«вѣннѣти» – то «вѣннѣти» і т.д. Тобто, в основному тексті дослідниця подає читання Острозької Біблії чи Острозької та Рум'янцевського списку (представника південнослов'янської редакції), а читання решти списків відображено у примітках. Іноді наявність інших читань не обумовлюється навіть у примітках, і читач не може здогадатися, що реально вміщене в рукописах. Напр., Іс.Нав.2.7 більшість списків містять читання «излѣзоша»/«излѣзоше»/«излѣзоше», у підгрупі південнослов'янської редакції «изыдошѣ» (в тому числі так у Рум'янцевському списку, тоді як в іншій підгрупі, Севаст'яновського, усе ж таки «излѣзоше»), в Острозькій Біблії «изыидоша» – Д.Атанасова вміщує «изыидоша», наявність інакшого читання не обумовлюється. Іс.Нав.4.3 російська, хронографічна та одна з підгруп південнослов'янської редакції дає «плѣчище», друга підгрупа південнослов'янської ред. «плѣць» – у Д.Атанасової зазначено «плѣць», варіанти не вказані. Іс.Нав. 6.17 усі списки «поустихомъ», Острозька «посылахомъ» – у Д.Атанасової «посылахомъ», без приміток. Іс.Нав.6.22 усі списки, у тому числі Рум'янцевський, «влѣзета», лише Острозька «вѣннѣдѣте» – у Д.Атанасової «вѣннѣдѣта» (див.: *Atanasova D. Das Buch Joshua...* – S.17, 33, 55, 57).

болгарський преславський Х ст.¹⁶ На додаток, в усіх цих виданнях, у тому числі в О.В.Михайлова, відсутні покажчики слів, що утруднює пошук¹⁷.

Частину рукописів П'ятикнижжя та інших складових Старого Заповіту, включно з Царствами й окремими пророцтвами, оцифровано. Великою допомогою дослідникові є сайт Троїце-Сергієвої лаври, де зібрано копії рукописів із Троїцького зібрання Російської державної бібліотеки та колекції Московської духовної академії¹⁸. Однак спиратися на окремі списки також небезпечно. Наведу лише окремі приклади стосовно лагун у тексті. В Іудейському хронографі відсутні вірші Бут.5.1–5, 8.13–14..., у південнослов'янській редакції – Бут.33.13–35.3, Вих.18.1–25, Вих.24.1–25.14, у російській редакції Іс.Нав.21.27–22.1... Як видно з цього дуже неповного переліку, іноді випущеною може бути велика частина глави чи навіть декілька глав. Південнослов'янський укладач узагалі поводився з біблійним текстом досить вільно, поповнивши його, наприклад, виразами з далеко неканонічної Історичної палей. В усіх редакціях, групах та окремих списках фіксуються випадки невірної прочитання, псування тексту, у тому числі його поновлення.

Отже, виявлення цитат із Біблії в ранніх літописах має йти паралельно з дослідженням та виданням давньослов'янських біблійних книг. Тільки так можна визначити, чи була приступна та або інша алюзія літописцеві, а також яким було її текстуальне обличчя.

Серед усіх біблійних книг мною обрано збірник Восьмикнижжя, що, відповідно до назви, уміщує перші вісім книг Старого Заповіту, від Буття до Книги Руф¹⁹. У цьому є певна доля випадковості. Зокрема, сказане не означає, що лише Восьмикнижжя цитувалося літописцями. Вагомішою є частка запозичень з Євангелія чи Псалтиря²⁰ – достатньо поглянути на публікації літописів

¹⁶ Як припускається, четий текст Восьмикнижжя було перекладено в епоху болгарського царя Симеона в першій половині Х ст. (див.: Пичхадзе А.А. К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – 1996. – Т.49. – С.10; *Thomson F.* The Slavonic Translation... – P.729).

¹⁷ У кількох нових публікаціях болгарських дослідників зроблено порівняння з грецьким оригіналом, наявні добрі покажчики. Ця нова серія почалася з видання Книг пророків середньоболгарського періоду (див.: *Златанова Р.* Книга на дванадесете пророци с тълкования. – София, 1998 [Старо-българският превод на Стария Завет / Под общата редакция и с въведение от С.Николова. – Т.1]; Книга на пророк Иезекиил с тълкования / Изд. подгот. от Л.Тасева, М.Йовчева. – София, 2003 [Старо-българският превод на Стария Завет. – Т.2]; *Христова-Шмова И.* Книга Йов с тълкования в славянски превод. – София, 2007).

¹⁸ Див. головний фонд рукописів: [Електронний ресурс]: <http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php>; а також зібрання Московської духовної академії: [Електронний ресурс]: <http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php?col=5>

¹⁹ Відомі також інші збірники біблійних рукописів: П'ятикнижжя (перші 5 книг Біблії), його продовження (6–8 книги), та Восьмикнижжя з I–IV Царствами чи більші компіляції з книг Старого Заповіту, останнє бачимо переважно у хронографах.

²⁰ До речі, для цієї частини давньослов'янської Біблії менше проблем з доступністю ранніх версій тексту. Новий критичний текст давньослов'янського Євангелія почав виходити у 1990-х рр., видання ще не завершено (див.: Євангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подгот. А.А.Алексеев, А.А.Пичхадзе, М.Б.Бабицкая, И.В.Азарова, Е.Л.Алексеева, Е.И.Ванеева, А.М.Пентковский, В.А.Ромодановская, Т.В.Ткачёва. – Санкт-Петербург, 1998 (Novum Testamentum Palaeoslovenice. – I); Євангелие от Матфея в славянской традиции / Изд. подгот. А.А.Алексеев, А.А.Пичхадзе, И.В.Азарова, Е.Л.Алексеева, М.Б.Бабицкая, Е.И.Ванеева, В.А.Ромодановская, Т.В.Ткачёва. – Санкт-Петербург, 2005 (Novum Testamentum Palaeoslovenice. – II)). Укладачі врахували понад 1000 списків Євангелії. До тих пір науковцям були доступні попередні видання та реконструкції Г.А.Воскресенського, Йозефа Вайса, а також публікації окремих рукописів:

О.О.Шахматова та Л.Є.Махновця, в яких із різним ступенем повноти виявлено подібні цитати у «ПВЛ» та Київському літописному зводі²¹. Однак лише Восьмикнижжя авторів цієї статті відоме з різночитаннями й задовільняє вимогам точного відтворення біблійного тексту, що на даному етапі студювання вкрай важливо. Іншою обставиною, яка свого часу вплинула на початковий вибір текстів для порівняння, стало те, що літописні цитати з цього збірника порівняно менш досліджені. Крім того, Восьмикнижжя входить у склад таких давньоруських компіляцій, як хронографи. Поряд із літописами вони утворюють головний корпус давньоруських історичних текстів, деякі з них обумовили історію укладення літописних зводів²².

Ураховуючи точне відтворення біблійного тексту, отримуємо доступ до оперування мікроцитатами, у ряді випадків – також складною лексикою. Крім того, оскільки порівняння різних версій демонструє зріз досить ранньої доби, XI–XIII ст., виявляється ще один досить важливий параметр – текстологічний: збірки біблійних книг та літописи виступають один для одного взаємними контрольними текстами. У складній та заплутаній картині різночитань, що викликає суперечки дослідників, наявність незалежних текстуальних свідків вкрай важлива. Значущість підвищується, зокрема, тим, що серед восьми старших свідків «ПВЛ», п'яти рукописів власне цього зводу та трьох Новгородського першого літопису²³, один із рукописів – Лаврентіївський (Л) – часто протистоїть решті, при тому, що він є найстаршим і традиційно найбільш авторитетним серед науковців, а це іноді утворює проблеми навіть з очевидно помилковими читаннями цього списку²⁴. Урешті-решт розуміння того, як

найдавніших Четвероевангелій (Зографське, Асеманієве), ранніх давньоруських апракосів (тобто службових версій: Остромирове, Мстиславове, Архангельське), репрезентативних давньоруських, болгарських та сербських пізнішої пори. Критичний текст Псалтиря, що враховував би текстуальну історію цієї давньослов'янської пам'ятки повно, досі не видано, хоча існують публікації багатьох окремих списків: Синайського глаголичного X ст., Синайсько-Бичковського XI ст., Київського XIV ст.; див. також: *Dunkov D. Die Psalmen // Die Methodibibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. – T3 [Die Slawischen Sprachen, 37]. – Salzburg, 1994.*

²¹ Шахматов А.А. Повесть временных лет...; Махновець Л. Літопис руський. – К., 1989. За списком Іпатівського літопису див. також «Index des citations scripturaires dans la Chronique Hupatienne selon l'ordre des livres bibliques» у монографії Ф.Мушара, що готується до друку. Висловлюю подяку авторів за можливість ознайомитися з текстом. Дослідження запозичень із Псалтиря див. також: *Ostrowski D. Identifying Psalmic Quotations in the Povest' Vremennykh Let // Culture and Identity in Eastern Christian History: Papers from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture [Ohio Slavic Papers. – Vol.9: Eastern Christian Studies. – Vol.1]. – Columbus, 2009. – P.217–247.*

²² Один із хронографів – Іудейський – важливий для відновлення композиції ГВЛ, інший – Троїцький – відображає найранішу, котра дійшла до нас, редакцію «Хронографа по великому ізложенію», що, на думку вчених, відбився у «ПВЛ».

²³ На тих ділянках, де текст обох літописів («ПВЛ» та Новгородського першого) збігається, і де він може послугувати для вивчення різночитань.

²⁴ Щодо проблем текстології «ПВЛ» див., напр., уже згадуване нове видання Д.Островського 2003 р.; переклад «Повісті» на німецьку мову Л.Мюллера (*Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München, 2001 [Forum Slavicum; Bd.56]*), а також рецензії на ці видання: *Гуннуєв А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. – 2002. – 26. – P.63–126; Вилкул Т. Текстология и textkritik: Идеальный проект... По поводу: «Повесть временных лет: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склав і відредагував Доналд Островскі, Harvard Library*

книжна традиція зберігалася та передавалася, впливає і на розуміння того, як вона утворювалася. Однак текстологічне спрямування досліджень потребує не тільки врахування значного обсягу деталей, а й обов'язкового зосередження лише на одній – двох пам'ятках. Відтак видається доцільним залишити текстологічні студії для більш спеціалізованих розробок²⁵, а у ці статті обмежитися переважно загальним порівнянням.

Звернімося до текстів. Оскільки біблійні книги є джерелом строкатим, а літописні запозичення з них тим більше не поєднувалися лише якоюсь однією ідеєю чи сюжетною лінією, наступний виклад, як і обумовлювалося вище, являє собою поодинокі ехемпра. Почнемо з першого літописного зводу, що дійшов до нас, та частини, котра, як іноді вважається, зберегла давні легендарні свідчення – недатованого Введення «ПВЛ». Описуючи стародавнє населення Києва, літописець дає городянам характеристику в таких досить відомих словах: «и бяху ловаща²⁶ звъръ бяху {мужи}²⁷ **мудри и смыслени** нарицахуся поляне . от них же {есть} [суть]²⁸ поляне . в Киевѣ и до сего дне»²⁹. О.О.Гіппіус, із посиланням на книгу І.М.Данилевського³⁰, указує ймовірні джерела цього виразу – пасажі з діалогу Йосифа Мудрого та єгипетського фараона у Книзі Буття (41:33, 41:39) та на початку Книги Второзаконня (1:13³¹, 1:15).

Слова Йосифа, Бут.41:33 ннѣ оубо оуища³² члѣка³³ **моудра и смыслѣна**³⁴.

of Early Ukrainian Literature: Texts: Vol.X. P.1–3 (2003) // Palaeoslavica. – 2004. – Vol.XII. – №1. – P.177–205. Картина різночитань у біблійних збірках також є надзвичайно складною, див., напр.: Вілкул Т.Л. Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции... Із текстологічним розподілом у пізніших зводах також далеко не все ясно. Напр., Київський літопис та ГВЛ представлено Іпатіївським списком і групою рукописів Хлебниковського списку. Відповідно, за наявності розбіжності читання розподіляються порівну й у разі відсутності очевидних помилок та пізніх правок вибір початкового читання неунікнено перетворюється на волонтаристську процедуру.

²⁵ Мої спроби у цьому напрямі: Вілкул Т.Л. Текстологія Повісті временних літ: Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна у Центрально-Східній Європі. – Вип.11. – К., 2011. – С.269–283; Вілкул Т.Л. Книга Исход в «Речи Философа» // Средневековая Русь. – Вып.10. – Москва, 2012. – С.113–125.

²⁶ Див. 9.18–9.21Л. Так у Лаврентіївському (Л) списку, у Радзивіллівському (Р), Московському-Академічному (А) та Іпатіївському (І) «ловаще», Хлебниковському (Х) – «ловахъ».

²⁷ Фігурними скобками {} виділено текст, відсутній у РАІХ; у цій цитаті й далі, якщо в текст вводиться слово чи вираз, випущені в Л, однак уміщені в решті списків, використовуються квадратні дужки [].

²⁸ Л есть, РАІХ соу^т / суть.

²⁹ У Новгородському першому літописі немає цього фрагмента, однак характеристику перенесено на княгиню Ольгу. В оповіді перед 6428/920 р. ідеться про те, що Ігореві привели дружину від Пльскова, іменем Ольгу (ця частина спільна з «ПВЛ»), а далі ще додається, що Ольга «бѣ мудра и смыслена» (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.107).

³⁰ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекций. – Москва, 1999.

³¹ У статті О.О.Гіппіуса помилково вказано Втор.1:6 (див.: Гиппиус А.А. Рекоша дружина Игореви... – 3. Ответ О.Б.Страховой // Palaeoslavica. – 2009. – Vol.XVII. – №2. – P.272).

³² Бут. тут цитується за Віленським списком, арк. 84 зв.; див. також: Михайлов А.М. Книга Бытия пророка Моисея... – С.354–356. Архівський список (Арх) «оуищи»; в Ундольського №1 (основний список Михайлова) та інших списках російської редакції (далі – Ru), а також Троїцькому №1 (Т1) та Троїцькому №45 (Т45) «ищи»; у списках південнослов'янської редакції (далі – So) «изищи», Рум'янцевському – «оукажи»; гр. «σκέψαι».

³³ Т1, Т45 та Ru: члѣкъ; гр. ἄνθρωπος.

³⁴ Так Арх, Віл, So; Т1 смысленыѣ и мудрыхъ; Т45 мѹдрѹхъ и смысле^н; Ru моудрыи^х и смыслены^х / моудръ и смыслень / мѹдрыѣ и смыслень; фрѳонцов кѡи советѳов.

Відповідь фараона, Бут.41:39 нѣ^с члѣка **моу^дра**³⁵ и **смысльнѣи**³⁶ тебе.
Слова Мойсея, Втор.1:13 дадите себѣ **моужа моудры** оумѣтеля
. **смысльны** въ племенѣ^к ваши^к.
Втор.1:15 и пояхъ от ва^с **моудры** оумѣтеля³⁷ **смысльны**.

Проте перелік аналогічних висловів можна продовжувати³⁸ (тут я змушена вийти за рамки Восьмикнижжя, адже кілька цитат містяться також у Царствах):

Втор.4:6 яко се пре**моудро**^с ваша и **смышленіе** пре^д всѣми странами . вси иже слышатъ оправленіа си и рекоуть . се людіе пре**моудри** и оумѣтели³⁹.
3Ц.2:46а црѣ саломонѣ **смысленъ** сѣло и **моу^дръ**⁴⁰ .
3Ц.3:12 да^х ти ср^дце **смыслно** . и **моудръ**//346.но⁴¹.
4Ц.5:12 яко дхъ излиха бѣаше в немъ . и **моудрость** и **смысль** обрѣтесе в немъ⁴².

У Царствах бачимо і варіант виразу, що включає слово «добрий» – «добръ и смыслнѣ» – аналоги чому що також знайдено у «ПВЛ» в оповіді про перших князів. Пор. під 955 р. 60.28Л про Ольгу: «добрѣ сущу лицемъ и смыслену»; під 980 р. 79.4Л в описі князювання Володимира: «мужи добры [и] смыслены и [храбры]»⁴³, та пасажі з Царств:

1Ц.25:3 и жена блѣга и **смысльна** и въсоро^м видѣти сѣло добра⁴⁴.
3Ц.11:28 бѣ же **моужь** крѣпокъ иероваамъ . и **добль** на обличчєнє и **смысленъ**⁴⁵.

³⁵ Віл арк.85; у списках різночитання: мудрѣ / моудренѣи; φρονιότητος.

³⁶ Варіанти: смысленѣи / смыслнѣи / слысленѣе; Ru ни смыслнѣиша; So дод. паче; καὶ συνετότερός (σου).

³⁷ Втор. тут цитується за списками Троїцький №44 (Т44), арк.150 (оцифрований, див. на сайті Троїце-Сергієвої лаври). Арх арк. 148с. – проп. оумѣтеля, однак гр. σοφός καὶ ἐπιστήμονας (καὶ συνετός).

³⁸ О.О.Гіппіус зазначає, що чотирма наведеними в нього прикладами сума виразів із «мудрими та смисленими» вичерпується, і що пошук грецьких аналогів по ТЛГ нічого не дав (див.: Гиппиус А.А. Рекоша дружина Игоревы... – 3. Ответ... – Р.272). Учений не залучив інші слов'янські приклади перекладних пам'яток, наведені тут далі. Що стосується грецьких відповідників, якщо враховувати, що перед нами кілька виразів («φρόνιμος καὶ συνετός», «φρόνιμος καὶ σοφός», «σοφός (καὶ ἐπιστήμονας) καὶ συνετός», до яких долучаються ще такі самі пари іменників) – можна очікувати віднайдення подібних прикладів і далі. Аналогічний вираз наведено, напр., у Житті Евфимія Сардського патріарха Мефодія (див.: Афиногенов Д.Е. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). – Москва, 1997. – С.124, прим.31 («σοφίας τε καὶ συνέσεως»)).

³⁹ Т44, арк.153; Арх арк.150 с.

⁴⁰ За списками: Віл арк.344 зв.; Троїцький №728 (оцифрований, див. на сайті Троїце-Сергієвої лаври), арк.119 с.

⁴¹ Троїцький №728 мысленно и моудро, арк.120 с; Віл арк.345 зв. – 346.

⁴² Троїцький №728, арк.252 d; Віл арк.378.

⁴³ У Л помилково повторено «добръ», РЛХ «храбръ». Цитати відзначені як приклади розвитку формули «мудри та смислені/храбри/добри» у: Гиппиус А.А. Рекоша дружина Игоревы... – 3. Ответ... – Р.269. Ураховуючи виявлений довгий перелік біблійних текстів з аналогічними виразами, ця думка, найімовірніше, вірна. Утім проти неї висловлювалися заперечення (див.: Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? – Москва, 2011. – С.125).

⁴⁴ Віл, арк.295 зв.; Троїцький №728, арк.77a-b.

⁴⁵ Віл, арк.359 зв.; Троїцький №728, арк.132 b.

Подібні вислови можна знайти і в хронографічній літературі, що не має дивувати, адже хроніки та біблійні збірки ніколи не розділялися прірвою. Скажімо, хронографи зазвичай починалися з перших книг Старого Заповіту. Наприклад, у «Хроніці» Іоанна Малали⁴⁶:

Мал.2.13 Кадмосъ * да^т и дще^трь свою агавию за ехиона . прижи с нею сѣа имене^м пенфеоуса , **мужа смысльна** пре^т всѣми **м^тра**⁴⁷. Мал.2.15 Оудиподъ... (тобто, Едіп) слышавъ яко жена нѣкто имене^м свига^{н48} . разбивающи губи^т вся грядущая въ фивы , и охоужае^т гра^т , оумъ оумысли **моу^трь**⁴⁹ . и **смысль**⁵⁰ , оубити свигоунъ⁵¹.

Примітно, що в наведених пасажах перекладу Малали маємо справу не з послівним і букввальним відтворенням грецького тексту. Здається, застосовано вже готову формулу, і, припустімо, вона утворилася під впливом біблійних текстів. Не маючи повного електронного зібрання слов'янських перекладів та оригінальних творів не наважуся стверджувати, що слововжиток вичерпується перерахованими прикладами. А проте, і це вкрай важливо, у Восьмикнижжі та Царствах знаходимо доволі точні аналоги, і навіть варіації формули з «ПВЛ» у подальшому оповіданні про перших князів також відображені.

Що стосується змісту повідомлення «ПВЛ» про полян – судячи з усього, племені, котре осіло в Києві, надавалася риса «богобраності», і саме з цією метою літописцем було запозичено біблійні взірці. Таке тлумачення вже пропонували⁵², хоча, як водиться, науковці припускають різноманітне семантичне навантаження цього та іншого пасажів Введення до «ПВЛ».

Тут, очевидно, варто обумовити загальну річ, від якої насправді залежить сітка дослідницьких уявлень про ранні літописи. Смісл літописних повідомлень обраховується дослідниками, виходячи з загального уявлення про утворення легендарної частини «ПВЛ» та оповідей про «початок історії» у слов'янських історичних творах у цілому. Власне, існують дві конкуруючі гіпотези чи концепції: частина науковців уважає, що маємо справу з записами на підставі усних джерел, такого собі слов'яно-давньоруського язичницького фольклору, що дійшов майже недоторканим із глибин народної пам'яті, а інша частина доводить, що перед нами творення вправних учених книжників, які користувалися в тому

⁴⁶ Крім усього іншого, «Хроніка» Малали – твір давньоболгарський, можливо, переклад її вийшов із того ж кола, що й переклади старозаповітних книг.

⁴⁷ Віл арк. 39 зв., Арх арк.34 с; гр. ἀνδρα συνेतὸν καὶ ἐν φρονήσει καὶ ἐν πᾶσιν. Відповідний грецький текст «Хронографії» Малали див.: *Ioannis Malalae Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol.XXXV / Ed. H.-G.Bech, A.Kambylis, R.Keydell. – Berolini, 2000]. – P.29–30.

⁴⁸ Арх свига; див. Віл арк.42 зв., Арх арк.36 с.

⁴⁹ Арх оумъ оумысли моудры; у скороченому Софійському хронографі, в якому редакція «Хроніки» Малали відрізняється від версії Іудейського хронографа: умысли м^трь. Див.: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: 2: Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малала» // ТОДРЛ. – 1983. – Т.37. – С.200.

⁵⁰ Скоріше за все, початково в давньослов'янському перекладі мало бути «смысльнъ», урховуючи грецький оригінал: (σοφὸν οὖν τι) βουλευσάμενος (εἰς τὸ ἀναρεῖν τὴν Σφίγγα) (*Ioannis Malalae Chronographia*... – P.37).

⁵¹ Арх свигу, Софійський хронограф свигу.

⁵² Напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.17–35; *Tolochko O.P.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited...

числі біблійними та хронографічними перекладними джерелами⁵³. Такий поділ думок не є винятково рисою досліджень історії Давньої Русі. Стосовно раннього польського історієписання можна звернутися, наприклад, до праць Ч.Дептули та Я.Банашкевича – дослідників, котрі репрезентують обидва погляди в найбільш завершеному й розгорнутому вигляді⁵⁴. Але, здається, подібні уявлення є ширшими і за слов'янські «початки історії». Наприклад, у дослідженнях давньоєврейської Біблії «епічний» наратив про патріархів у Книзі Буття оцінюється або як найдавніша складова П'ятикнижжя, що виходить із фольклорно-епічних оповідань, або як написаний пізніше за інші складові, уже з використанням книжного багажу⁵⁵. Щодо прихильників гіпотези «язичницького» епічного початку, кожного разу спрацьовує одна й та сама мислительна схема: якщо йдеться про давні легендарні оповідання, то й зафіксованими вони мають бути раніше решти всього іншого. Хоча можна припускати зворотний хід подій: у період появи перших літературних творів завданням хроністів, літописців etc. було опанувати книжну традицію. Натомість епічна традиція в такий ранній час може бути ще цілком живою, і не потребувати переосмислення та фіксації, потреба у чому з'являтиметься пізніше. Слід також уточнити, що, ураховуючи велику кількість біблійних, хронографічних та інших паралелей, віднайдених у Введенні «ПВЛ», автор цієї статті підтримує другу гіпотезу, про книжне формування опису ранньої історії Русі. Хоча, зрозуміло, такі базові смислоутворюючі дослідницькі уявлення, як епічне чи, навпаки, книжне походження початків історії завжди залишатимуться певною мірою «аксіоматичними», і приводи для наукової полеміки ще довго будуть незмінними.

Та сама ідея богообраності, початкового приниження та наступного вищення народу відображена в іншому хрестоматійному уривку «ПВЛ», про хозарську данину, де оповідається про буття киян після смерті Кия, Щека та Хорива. Див. початок оповіді, 16.21–17.1Л⁵⁶: «по сихъ же лѣтъхъ по смрти братьѣ сея быша **обидимы** древлями . [и] инѣми **околними...**». Пор. погрози Бога ізраїльтянам у разі невиконання заповітів людьми, обраними ним із-поміж усіх інших народів або «странъ»:

Втор.28.29 и боудеши тогда **обиденъ** и расхытае^м .

Втор.28.33 троудъ твои изьяеть **страна** ея же не вѣси . и боудеши **обидъ** и съкроушенъ вся дѣни .

Втор.6.14 **странъ** яже **окрѣтъ** ва^с .

⁵³ Стосовно легендарної частини «ПВЛ» див., напр., згадані праці О.П.Толочка та: *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* Легенда о «призвании варягов» и становление древнерусской историографии // Вопросы истории. – 1995. – №2. – С.44–57; *Щавелев А.С.* Славянские легенды о первых правителях: Сравнительно-историческое исследование. – Москва, 2007.

⁵⁴ *Deptuła Cz.* Galla Anonima mit gezezy Polski: Studium z historiozofii i germeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego. – Lublin, 2000; *Banaszkiewicz J.* Polskie dzieje bajeczne mistra Wincentego Kadłubka. – Wrocław, 1998.

⁵⁵ Напр.: *Römer T.Chr.* The Elusive Yahwist: A Short History of Research // A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation / Ed. by Th.B.Dozeman and K.Schmid. – Atlanta, 2006. – P.9–28; *Baden J.S.* The Continuity of the Non-Priestly Narrative from Genesis to Exodus // *Biblica*. – 93. 2. – 2012. – P.161–186; *Schmid K.* Genesis in the Pentateuch // *The Book of Genesis: Composition, Reception, and Interpretation* / Ed. Graig A. Evans et al. – Leiden; Brill, 2012. – P.27–50.

⁵⁶ Щодо завершення цієї історії, смислове навантаження відзначалося у: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – С.31.

Втор.12.10 покои ва^с от всѣ^х врагѣ ваши^х иже **окръть** ва^с.

Втор.13.7 от богѣ **страны** яже **окръть** тебе.

Слід ураховувати, що «окръсть», «окръстьныи» у рукописах, у тому числі біблійних збірок, може замінюватися на «около», «окольныи»⁵⁷, а «древляне» являють собою конкретне уособлення чужої «страны» чи то «языка»⁵⁸. До того ж цими деталями біблійні та парабіблійні паралелі сюжету про данину хозарам мечами не вичерпуються. Далі бачимо ще «меч обоюдоостръ» – пасаж, джерело якого віднайшов І.М.Данилевський⁵⁹, епізод із немовлям-Мойсеєм, що скинув царський вінець із голови фараона, котрий, своєю чергою, указує на користування таким текстом, як «Дробное Бытие»⁶⁰ та ін.

Оскільки Введення «ПВЛ» являє собою одну з найщільніше оброблених дослідниками ділянок, тут обмежуся лише цими двома замітками щодо «мудрыхъ и смысленыхъ» та «обидимыхъ» полян. Переходячи ж до історичної частини літопису, насамперед привертає увагу одне незвичне слово, що трапляється в ремарці літописця, уміщеній під 6370/862 р. між нарацією про роздавання Рюриком «городів» своїм «мужам» та заволодіння Аскольдом і Діром Києвом. Автор «ПВЛ» намагається уточнити, які племена слід уважати першими жителями руських земель, 20.15–17Л: «и по тѣмъ городомъ суть находн^ици варязи а первьии **населъници** в Новѣгородѣ словѣне . [въ] Полотьски кривичи . в Ростовѣ меря». Слово «населъникъ» чи «населъници» більше у «ПВЛ» жодного разу не зустрічається⁶¹. Між тим воно цілком частотне у Восьмикнижжі, зокрема багато подібних виразів у Книзі Буття⁶². Пор.:

Бут.13.7 хананеи же и фerezеи тогда **населъници**⁶³ бяхоу въ земли тои;
26.7 еда оубиють его моужи **населъници** ревеки дѣля жены его;
26.14 възревноваша же емоу **населъници**;
26.15, 26.18 насыпаша я (іх – мова про колодязі – Т.В.) **населъници** плѣны земля;
29.22 събра же лаванѣ вся моужа **населъники** и сътвори бракѣ;
34.1 изыде же дина дѣщи ліина... познати дѣщери **населъникѣ**;

⁵⁷ Зокрема, у біблійних збірниках та хронографах: Вих.40.33 (около у списку Т1, арк.91b, окръть у решті рукописів), 1Ц.26:3, 26:5, 26:7 (около у Троїцькому №728, арк.79а, 79b, окръть у Віл арк.297 зв. та інших списках Іудейського хронографа); 2Ц.11:1 (около у Троїцькому №728 арк.94с, Віл окръть арк.315). Слід також відзначити, що у «ПВЛ» зовсім відсутнє слово «окръсть», уживається тільки «около» (див. покажчик О.В.Творогова, що, починаючи з нового перевидання «ПСРЛ», розпочатого 1997 р., уміщений у т.1 (с.659)).

⁵⁸ У нещодавній книзі В.Я.Петрухіна (див.: *Петрухин В.Я.* «Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. – Москва, 2011. – С.136, прим.11) вказується, що «обидими древлянъ» відсилає до Книги Суддів за «Хронікою» Амартола (за вид.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. – С.113), однак у Второзаконні знаходимо вирази, ближчі текстуально.

⁵⁹ *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)... Приложение 3. Легенда о хазарской дани: Образы и смысл.

⁶⁰ Парабіблійний текст, відомий під назвою Книга Ювілеїв, у слов'янській традиції – «Дробное Бытие». Детальніше див.: *Вилкул Т.Л.* О происхождении «Речи Философа». – *Palaeoslavica*. – 2012. – Vol.XX. – №1. – Р.1–15.

⁶¹ Див. покажчик О.В.Творогова (ПСРЛ. – Т.1. – С.652); щоправда, у Л «населъникъ» вжито ще один раз помилково замість «насылънику», але це плутанина, що незрідка трапляється в рукописах.

⁶² Цит. за списком Т44, арк.15, 26–26 зв., 30, 34 зв. – 35 та ін.

⁶³ У Т44 населъници, виправлено за рештою списків.

42.30 гла моужь **населникъ** г^ннъ намъ пороуко;
 42.33 ре^ч же намъ моужь г^ннъ **населникъ**;
 50.11 и видѣша **населници** земля ханаоньскы.

Крім указаних дев'яти прикладів, у Бутті зустрічаються також «мужи»/«людие» «населнии»⁶⁴; подібні вирази маємо і в інших книгах Восьмикнижжя, див.: Вих.12.49; Лев.18.26; Числ.15.29, 32.17; Втор.1.7; Ис.Нав.8.20, 9.22, 22.19. Відтак, уживання слова «населници» складається до копилки знаків, що свідчать про вчену книжну реконструкцію розселення слов'янських племен із біблійними ремінісценціями.

Повернімося до вислову з історичної частини, уже згадуваного раніше у прикладі про «мудрих і смилених» і вміщеного під 6463/955 р. Автор «ПВЛ» описує зовнішність княгині Ольги: грецький імператор нібито побачив її «**добру** суцю зѣло **лицемъ** . и **смыслену**» (60.28Л). Науковці звертали увагу на те, що образ Ольги модельовано за образом старозаповітної Сарі: вона дуже пізно народила Святослава⁶⁵, подорожуючи у солідному віці до Константинополя, вразила своєю вродою імператора⁶⁶. Нагадаю, що, за Книгою Буття, Сара сина народила майже у сто років і владики землі двічі – одного разу єгипетський фараон, а іншого – цар Авімелех – вабилися її вродою. Одним із доказів біблійного паралелізму може послугувати власне вираз «добра лицемъ». У «ПВЛ» близько 30 разів використовується слово «лице», а в описі зовнішності знаходимо 4 таких вислови, уміщені під 955, 977, 983 та 1066 рр. В усіх із них, крім першого, ідеться не про «доброту», а про «красоту лиця» або про те, що той чи інший персонаж був «красень лицемъ»⁶⁷. Тим часом у Бутті Авраам говорить Сарі: «вѣдѣ азъ яко **добра** еси жена⁶⁸ вѣ **лице**» (Бут.12.11), та й узагалі позначення «добрий» стосується тут саме вроди⁶⁹. Крім того, можливим є вплив на літописця біблійної формули поза межами Восьмикнижжя. Як уже відзначалося вище, у Царствах знаходимо схожі вислови, де поєднуються «смыслень» та «добръ», у тому числі «добръ на обличеньє» (синонім слова «лице») (1Ц.25:3 та 3Ц.11:28).

Під 6496/986 р. в епізоді випробування вір хрестителем Русі князем Володимиром у відповіді «бохмичемъ» (магометанам) зустрічається не менш, а то й більш відомий, ніж «мудрі та смислені» пасаж. Ідеться про популярний

⁶⁴ Бут.23.12 «и поклонися авраамъ прѣ^д народомъ населнымъ»; 23.13 «пре^ч всѣмъ народомъ населнымъ»; 26.7 «въпраша я и моужи населни о ревецѣ женѣ его»; 38.21 «въпраша же моужь населны^х где есть любодѣвша»; 38.22 «и моужи населни рѣша не быва зд^е любодѣи»; 42.6 «си продааше всѣ^х люде^м населнымъ».

⁶⁵ Про дивне пізне народження сина, судячи з літописних дат шлюбу Ольги з Ігорем, див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – С.78.

⁶⁶ Свідчення про уподібнення Сарі відзначено в нещодавніх тезах І.Чекової (див.: *Чекова И.* Библейские коды в повествовании о княгине Ольге // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики.* – 2011. – №3 (45). – С.125–126).

⁶⁷ 75.15–16Л «красоты ради лица ся» – 977 р.; 82.15Л «снѣ красень лицемъ и дѣшоу» – 983 р.; 166.18Л «красень лицемъ» – 1066 р. Зустрічається також «красень взоромъ».

⁶⁸ Т44 арк.14 зв.; Т1, Т45, Арх, Віл жена добра еси; So жена добролична еси (відповідно, далі у So проп. вѣ лице); γυνή εὐτρόσολος εἶ.

⁶⁹ Пор. Бут.12.14 «добра зѣло»; 24.16 «добра взору»; 26.7 «добра взоромъ»; 29.17 «добра образом и красна взоромъ»; 39.6 «добръ образомъ и лѣпъ взору»; 41.2 «добры взору».

вираз: «руси естъ **веселье питье** . не можемъ бес того быти»⁷⁰. Звучить він цілком по-світському, навіть дещо знижено (або, якщо застосувати перспективу дослідження усної традиції – «епічно»), і вибивається із серйозно налаштованої частини тексту про перипетії охрещення. Враження, однак, змінюється, якщо пригадати, що «вино» та виноград, а також «веселість» та «питие» кілька разів згадано поряд у Восьмикнижжі.

Суд.9.13 и рече еи⁷¹ виногра^д . оставивъ **вино** свое **веселие** члчско... (з притчі про те, як рослини («дубрава») обирали поміж себе царя; цю притчу розповів «мужам сикымьскимъ» єдиний із синів Гедеонових, що залишився живим після вбивства Авімелехом 70-ти своїх братів);

Втор.28.39 виногра^д насадиши и въздѣлаеши . и **вина** не испьши ни⁷² възвеселишися от него (з проклять Господа);

Втор.20.6 и егда кто члкъ иже насади **виногра^д** и нѣсть възвеселилъ⁷³ . от него... (одне з установлень про те, кому дозволено тимчасово не брати участь у війні).

Отже, скидається на те, що літописець створив афоризм, відштовхуючися від біблійних текстів. Це змушує вважати, що вся оповідь про випробування вір задана у «книжному реєстрі». Щоправда, певну поправку треба зробити на те, як зрозумів і популярно виклав наш древній колеґа свої високі взірці.

Остаточно полишаючи легендарні та напівлегендарні часи, звернімося тепер до суто літописної частини «ПВЛ». Під 6529/1021 р. у тій частині зводу, де дослідник зовсім не чекає точних денних дат, оскільки виклад є надзвичайно стислим і спостерігається маса пропущених років, не те що днів⁷⁴, раптом натрапляємо на несподівані подробиці. Ідеться про конфлікт Ярослава Мудрого та його полоцького племінника Брячислава: Брячислав Ізяславич пішов на Новгород, йому вдалося захопити новгородців та їх «имѣние», і він повернувся б у свою волость, у Полоцьк, якби не Ярослав. Саме тут трапляється вказівка на сім (̄з̄.) днів походу, 146.17–19Л: «и ярославъ ис кыева въ **̄з̄. днѣ** . **Постиже и** ту . и побѣди ярославъ брячислава». Звичайно, число «сім» одразу наштовкує на припущення про книжне чи фольклорне походження, однак, вірогідно, семантичне навантаження несе вся фраза. Для неї віднайдений прототип у Книзі Буття, у главі, де описується втеча Іакова та погоня за ним його «оуя» (дядька) та тестя Лави. Пор. Бут.31.23: «гна же въслѣ^д **седмь днѣи** . и **постиже и** въ горѣ галаадовѣ»⁷⁵ (причиною погоні Лави за Іаковом були майнові суперечки, родичи не могли справедливо розділитися та розійтися).

⁷⁰ 85.6–7Л.

⁷¹ Тобто, «дубраві»; Віл арк. 229зв.; Ru проп.; εἴπεν αὐτοῖς.

⁷² Арх арк.164с; Т44 арк.173 зв. не пієши и не; οὐ πίεται οὐδέ (εὐφρανθήση).

⁷³ Арх арк.159d; Т44 арк.167: еда... ти нѣ^с възвє^слилса; καὶ τίς ὁ ἄνθρωπος... εὐφράνη.

⁷⁴ Такий виклад починається власне з 1000 р., після просторих статей кінця X ст., однак перебивається повістю-історією вбивства Бориса та Гліба й боротьби Святополка та Ярослава за київський стіл (1015–1019 рр.). Щодо ймовірного походження лапідарних свідчень див.: *Tolochko O.P. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200) / Ed. I.N.Garipzanov. – 2011. – P.215–218.*

⁷⁵ Т44, арк.32–32 зв.

Окрім унікального для цієї частини літопису свідчення про «сім днів», власне навіть «постиже» для «ПВЛ» теж незвичне, більше «постищи» ніде не зустрічається⁷⁶. Крім того, у відриві від контексту, можливо, ця риса не настільки яскраво проявляється, однак, схоже, текст «ПВЛ» тут зіпсований у всіх списках (тобто, помилка походить від їх спільного протографа). Очікувалося б: «и гна ярославъ ис кыева . въ .3̄. дн̄ь постиже и ту...». Як можна тлумачити виявлений паралелізм? Очевидно, наголос має бути поставлено на конфлікті родичів, притому «правою» за Бут.31 є позиція молодшого, племінника та зятя, Іакова. Паралельною фігурою до Іакова за «ПВЛ» має бути Брячислав. Дослідники в таких випадках, як правило, припускають лояльного до певного князя літописця, котрий тенденційно висвітлював події. Можливим, однак, є інший підхід – давньоруські книжники іноді мислили лінійно, не прораховуючи всі «семантичні наслідки» ототожнення. Тобто, зауваживши майнові суперечки та конфлікт родичів, літописець міг «влити» у загальну біблійну форму конкретний зміст подій, необов'язково співчуваючи при цьому молодшому.

Утім, часом ставлення наших давніх колеґ до подій проявлялося абсолютно недвозначно та проектувало симетричний відгук читача. Саме це спостерігається в іншому випадку, під 6586/1078 р., коли літописець зауважує характер дій Бориса В'ячеславича та Олега Святославича, котрі воювали у союзі з половцями проти дядька – Всеволода Ярославича. Нібито йшлося про жорстоке пролиття князями християнської крові та Божу відплату за цей злочин: «ея же **крове взищеть бѣ от руку ею**» (200.15–16Л). Вірогідність того, що літописець «просто» використав добрий книжний вираз, не надто велика, адже цей вираз ніс значний семантичний заряд, і навіть власне слово «взискати» зустрічається у «ПВЛ» лише тричі у книжних цитатах, винятково у висловах «взищеть Богъ» або «взискати Бога»⁷⁷. Більш слушним буде припущення, що літописець тут намагався підвести базу під своє звинувачення. Джерелом цієї фрази є один із заповітів П'ятикнижжя, а саме вираз із заповіту Господа з Ноем, з вимогою не вбивати та не їсти «в крові душі його». Див. Бут.9.5: «**крѣви** бо ваши^x доушь **възыщю**⁷⁸ . и⁷⁹ от всякого свѣри изыщюу . и **от роуки члѣцкы** и от роуки моужьскы . брата его изыщюу дшюу члѣчу». Князівські конфлікти й добування собі кращої волості були звичайною справою в давньоруські часи, однак деяких князів літописці намагалися змалювати чорною фарбою. Книжники почувалися особливо вільно в оцінках, якщо князь постраждав за свої лихі вчинки. Бориса ж було вбито 1078 р., отже, виходило, що Бог справді «взискав» за пролиття християнської крові.

Під різними роками (1015, 1054 та 1093) ідеться про те, що помираючий або тільки-но померлий князь-батько любив котрогось зі своїх синів більше за решту. Стосується це двох княжичів, долі яких склалися діаметрально протилежним чином: Бориса Володимирича (св. Бориса) та Всеволода Ярославича. Один був убитий власним братом Святополком і потрапив до

⁷⁶ ПСРЛ. – Т.1. – С.671.

⁷⁷ Крім наведеного прикладу, також під 1068 р., 169.11Л, 169.24Л.

⁷⁸ Т44 арк.12 зв.; Т1, Т45, Арх, Віл, So изыщю; ἐκζητήσω.

⁷⁹ Т1, Арх, Віл, So *prop.* и] свѣри изыщюу *включно*; пор. гр. ἐκ χειρὸς πάντων τῶν θηρίων ἐκζητήσω.

сонму страстотерпців, другий зробив цілком успішну життєву політичну кар'єру. Див. 132.8–9Л (Борис) «любимъ бо бѣ оцѣмъ своимъ **паче всѣхъ**»; 161.27–28Л (Всеволод) «бѣ бо **любимъ** оцѣмъ **паче всея** братьи»; 216.18–19Л (пригадуване звернення Ярослава до Всеволода) «понеже **люблю** тя **паче** брати твоее». Пор. Бут.37.3 «іаковъ бо **любляше** іосифа **паче всѣ** снѣвъ своихъ . яко снѣ старостенъ⁸⁰ емоу бѣ». Тут ідеться саме про любов батька та про обраність із-понад інших, імовірно також про страждання і про заздрість. Давньоруські книжники полюбляли історію страждальця Йосифа⁸¹ і на різні лади обробляли головні теми оповіді: рідні брати продали його в рабство, потім Йосиф потрапив до в'язниці, однак він був відзначений Господом і кожного разу зміг змінити лиху долю на добру. На останок став майже рівним фараону, фактично другим після нього в Єгипті. Згідно зі слов'янським перекладом Бут.41.40, єгипетський цар прилюдно заявив Йосифові: «оустъ твои^x да послоушають вси людіе мои . развѣ столѣмъ азъ старѣи⁸² тебе боудоу». Позірно, біблійний вираз застосовується у «ПВЛ» до людей із надто різними долями, однак спільною рисою князів Бориса Володимировича та Всеволода Ярославича є їх обраність. Хай вибачать мені таку банальність, але для книжника-ченця, яким, вірогідніше за все, був автор «ПВЛ», доля страстотерпця-заступника віруючих була мабуть не менш привабливою, ніж доля успішного київського князя. Загалом, маємо справу із сильною позитивною характеристикою молодшого сина, адже любов батька та Бого-обраність у контексті історії Йосифа є взаємопов'язаними.

Ще один парафраз із характеристикою сина з суто позитивними конотаціями стосується лише Всеволода Ярославича. Під 1093 р. у «ПВЛ» пригадано кілька промов Ярослава. У тому числі йдеться про те, що у свій час він нібито говорив своєму молодшому синові, 216.13–14Л: «яко ты **покоиши** старость мою». Вираз нагадує слова Ламеха, батька Ноя, у Бут.5.29: «...и наре^ч83 имя емоу ное . глѣ . сѣи **покоит** мя от дѣлъ моихъ . и от печали роукоу моею». Знову-таки, у «ПВЛ» «покоити» зустрічається тільки тут⁸⁴, а в біблійних книгах подібні паралелі не є частотними⁸⁵.

Пряме продовження наведеної вище в літописній статті фрази містить такий вислів: «аще ти подасть бѣ прияти **власть стола моего**». Вірогідним джерелом його є Втор.17.18: «и боуде^t егда сядеши на **столѣ власти своея**»⁸⁶. У цьому розділі Книги Второзаконня йдеться про урядження Землі обітованої після прийняття її синами Ізраїлевими, у тому числі про поставлення князя (Втор.17.14–20: «поставлю князь себѣ яко ины страны яже окр^eтъ на^e»; «яко да

⁸⁰ Т44 арк.38; Т1, Т45 старостныи; Арх старастныи; Віл краснѣиши^{\\}; в одному зі списків So: (снѣ) оугоденъ бѣше старости его; Ru у частині списків вар.: старостинъ/старости/старинъ. «Сынъ старостенъ» – переклад гр. «ὁὶς ὑἱροῦς» – тобто «син на старість», не зі старших, а з пізніх дітей.

⁸¹ Крім усього іншого, про це свідчать переробки в Толковій та Повній хронографічній палєях – давньоруських біблійних і хронографічних збірниках XIII–XV ст.

⁸² Т44 арк.42 зв.; Ru більшість списків: боле. Що стосується змісту, Йосиф постає тут немовби «князем» Єгипетської землі.

⁸³ Т44 арк.10 зв.; Т1, So прозва; Т45 и пронаре^t /перенос з рядка на рядок, про/наре^t/.

⁸⁴ Іменник «покои» – ще під 1086 р., 207.2–3Л: «вѣчнѣи жизни и покою сподобіся».

⁸⁵ Укладач Буття намагався пояснити етимологію імені «Ной»: *Wevers J.W. Notes on the Greek Text of Genesis.* – Atlanta, 1993. – P.73–74. У Восьмикнижжі «покоити» також зустрічається в іншому контексті: Господь «покои» народ від трудів по здобуванню землі, але ця аналогія більш далека.

⁸⁶ Т44 арк.105–105 зв.; Арх арк.158с.

боудеши многы лѣты власти своея»). Імовірно, літописця привернув як урочистий вираз, так і можливість у різний спосіб підкреслити гідне, належне оформлення влади, прийнятне Богові та людям. Отже, як бачимо з усього сказаного, під 1093 р. літописець нагромаджував позитивні характеристики князя, не звертаючи особливої уваги на те, що ним використовуються дещо суперечливі або, принаймні, неконгруентні у застосовуваному ним контексті біблійні образи. Якщо таке припущення вірне, тоді знову йдеться про «лінійні» асоціації давнього книжника. Зауважити таку особливість досить важливо, оскільки вчені, що займаються біблійним моделюванням у «ПВЛ», іноді припускають пильно вивірене, продумане та структуроване на багатьох рівнях несуперечливе оповідання. Тоді як реальні дані літописів свідчать радше про асоціативне й далеко не завжди когерентне мислення і відповідну побудову оповідей.

Завершуючи мою невеличку серію біблійних запозичень «ПВЛ», не втримаюся від того, щоби навести також один приклад із текстологічних студій, коли власне варіанти списків вказують, в якому напрямі літописцями редагувалися складні (якщо не обов'язково «темні») місця. В описі подій 1015 р. «ПВЛ» та Новгородський перший літопис подають різну кількість війська новгородців, котрі допомагали Ярославові Володимировичу у війні проти Святополка: у «ПВЛ» це 40 тис., у Новгородському першому – 4 тис.⁸⁷ Висловлювалося припущення, що вірним є читання новгородського літописця, оскільки менше число скоріше відповідає реальним умовам зборів війська і проведення битви⁸⁸. Однак, нагадаю, замальовки битв давніх книжників далеко не завжди раціональні⁸⁹, а редактори та укладачі далеко не завжди були бездумними копіїстами. У тому числі при переробках цифри могли змінювати діаметрально протилежним чином – як у бік збільшення, так і зменшення. Наприклад, у копіях біблійних книг суттєве зменшення кількості війська у двох із трьох відомих зараз редакцій знаходимо у Книзі Ісуса Навина. Ідеться про опис відрядження «застави» (засідки), що мало посприяти взяттю міста Гаї (див. Іс.Нав.8.3: «и избра Исоушь **тридцать** тысящъ моужии воискихъ силны крѣпостию...»)⁹⁰. Лише в російській редакції збереглося число «.л̄. (тобто 30 – *T.V.*) тысящъ», що відповідає грецькому оригіналові «τριάκοντα (λ̄.) χιλιάδας», тоді як в Іудейському хронографі та південнослов'янській редакції бачимо «**три** тисоуца»⁹¹. Як можна припустити, це був цілком свідомий крок копіїстів – будь-який більш-менш уважний читач мусив зауважити, що раніше

⁸⁷ 141.11Л; Новгородская летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.175.

⁸⁸ Див., напр.: *Лукин П.В.* События 1015 г. в Новгороде: К оценке достоверности летописных сообщений // Отечественная история. – 2007. – №4. – С.13.

⁸⁹ Про певні розбіжності з реальністю в описах битв багато писав, зокрема, І.М.Данилевський. Учений відзначав, що трапляються такі випадки, коли поле зустрічі військ, зазначених у літописі чи якійсь військовій повісті, за спостереженнями археологів та інших фахівців, просто не могло б умістити таку кількість людей.

⁹⁰ Списки містять різночитання, див. нижче.

⁹¹ Арх арк.172с; у Троїцькому хронографі арк.5б; у Рум'янцевському списку арк.148 зв. Це не єдиний випадок, коли зменшення кількості війська надійно атестоване грецьким оригіналом, однак приклад цікавий тим, що укладачі двох редакцій, які не залежать одна від одної, зробили однакову, хоча й доволі просту арифметичну операцію – скоротили число в десять разів.

розвідники, котрих Ісус надіслав «сглядати» місто Гаї, доповіли, аби воевода Ізраїлев не водив туди все військо, «мало бо есть ихъ» (Іс.Нав.7.3)⁹². Та й узагалі, така велика «застава» для захоплення порівняно невеликого міста мала видаватися невинуватою⁹³. Скоріше за все, досить вправний укладач молодшої редакції Новгородського першого літопису також «ввірив виклад» за місцевими реаліями, уважаючи, що саме 4 тис., а не 40 тис. війська можна було зібрати з Новгородської землі.

Кілька запозичень із Восьмикнижжя присутні в Київському зводі XII ст., написаному, імовірно, на початку XIII ст.⁹⁴ Більшість із біблійно-літописних паралелей, що мені вдалося відшукати, проаналізовано в нещодавній статті⁹⁵. Як виявилось, залучення біблійних паралелей також суттєво змінює розуміння змісту літописних повідомлень. Наприклад, коли князь Юрій Долгорукий устами літописця говорить про «часть» або «причастьє», недодані його синоніми київським князем Ізяславом Мстиславичем («тако ли **мнѣ части нѣтоу** в роуской земли . и моимъ дѣтемъ»), книжника цікавлять власне не політичні справи князів чи система розподілу «волостей»⁹⁶. Він запозичає фрагмент із Бут.31.14, де описується сварка родичів, Іакова та Лави. Обидві дружини Іакова, Лія й Рахіль, підтримали свого чоловіка в конфлікті проти батька, заявивши: «оуто (хіба – Т.В.⁹⁷) [...] **нѣс нама части** и еще . ни причастия⁹⁸ въ

⁹² Тобто, жителів Гаї. Тут такі розвідники порекомендували відрядити на взяття міста 3 тис. воїнів. І лише коли жителі Гаї відбилися, до справи взявся сам Ісус (попередньо усунувши причину Божого гніву – крадіжку в полку, якою пояснювалися термінові невдачі «синів Ізраїлевих»).

⁹³ Сучасні дослідження також свідчать на користь того, що в реальності кількість війська становила не 300 тис., і не 30–50 тис., а обмежувалася набагато скромнішими показниками. Однак це не дає підстав уважати ті чи інші наративи неавтентичними або пізніми, адже, як уже відзначалося, перебільшення в описах битв – давня традиція. У тому числі вони проявилися в біблійних книгах. До речі, повертаючися до сюжету з 7-ї глави Іс.Нав. Опис засідки та взяття Гаї / Аї є каменем спотикання також при дослідженні Масоретського тексту та Септуагінти. У давньоєврейській і грецькій версіях тут спостерігаються численні розбіжності, при тому версія Септуагінти виглядає більш раціональною. Зокрема, у Масоретському тексті наявний дубль: називається засідка біля Аї в «30 тис.» та «5 тис.». Науковці вказували на те, що 30 тис. людей просто не могли б схватитися в тій місцевості, однак у Септуагінті збережене саме число «30 тис.», хоча загалом оповідь збудована з меншою кількістю суперечностей. Справа ускладнюється тією обставиною, що переклад перших книг Старого Заповіту на грецьку мову досить надійно датований III–II ст. до н.е., тоді як щодо етапів укладення давньоєврейського тексту точаться безкінечні суперечки, а реальні свідки тексту датуються VIII – початком XI ст. Традиційно вважалося, що Септуагінта перекладена з давньоєврейського оригіналу, що відрізнявся від Масоретського тексту, котрий дійшов до нас. Лише останнім часом послідовний текстуальний аналіз обох версій дозволив продемонструвати, що грецька Книга Ісуса Навина є переробкою наявного давньоєврейського тексту, а завданням перекладача було прибрати недоречності та дублі, котрі накопилися впродовж довгої історії формування 8-ї глави (див.: *Michael N. van der Meer. Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses. [Supplements to Vetus Testamentum, vol.CII]. – Brill; Leiden; Boston, 2004. – P.418–448).*

⁹⁴ Див.: *Толочко А.П.* О времени создания Киевского свода «1200 г.» // *Ruthenica. – T.V. – К., 2006. – С.73–87.*

⁹⁵ *Вілкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII–начала XIII века // Там же. – Т.Х. – К., 2012. – С.102–116.

⁹⁶ Запис під 1148 р., 321Л–374Л. Див.: *Вілкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия... – С.108–110.

⁹⁷ У цьому місці розбіжність у читаннях, «оуто» в Арх, Варш, Віл (*Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... – С.251 – цей варіант відзначено для Арх, два інших рукописи дослідник не залучав); у списках інших груп помилково «оубо» або проп. Саме «оуто» відповідає гр. *μῆ*.

⁹⁸ Арх, Варш, Віл, *So* причастія, що відповідає гр. *κληρονομία*, у Ru (в тому числі Т44, арк.32) та Т45 помилка: прятія; у Т1 заміна зі службової (паримійної) версії біблійного тексту: ли наслѣдье.

домоу оца наю». Справжньою причиною конфлікту було, як водиться, усе ж таки майно, однак саме у цьому пасажі йшлося про психологію та наслідки непорозуміння. Відповідно, наголос ставиться на несправедливості вчинку *родича*, раптовій зміні ставлення на гірше, а також виправданні «оборонних дій» скривдженої сторони. Тобто метою літописця було за допомогою біблійних взірців переконати читача в тому, що похід Юрія Долгорукого на Київ проти Ізяслава Мстиславича був справедливим, що він обумовлювався раптовим приниженням сина Юрія – Ростислава та небажанням родича поділитися родинним майном («частью»/«причастьем»).

Зацікавленого читача відсилаю до інших подібних текстів, а тут, не повторюючись далі, звернімося до Галицько-Волинського літопису. Як і Київський звід, він обіймає майже століття (від 1201/1206 по 1291–1292 рр.⁹⁹) і так само біблійні вирази в ньому часто переказано, а не передано точно. Щодо Восьмикнижжя, здається, немає жодної просторої точної цитати, хоча думку про використання цих старозаповітних книг у ГВЛ можна вважати усталеною. На одну з таких цитат указав ще В.М.Перетц – як уважав дослідник, опис «находу татарів на Київ» 6748/1240 р. зроблено «не без ремінісценцій» із Книги Суддів¹⁰⁰. Пор.: «и не бѣ слышати от гласа . скрипання телѣгъ е҃ . множества ревения . вельблоудъ его . и рѣжания от гласа стадѣ конь его . и бѣ исполнена . земля роуская ратныѣ»¹⁰¹, та Суд.6.5, де на початку суддівства Гедеона знаходження чужоземців змалювано таким чином: «сами и скоти ихъ . вѣсхожахоу и вельблоуды ихъ пасяхоу . и придоша яко проузи множьствомъ . самѣхъ же и вельблоудъ ихъ не бѣяше числа . и придоша на землю иѣлвоу . расыпати ю». У цьому випадку можна залучити як оптимістичний висновок щодо того, що літописець у страшній оповіді про зруйнування Києва застосовує історію Гедеона – славетного судді, котрий зміг урешті-решт перемогти чужоземців, які багато років поспіль руйнували Ізраїльську землю; так і песимістичний, щодо точності історичного опису – зокрема, згадка «вельблоудъ», тобто верблюдів, може виявитися не історичною деталлю, а рисою, котра дісталася у спадок від біблійної книги¹⁰².

Звичайно, коли в нас присутні не точні цитати, а ремінісценції та парафрази, завдання встановити джерело запозичень надзвичайно ускладнюється. Тому обмежуся поки що двома фрагментами з Книги Суддів, оминаючи складнощі розшуку паралелей. Під 6784/1276 р. у ГВЛ читаємо, 875.27–28І: «земля опоустѣла по .п̄. (тобто 80 – Т.В.) лѣ҃ по Романѣ». Вірогідно, відправним пунктом для літописця послугував пасаж із Суд.3.30 «оумолча земля .п̄. лѣ҃тѣ». Власне, «80» зрідка зустрічається в інших джерелах, у тому числі в одній із редакцій Книги Ісуса Навина у зіпсованому фрагменті (на заміну числа 18¹⁰³).

⁹⁹ Про датування ГВЛ див.: *Толочко А.П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волинской летописи // *Palaeoslavica*. – 2005. – Vol.XIII. – №1. – P.81–108 (тут література питання).

¹⁰⁰ *Перетц В.* До питання про літературні джерела давнього українського літопису... – С.214.

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.784.

¹⁰² Щоправда, існують цілком протилежні думки. Зокрема, у недавньому виданні ГВЛ ця літописна сцена коментується як опис очевидця: «[...] яскраві, емоційні і разом з тим конкретні подробиці облоги й штурму Києва монголо-татарами, ймовірніше від усього, запозичені літописцями від очевидця, а то й учасника тих драматичних подій» (див.: Галицько-Волинський літопис: Дослідження: Текст: Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.238).

¹⁰³ Іс.Нав.24.33b у Троїцькому №728 та пізній групі російської редакції.

Однак це, здається, найближчий контекст, хоча зміст повідомлення нетотожний: «земля оумлѣча» – значить «заспокоїлася».

Під 6785/1277 р. бачимо згадку «столпа», 878.3–4І: «**столпъ** бо **бѣ** камень высокъ стоя перед **вороты города**». Можливо, опис цієї фортифікації зроблено не без впливу Книзі Суддів. Пор. оповідь про сутички царя Авімелеха з жителями одного з міст, Суд.9.51–52: «**столпъ** же **бѣ** твердѣ срѣдѣ **града** [...] и пристоупи до **вратъ** столпѣа». Здається, це близький контекст, хоча про «стовпи» йдеться також у хронографічній літературі – в «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, що ввійшла до Іудейського хронографа, згадано саме стовпи кам'яні¹⁰⁴. Остання хронографічна паралель є важливою, оскільки Іудейський хронограф укладався паралельно з ГВЛ¹⁰⁵, і в обох творах присутні запозичення із Флавія (внаслідок чого цей другий приклад зі статті 1277 р. видається не цілком певним)¹⁰⁶. У будь-якому разі, знахідка біблійного парафраза не означає, що літописна звістка вигадана: у 2-й половині XIII ст. у Галицько-Волинській Русі з'являються так звані «башти волинцевського типу» – поодинокі кам'яні укріплення¹⁰⁷. Проте, можна припустити, що літописці, звернувши увагу на Книгу Суддів та «Історію Іудейської війни», «облагородили» фортифікаційну «новину»¹⁰⁸ у своїй картині світу.

До речі, укладачі Галицько-Волинського зводу, зокрема першої половини літопису, галицької або холмської, дуже любляли рідкісні вирази. Спробую це показати на кількох фрагментах, орієнтовним джерелом запозичень яких могло бути Восьмикнижжя. Так, у ГВЛ знаходимо згадки «оружників»: «**оружники** многи и фаревники», «**оружникомъ** стоящимъ»¹⁰⁹, – цей розряд воїнів невідомий іншим літописам. Рідкісне слово знаходимо, наприклад, у Числ.32.21: «...ти преидеть всь **оружникъ**...». Давньослов'янське «оружьникъ» є буквальним перекладом грецького «ὀπλίτης», тобто гопліт (піший важкоозброєний воїн фаланги). Щоправда, крім Чисел слово зустрічається ще у «Хроніці» Георгія Амартола та деяких інших джерелах «високого регістру» (Рязанській Кормчій, житіях¹¹⁰).

¹⁰⁴ «История иудейской войны» Иосифа Флавия: Древнерусский перевод / Изд. подгот. А.А.Пичхадзе, И.И.Макеева, Г.С.Баранкова, А.А.Уткин. – Т.2. – Москва, 2004. – С.367, указано Арх арх.366г.13 та 438г.16.

¹⁰⁵ Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности. – Ленинград, 1926. – Т.31. – С.93–126; Толочко А.П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // Ruthenica. – Т.V. – С.252–256; Его же. Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи // Там же. – С.256–257; Вілкул Т.Л. Іудейський і Софійський хронографи в історії древнерусської хронографії // Palaeoslavica. – 2009. – Vol.17. – Р.85–86.

¹⁰⁶ Щоправда, хронографічних запозичень більше в першій, галицькій чи волинській, частині ГВЛ, що закінчується статтями 1250-х – початку 1260-х рр.

¹⁰⁷ Див., напр.: Антипов И.В. Оборонительные башни «волинского типа» в системе укреплений городов Западной Руси // Поселения: среда, культура, социум: Мат. тематической науч. конф., Санкт-Петербург, 6–9 октября 1998 г. – Санкт-Петербург, 1998. – С.193–197.

¹⁰⁸ «Новини» були справою загалом небажаною для середньовічної і ранньомодерної свідомості, де «доброю» річчю вважалася старовина (див.: Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.68–85).

¹⁰⁹ По 6764/1256 р. і далі: 761І «оружники многи и фаревники»; 765І «оружникомъ стоящимъ [...] оружници»; 790І «на роздавание оружьникомъ»; 833І «оружником же не бывшимъ с ними».

¹¹⁰ Словарь древнерусского языка. – Т.VІ. – Москва, 2000. – С.154. «Хроніка» Амартола дуже незначною мірою використана укладачем Іудейського хронографа й, здається, ГВЛ не виявляє

Подібна паралель знаходиться також не у серійному, а в унікальному вислові літопису. Під 6749/1241 р. натрапляємо нібито на «картинку з тодішнього життя». Оповідается, як дворський Андрій покарав «невірного» єпископа, 794.1–4І: «Андрѣи же не **оудоси** его но **оудоси**¹¹¹ владыкоу . и слоуги его разъграби гордые и тоулы ихъ . бобровье раздра». Слово «оудосити» походить, переважно, із давньоболгарських текстів і є досить рідкісним¹¹². Очевидно, воно було не цілком зрозумілим давньоруським книжникам, принаймні у списках «оудосити» часто замінювалося на синоніми або псувалося переписчиками. Див., напр., слова Іакова своїм слугам-посланцям до брата Ісава з Бут.32.20/32.19: «по семоу словеси глѣте исавоу . и егда **оудосить**¹¹³ васъ¹¹⁴ самъ». Інший прихований і також унікальний для літописів біблеїзм – «**завѣтъ**» у ГВЛ у значенні «договір між світськими особами», де інші літописці вжили би слово «рядъ». Пор., 796.23–24І, «**завѣтъ** положивъ имъ» та дуже велику кількість біблійних прикладів, не лише з Восьмикнижжя.

Припустімо, для літописця мало значення те, що він користується текстами небуденними. Він усвідомлював їх древність, а розбіжності узусу в мові укладача ГВЛ та його джерел справді мали бути досить серйозними, ураховуючи те, що біблійні четії та деякі хронографічні переклади були зроблені, вірогідно, у X ст. в Болгарії¹¹⁵. Утім, який точний смисл наш давній галицький колеґа надавав біблійним алюзіям, і з якою конкретно метою він запозичав рідкісні вирази та поодинокі слова, встановити важко. Можливо, картина стане дещо яснішою, коли буде відновлено сітку всіх біблійних та хронографічних запозичень у ГВЛ – зокрема, усього того, що зближує літопис та Іудейський хронограф. Як уже відзначалося, перші намітки для реконструкції книжної спадщини ГВЛ було зроблено в 1920-х рр., однак потім цей напрям досліджень припинив свій розвиток¹¹⁶ і відновлюється лише зараз.

слідів запозичень із повного перекладу. Однак «оружьники» бачимо також у Йосифа Флавія (див.: *История иудейской войны*. – Т.2. – С.201).

¹¹¹ У X в обох випадках зіпсоване «удаси».

¹¹² У «Матеріалах» І.І.Срезневського у прикладах до статті «удосити» вказано Євангеліє (історія триднівного Лазаря, в тому числі за Галицьким Євангелієм 1144 р.), фрагмент Второзаконня, «Хроніка» Малали. Остання, до речі, процитована в Іпатіївському літописі у статті 1114 р., 279.19–20І, і була відома укладачеві ГВЛ (див.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1912. – Стб.1155).

¹¹³ Так Арх, Варш; Т44 достижеть; Т1, Т45, Віл, Ру частково: вѣспросить; Со деси⁷ (1 із списків: срѣще⁷); Ру частина списків: вѣспросить; вѣрѣв.

¹¹⁴ Т1, Т45, Арх, Віл васъ; у решті списків вы.

¹¹⁵ Із хронографічних текстів, зокрема, можна назвати «Хроніку» Іоанна Малали. Проте так само автор ГВЛ користувався й «Історією Іудейської війни», перекладеною, вірогідно, у XII ст.

¹¹⁶ Пор. числені паралелі Іудейського хронографа та ГВЛ, наведені у згаданих працях А.С.Орлова, а також одне-єдине посилання у відомій студії В.Т.Пашута 1950 р., де зауважене одне свідчення (!) зі статті ГВЛ під 1250 р. (див.: *Пашута В.Т.* Очерки истории Галицко-Волынской Руси. – Москва; Ленинград, 1950. – С.121). Власне кажучи, праці А.С.Орлова знайшли відгук у моделі укладення ГВЛ, запропонованій А.І.Генсьорським (див.: *Генсьорский А.И.* Галицко-Волынский летопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961; *Його ж.* Галицко-Волынский летопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958), однак цей автор у радянський час був не надто популярним, тоді як В.Т.Пашута визначив традицію дослідження ГВЛ. Нині вчені знов повертаються до вивчення Іудейського хронографа, у тому числі у зв'язку з галицьким літописанням.

Повертаючись до того, із чого ця стаття починалася. Можливо, виправдання необхідності опертя на давньослов'янський біблійний текст при роботі з давньоруськими літописами видаватимуться дещо наївними. Сподіваюся, мало кому треба доводити цінність дослідження наріжного каменя всієї давньослов'янської книжності. А також необхідність залучення для вивчення давньоруських історичних текстів (добру частину яких становлять хронографи, що починалися книгами Старого Заповіту) давньослов'янських перекладів біблійних книг. Звичайно, складності біблійної текстології, помножені на складність літописної, іноді призводять до того, що отримуємо одне уточнення на десять нових непевностей, і нові питання замість відповідей. Відповідно, особисте захоплення новими перспективами з іншої точки може видаватися обтяженим новими труднощами. Допомогти може виважена оцінка намагань, як то кажуть, «позакривати всі питання»: найбільш небезпечним типом дослідника в будь-якій царині історичних студій є той, хто, знаючи про свою спроможність задавати розумні питання, уважає, що він достатньо компетентний, аби надати й задовільні відповіді¹¹⁷.

¹¹⁷ Слова А.Момільяно («There is a difference between asking intelligent questions and producing plausible answers. We have to learn to live with a disproportion between the intelligent questions we can ask and the plausible answers we can give. [...] The most dangerous type of researcher in any historical field is the man who, because he is intelligent enough to ask a good question, believes that he is good enough to give a satisfactory answer») цит. за: *Sommer B.D. Dating Pentateuchal Texts and the Perils of Pseudo-Historicism // The Pentateuch: International Perspectives on Current Research / Ed. by Th.B.Dozeman, K.Schmid, and B.J.Schwartz. – Tübingen, 2011. – P.106, note 57.*

The paper deals with examples of biblical quotations in the Old Rus' chronicles, such as "muzhi mudri i smysleni", "Rusi est' veseliie piti" and others. The scientific of medieval Rus' in their studies often rely on the late versions of the Slavonic Bible translations that bring them in astray. The precise textual shape of the biblical citation is important for our better understanding of the chroniclers' implications and the very sense of historical data. Author proposes to involve the early witnesses of the Slavonic Octateuch that are more or less analogous of those that were accessible in the XI–XIIIth. In this paper some fragments of early Rus' chronicles and Old Slavonic Octateuch are considered and analyzed under this angle.

Keywords: *Old Rus', Medieval Chronicles, Old Slavonic Bible, XI–XIIIth centuries.*

В.Ю.АРИСТОВ*

ЛЮБЕЦЬКА БИТВА 1016 р. В РАНЬОМУ ЛІТОПИСАННІ (ДО ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ІДЕЇ О.О.ШАХМАТОВА)

На основі критичного аналізу історіографії та найдавніших літописних текстів («Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису старшої редакції) здійснено спробу перевірки основних ідей щодо співвідношення двох версій оповіді про Любецьку битву між Ярославом та Святополком. Можемо стверджувати, що старший варіант опису битви з'явився не раніше, ніж у «Повісті временних літ». В укладеному у другій половині XIII ст. Новгородському літопису версію Початкового літопису перероблено, проте не використано інших писемних джерел.

Ключові слова: літописання, «Повість временних літ», Початковий літопис, Новгородський перший літопис, Синодальний список.

Започаткованій О.О.Шахматовим традиції дослідження давньоруського літописання притаманні дві взаємопов'язані тенденції: надання особливого значення (а іноді й переваги) новгородському літопису в реконструкції історії складання «Повісті временних літ» («ПВЛ»); встановлення залежності між реально існуючими літописними текстами через посередництво текстів гіпотетичних, «спільних джерел» або «найдавніших зводів», на яких і концентрується дослідницька увага. Із праці у працю переходить переконання про співвідношення певних сюжетів. Успадковується і властивий О.О.Шахматову спосіб мислення, який обмежує можливість дослідження. Між тим, вихід за традиційні дослідницькі рамки відкриває шлях до альтернативних і, як видається, більш вдалих рішень.

Проілюструймо це. За матеріал візьмемо статтю 1016 р. у «ПВЛ» та Новгородському першому літопису (НПЛ), найдавніша збережена редакція котрого починається саме з неї. Новгородський текст відрізняється від аналогічного у «ПВЛ», віддавна привертаючи увагу в контексті реконструкції історії раннього літописання. Починаючи зі статті 1017 р. новгородський літопис містить короткі поодинокі записи, а у статті 1016 р. – уривок розлогого наративу. Співвідношення двох джерел у цьому місці справді дуже важливе та навіть вирішальне: якщо і є достовірні свідчення старших за «ПВЛ» літописів або залежності київської традиції від новгородської, то їх слід шукати саме тут.

Найдавніші описи битви між військами князів Ярослава та Святополка, що відбулася 1016 р. під Любечем, містяться у «ПВЛ»¹ та Новгородському першому

* Аристов Вадим Юрійович – аспірант Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: aristov3000@yandex.ru

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись (далі – Лавр.). – Ленинград, 1926–1928. – Л.48; ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись (далі – Ипат.). – Санкт-Петербург, 1908. – Л.53 об.

літопису старшої редакції (НПЛст, Синодальний список²). Розповіді про цю битву в молодшій редакції останнього (НПЛмл) і літописах т.зв. Новгородсько-Софійської групи, протографи яких датують XV ст. (не кажучи про більш пізні компіляції), залежать як від «ПВЛ», так і від старшої редакції новгородського літопису. Тому саме ці два джерела будуть предметом нашого дослідження.

Нижче наводимо основні літописні уривки: статтю 1016 р. з НПЛст та статті 1016 і 1018 рр. із «ПВЛ». Курсивом виділено спільний текст; підкресленням – споріднені, але не тотожні фрагменти, що розвивають близькі теми; жирним із підкресленням – прямо суперечливі місця.

НПЛст. – Арк.1-1 зв., 1016 р.	«ПВЛ» (Лаврентіївський список). – Арк.48, 1016 р.
<p>(?) «а вы плотници суще, а приставимъ вы хоромъ рубити.</p> <p><i>И нача Двньпръ мързнути.</i> И бяше Ярославу мужъ въ приязнь у Святопѣлка; и посла к нѣму Ярославъ ночью отрокъ свои, рекъ к нѣму. И рекъ к нему: онъси, что ты тому велиши творити; меду мало варено а дружины много. И рече ему мужъ ть: рчи тако Ярославу: даче меду мало, а дружины много, да къ вечеру вѣдати. И разумѣ Ярославъ, яко въ ноци велитъ сѣдися. И томъ вечерѣ перевозися Ярославъ съ вои на другыи полъ Двньпра, и <i>лодь отриуша от берега; и тон ноци поидоша</i> на сѣдо. И рече Ярославъ дружинѣ: знаменайтеся, повивайте себе убрusy голову. И бысть сечи зль, и до свѣта победиша Святопѣлка.</p> <p><i>И бѣжа Святопѣлкъ въ Печеньгы, а Ярославъ иде Кыеву, и сѣде на столѣ отца своего Володимира. И нача вое свое дѣлити: старостамъ по 10 гривень, а смердомъ по гривнѣ, а новгородьчемъ по 10 вѣмъ; и отпусти я домовъ вся»</i></p>	<p>«Приде Ярославъ и сташа противу . ѿ полъ Двньпра . и не смѣху ни си внѣхъ . ни ѿни сихъ начати и стояша мѣдъ . г̄ . Противу собѣ . и воєвода нача Стополчъ ѣзда възлѣ берегъ . оукарати Новгородцѣ глѣ . что придосте с хромъцемъ симъ . <i>ѿ вы плотници суще . а приставимъ вы хоромомъ рубити</i> нашимъ се слышъ^вше Новгородци рѣша Ярославу . яко заутра перевеземъ на не . аще кто не поидеть с нами . сами потнемъ [его] . <i>бѣ бо оуже в заморозѣ</i> . Стополчъ стояше межѣ двѣма ѿзерома . и всю ноцъ пилъ бѣ с дружиною своею . <i>Ярославъ же заутра исполчивъ дружину свою . противу свѣту перевезеса</i> и възсѣдъ на брегъ . <i>ѿриуша лодь ѿ берега . и поидоша</i> противу собѣ . и ступишаса на мѣстѣ <i>бѣ^с сѣча зла</i> . и не бѣ лзѣ ѿзеромъ Печеньгомъ помагати . и притиснуша Стополка с дружиною къ [ѿ]зеру . и възступиша на ледъ . и ѿблomisа с ними ледъ . и ѿдалати нача Ярославъ . [видѣвъ же Стополчъ и побѣже . и ѿдолъ Ярослава^н]. Стополчъ же бѣжа в Лахы . <i>Ярославъ же сѣде Кыевъ на столѣ штъни и дѣдни»</i></p> <p>(«ПВЛ». – Арк.48 зв. – 49) 1018 р.</p> <p>«Приде Болеславъ съ Стополкомъ на Ярослава с Лахы . Ярославъ же совокупивъ Русь . и Варагы . и Словен . поиде противу Болеславу . и Стополку . [и] приде Волгыню . и сташа ѿаполь рѣкы . Буга . и бѣ оу Ярослава кормилецъ . и воєвода . именовемъ Буды . нача оукарати Болеслава глѣ . да то ти прободемъ трѣскою череву . твое тольстое . бѣ бо Болеславъ великъ и тажекъ . яко и на кони не могли сѣдѣти . но баше смѣслень . и ре^с Болеславъ къ дружинѣ свои . аще вы сего оукура не жалъ . азъ единъ погыну . всѣдѣ на конь въреде в рѣку и по немъ вои юго . Ярославъ же не оутагну исполчитиса . и побѣди Болеславъ Ярослава . Ярославъ же оубѣжа съ . д̄ . ми мужи Новгороду . Болеславъ же вниде в Кыевъ съ Стополкомъ . и ре^с Болеславъ разведѣте дружину мою по городомъ на покорѣмъ . и бѣ^с тако . Ярославу же прѣбѣгши Новгороду . и хоташе бѣжати за море . и посадникъ Коснатинъ . сѣтъ Добрынь с Новгородьци . расѣкоша лодь Ярославлѣ рекуще . хочемъ са и еще бити съ Болеславомъ и съ Стополкомъ . <i>начаша скотъ събирати . ѿ мужа по . д̄ . куны . а ѿ старостъ по . г̄ . гри^в . а ѿ бояръ по . и г̄ . гри^в .</i> и приведоша Варагы . [и] вѣдаша имъ скотъ и совокупи Ярославъ воя многы . Болеславъ же бѣ Кыевъ сѣда . ѿканъгын же Стополчъ ре^с . слико же Лаховъ по городу избивайте я и избивша Лахы . Болеславъ же побѣже ис Кыева . възма имѣнье . и бояры Ярославлѣ . и сестрѣ юго . и Настаса пристави Десатиньнаго ко имѣнью . бѣ бо са юму вѣврилъ лестью . и людинъ множество веде с собою . и городы Червеньскыя зая собѣ . и приде в свою землю . Стополчъ же нача княжити Кыевъ . и поиде Ярославъ на Стополка . <i>и бѣжа Стополчъ в Печеньгы»</i></p>

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – Л.1–1 об.

Описи, як можна помітити, на початку мають ділянки спільного тексту. Початок протистояння під Любечем у «ПВЛ» та НПЛст описано подібно³. Ані Ярослав, ані Святополк не наважувалися напасти першим, стоячи на протилежних берегах Дніпра. Воевода Святополка почав насміхатися з новгородців, що прийшли з Ярославом. Далі версії різняться і кожен опис, крім спільних місць, подає й унікальну інформацію. Так, у «ПВЛ» за сценою «уко-ра» київським воеводою новгородців іде їхній ультиматум почати битву, аби помститися за образу. Це стає поштовхом для наступу Ярослава. За НПЛст, кпини київського воеводи ніяк не вплинули на перебіг подій, і все вирішала роль зрадника з табору Святополка, який підказав Ярославу зручний час для нападу. «ПВЛ» оповідає про битву на світанку, після того, як Святополк усю ніч бенкетував із дружиною; НПЛст – про вечірню переправу й битву вночі. До того ж Ярослав наказав своїм людям пов'язувати на голови «убруси», щоб у темряві відрізнити себе від ворога. Урешті вдосвіта переміг Ярослав. «ПВЛ» подає іншу обставину, що посприяла Ярославу: військо Святополка було затиснуте між двома озерами, котрі перешкоджало вступу в битву печенігів – союзників київського князя.

Як співвідносяться два описи й версії битви? Яке їх місце в історії раннього літописання? Із текстологічного погляду, варіантів співвідношення двох описів може бути три: 1) обидва вони цілковито незалежні, а збіги випадкові; 2) описи мали спільне джерело, в якому оповідь про битву виглядала інакше, ніж в обох збережених джерелах; 3) один з описів первинний, а другий є переробкою першого. Суто апіорно ці рішення не однаково вірогідні. Так, варіант 1 є сумнівним, якщо існує значна кількість прямих текстуальних і тематичних збігів. Варіант 2 імовірний, але ускладнює пояснення введенням третього, гіпотетичного, тексту (тим більше, кількох текстів). Варіант 3 найпростіший і методологічно більш виправданий, адже використовує тільки реально засвідчені списками тексти. Перевіримо ці міркування.

Перші дослідники новгородського літописання (І.І.Срезневський, М.П.Погодін, К.М.Бестужев-Рюмін, М.М.Яніш, І.П.Сенігов), попередники О.О.Шахматова, схилилися до варіанту 1. Вони визнавали множинність літописних традицій у Давній Русі, зокрема існування в Новгороді самостійного і древнього літописання. Виходячи з цього уявлення, навіть без спеціального зіставлення текстів, можна було передбачати новгородське походження повідомлень, в яких ішлося про новгородців або новгородських князів. Відповідно опис Любецької битви у версії НПЛ, на їхню думку, міг бути записаний десь у першій половині чи середині XI ст. Спільні читання в описах битви вважали незначущими, а обидва тексти – незалежними⁴.

³ Початок статті у НПЛст. відсутній, але можна припускати, що події в ньому викладалися подібно до «ПВЛ».

⁴ *Срезневский И.И.* Исследование о летописях новгородских // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1853. – С.20–24; *Погодин М.П.* Новгородские летописи // Там же. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1858. – С.224–225, 231; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.32–33, 51–52; *Яниш Н.Н.* Новгородская летопись и её московские переделки. – Москва, 1874. – С.25–27; *Сенигов И.П.* О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – Санкт-Петербург, 1885. – С.63–64, 83–87.

Ідеї попередників про незалежність новгородського літописання від київського та древність повідомлень НПЛст⁵ (і НПЛ загалом) у загальних рисах успадкував О.О.Шахматов. Але в питанні про описи Любецької битви дослідник та його послідовники здебільшого обирали 2-й варіант співвідношення текстів, шукаючи «спільні джерела», гіпотетичні перехідні ланки між реально засвідченими у списках літописами.

Згідно зі своїм розумінням «порівняльного методу», О.О.Шахматов намагався відтворити «спільні джерела» НПЛ та «ПВЛ», вибірково комбінуючи нібито споріднені фрагменти з різних статей обох літописів. Скажімо, учений зближував інформацію НПЛст про виплату Ярославом грошей учасникам битви у 1016 р. із записом «ПВЛ» 1018 р. про збір коштів із новгородців для найму варягів. Він уважав, що обидві звістки мали походити з одного джерела, що викладало події інакше, ніж «ПВЛ» та НПЛ (але цілком згідно з логікою самого вченого). Для О.О.Шахматова історія гіпотетичних текстів мала перевагу над історією текстів реальних. Основна увага була прикута до співвідношення не «ПВЛ» та НПЛ як таких, а гіпотетичних літописів і зводів, що їм передували⁶.

Погляд О.О.Шахматова на формування описів Любецької битви пізніше приймали без суттєвих змін О.О.Гіппіус та О.В.Назаренко⁷. Чимало інших дослідників (О.В.Куза, Н.І.Мілютенко, Л.Мюллер, П.П.Толочко, К.Цукерман, С.М.Михеев) розробляли власні схеми трансляції літописних оповідань та їх фрагментів через цілу мережу гіпотетичних зводів і «сказань», «творчо застосовуючи» парадигму О.О.Шахматова⁸. Деталі цих схем відрізнялися:

Цікаво, що М.П.Погодін, уважаючи майже весь текст НПЛ за XI ст. (і до XI ст.) «скороченим Нестором», визнавав статті 1015–1016 рр. первинними відносно «ПВЛ». Він спирався на деталі, що виглядали більш автентичними. Це все те, що пізніше стане звичним арсеналом захисників давності цієї частини НПЛмл: указівка на чисельність зібраного Ярославом війська (4 тис., замість 40 тис. у «ПВЛ»), ім'я воеводи Ярослава (Вовчий Хвіст, якого не подає «ПВЛ»), деякі специфічні вислови та лексеми. Узагалі першим суто новгородським літописним записом для М.П.Погодіна була розповідь про хрещення Новгороду під 989 р., записана першим місцевим літописцем середини XI ст.

⁵ Можливо, саме відносна древність Синодального списку (навіть порівняно з найстаршими списками «ПВЛ») сформувала враження про абсолютну древність і тексту повідомлень НПЛст.

⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.487, 500–504. За О.О.Шахматовим, новгородська версія опису битви і споріднені повідомлення про грошові збори та виплати вперше з'явилася в Новгородському літописі 1017 р., із нього потрапила до Новгородського зводу 1050 р., який вплинув на київський звід Нікона 1073 р. Повідомлення становили спочатку цілісну оповідь, що пізніше була розірвана і втратила свою структуру, зберігшись уривчасто у «ПВЛ» та НПЛ. Київська версія опису (власне, деталі, притаманні тільки «ПВЛ») нібито походила з київського Найдавнішого зводу 1039 р., а у зводі Нікона була контамінована з новгородською версією.

⁷ Гиппиус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. №6. – Санкт-Петербург, 1997. – С.60–61; Назаренко А.В. О датировке Любечской битвы // Летописи и хроники: 1984 г. – Москва, 1984. – С.13–19.

⁸ Куза А.В. «Повесть о князе Ярославе и о мужах новгородских» // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С.233–238; Милутенко Н.И. Летописание Ярослава Мудрого (Древнейший свод) // Rossica Antiqua 2006: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.156–169; Её же. Святые князья-мученики Борис и Глеб. – Санкт-Петербург, 2006. – С.234–242; Müller L. Studien zur altrussischen Legende der Heiligen Boris und Gleb // Zeitschrift für Slavische Philologie. – Bd.64. – Heft 2. – Heidelberg, 2006. – S.245–278; Толочко П.П. Любечская битва в источниках и историографии // Толочко П.П. Київ і Русь: Вибрані твори 1998–2008 рр. – К., 2008. – С.127–139; Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисоглебский сборник: Collectanea Borisoglebica. – Вып.1. – Париж, 2009. – С.183–306; Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? (Славяно-германские исследования, т.6.). – Москва, 2011. – С.112–113, 121–122.

від визнання першості версії «ПВЛ», нібито похідної від київського Найдавнішого літописного зводу часів Ярослава Мудрого (П.П.Толочко) або «давньої саги» (Л.Мюллер), до ідеї точного відображення в уривку НПЛст під 1016 р. тексту найдавнішого київського історичного твору (К.Цукерман). Але принцип був спільним. Цілком у манері О.О.Шахматова, за текстами реальними вчені обов'язково бачили тексти гіпотетичні, логічні й несуперечливі.

Особливе вирішення питання Любецької битви знайшло у «ревізіоністів» класичного бачення історії уособиці Володимировичів. Вони вважали руські літописи ідеологічним продуктом, де перекручено реальні події (їх учені й намагалися відновити)⁹. «Ревізіоністи» (М.М.Ільїн, пізніше В.Д.Королюк) сумнівалися в доцільності питання про текстологічне співвідношення описів битви у «ПВЛ» і НПЛ, адже їх об'єкт міг бути різним: в одному випадку – битва біля Любеча 1015 р., в іншому – битва на Дніпрі 1019 р.¹⁰

Ідею про відображення в описі НПЛст двох різних битв Ярослава зі Святополком нещодавно запропонував і О.О.Гішпіус¹¹. На думку вченого, НПЛст поєднав описи Любецької 1016 р. і «безіменної» битви 1018 р. Згадка останньої нібито збереглася наприкінці статті «ПВЛ» 1018 р.: «и поиде Ярославъ на Стополка . и побѣди Ярославъ Сѣополка . и бѣжа Сѣополкъ . въ Печенѣгъ»¹².

Огляд літератури демонструє, що протягом тривалого часу більшість учених залишалася в межах кількох базових рішень. Значною мірою погляди дослідників визначалися методологічною традицією, в якій було нормою творення без прямої необхідності гіпотетичних текстів. Вони ж служили не стільки поясненням реальних текстуальних фактів, скільки засобом відкриття фактів, хоч і не менш віртуальних, ніж самі тексти. Це перешкоджало, зокрема, аналізувати два описи Любецької битви як інтегральні частини «ПВЛ» та НПЛст. Якраз це ми й прагнемо надолужити.

Основною методикою нашої роботи буде контекстуалізація – розгляд повідомлення в порівнянні з усім іншим текстом літописної пам'ятки, до якої це повідомлення входить. Результатом застосування методики може бути виявлення серій структурно, стилістично та ідейно подібних повідомлень, кліше, встановлення «ланцюгових» зв'язків між різними фрагментами однієї пам'ятки. Наявність таких серій і зв'язків може вказувати на єдиний пласт тексту, що мав одного автора і був внесений до літопису в один час.

⁹ При цьому перевага надавалася ісландській сазі «Пряді про Еймунда», яка оповідає про події інакше, ніж руські тексти, а її герої часто можуть бути ідентифіковані тільки за допомогою літопису.

¹⁰ *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и её источник (опыт анализа). – Москва, 1957. – С.141–144; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – Москва, 1964. – С.239–240.

¹¹ У доповіді «Ещё раз о времени и обстоятельствах Любечской битвы», виголошеній на V Круглому столі «Древняя Русь и германский мир в филологической и исторической перспективе» 14.06.2012. На момент написання цієї статті окрема праця О.О.Гішпіуса ще не була опублікована, відтак користуємося повідомленням автора, за що висловлюємо йому щирю подяку.

¹² Виділені слова, які начебто натякають на битву князів, є тільки в Іпатіївському списку та споріднених із ним. Їх немає в усіх інших основних списках «ПВЛ»: Лаврентіївському, Радзивілівському, Московсько-Академічному. Важко судити, чи була ця згадка битви в оригіналі «ПВЛ». Поява цих слів могла бути пізнішою (у протографі Іпатіївського списку) раціоналізацію оригінального читання. Згадка про перемогу Ярослава мала б пояснити причину втечі Святополка. З іншого боку, незрозуміла така лаконічність «ПВЛ» у цьому місці, тоді як усі інші битви Ярослава описано якраз.

І. Любецька битва у «ПВЛ». Як давно зауважено, мотив «докору» і образи Ярослава та новгородців у розповіді про Любецьку битву повторюється у статті 1018 р. у повній симетрії (тут ображена сторона – польський Болеслав). В обох випадках «укоряють» князя за фізичні вади, ображена сторона починає битву та виграє; програш іншої сторони є ніби розплатою за «укор»¹³. Водночас мотив «докору», за яким наступає розплата, зближує статтю 1016 р. й оповідь про смерть Олега (він «укоряв» кудесника, після чого помер)¹⁴.

Своею чергою стаття 1018 р. має сюжетні та стилістичні аналогії в повідомленнях про пізніші часи, що найімовірніше вказує на спільне авторство й один час внесення текстів до літопису. Так, мотив таємного побиття ляхів у 1018 р., як давно помічено дослідниками, мав потрапити до цього місця літопису одночасно з аналогічним під 1069 р. Тоді у схожих обставинах били ляхів, що прийшли на допомогу Ізяславові Ярославичу. До цих же подій відсилає ще одна паралель: між звісткою про напад на Новгород Брячислава в 1021 р. і Всеслава у 1067 р. (дії обох князів позначено єдиним зворотом, «зая Новъгородъ», повідомлення стилістично уподібнені). З огляду на відзначені паралелі постає питання меж поширення споріднених повідомлень, до яких належить опис Любецької битви. У шахматовській історіографічній традиції, що орієнтувалася на концепцію зводів-попередників «ПВЛ», ці межі найчастіше визначалися або датами Найдавнішого зводу (1037 р.), або зводу Никона 1073 р. (чи його творів-замінників 1060–1070-х рр.), або Початкового зводу 1090-х рр.

Віддавна в історіографії існує тенденція відносити більшість відзначених повідомлень до єдиного пласту в літописному тексті, що постав до кінця XI ст. і був заснований на «дружинному епосі». Цей «дружинний наратив», на думку деяких дослідників, був давнішим за «ПВЛ» і постав на попередньому етапі формування літопису¹⁵. До цього ж етапу, за такої логіки, мав би відноситись і опис Любецької битви.

На перший погляд справді, чимало оповідей, що стосуються історії від недованих часів до середини XI ст., мають спільні риси. Наприклад, вони містять порівняно багато числових даних (кількість грошей, зібраних Ярославом із новгородців у 1018 р.; чисельність мужів, з якими тікає Ярослав; число днів Ярославової погоні за Брячиславом; число місяців стояння військ під Любечем; число виплат «на мужа», що їх вимагав Олег від греків у 907 р.; кількість коштів «із мужа», яких зажадали варяги від Володимира у 980 р.).

¹³ «и **воєвода нача** Стополчъ ѣзда възлѣ берегѣ . **оукарати Новгородцѣ глѣ** . что придосте с хромьцемъ симъ . ѡ възь плотници суще . а приставимъ възь хоромомъ рубити нашимъ се слышъвъше Новгородци рѣша Ярославу . яко заоутра перевеземъса на не . **аще кто не поидеть с нами . сами потнемъ [его]**» (1016 р.);

«бѣ оу Ярослава кормилецъ . и **воєвода** . именемъ Буды . **нача оукарати Болеслава глѣ** . да то ти прободемъ трѣскою черво . твое толъстое . бѣ бо Болеславъ великъ и тажекъ . яко и на кони не могъ сѣдѣти . но баше смъсленъ . и ре^ѣ Болеславъ къ дружинѣ своєи . **аще възь сего оукора не жаль . азъ единъ погыну**» (1018 р.).

¹⁴ «Улег же посмѣаса и оукори кудесника . река то ти неправо глѣють волъсви . но вса ло^ж е^ѣ . а конь оумерлъ е^ѣ а я ^живъ» (ПСРЛ. – Т.38: Радзивиловская летопись. – Ленинград, 1989 (далі – Радз.). – Л.19 об.).

¹⁵ Timberlake A. «Не преступати предела братня»: the entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle // Вереница литер: К 60-летию В.М.Живова. – Москва, 2006. – С.102–110.

Однак не менш щільно подібного роду числові дані наведено у статтях «ПВЛ» і за кінець XI – початок XII ст. (наприклад, чисельність отроків Святополка під 1093 р.; кількість коштів, пропонованих Давидові Ігоревичу на князівському з'їзді 1100 р.; число днів стояння військ Мстислава Володимировича і Олега Святославича перед боем у 1096 р.). Отже, виділяти за цим параметром окрему групу повідомлень і обмежувати її 1070-ми роками немає підстав.

Гіпотетичній групі «дружинних» повідомлень притаманна специфічна лексика і стилістичні кліше, що вказують на спорідненість фрагментів літопису. Наприклад, у них усіх використано сталу формулу опису збирання війська: «совокупивъ вои многы (Русь. и Варагы. и Словен)»; ужито характерні вислови, наприклад: «смъслень» для характеристики князів/мужів, «одолѣти/одалати» та «сеча зла/сильна» – в описах битв. Проте, позірно більше концентруючись на відрізку до другої половини XI ст., переважна частина формул і лексем упевнено долають указаний рубіж, а отже, підстави для виокремлення давнього пласту літописного тексту 1060–1070-х рр. зникають. Скажімо, формула «совокупивъ вои многы» трапляється під 1096 р.¹⁶, характерний вислів «мужи смъслении» – під 1093 р. Таким мужем названий Янь Вишатич, якому симпатизував і розповіді котрого використовував літописець, що писав не раніше 1106 р. Та й інші мотиви, лексеми і формули поширюються значно далі другої половини XI ст.

Мотив «докору», непокори, жалоби й ультиматумів новгородців/словен ужито в тексті «ПВЛ» на значному відрізку – від 907 до 1102 рр.; відповідні фрагменти мають збіги не тільки у спільній риторичі, а й у структурі фраз¹⁷.

Показовим є вживання слова «укаряти»/«укоръ», що співвідноситься з мотивом «докору» (настільки важливого в описі Любецької битви та у споріднених повідомленнях). У «ПВЛ» воно трапляється п'ять разів: під 1016, 1018 та 912 рр.¹⁸ у загаданих вище сюжетах, а також під 1096 р.¹⁹ та наприкінці літопису – під 1116 р.²⁰ Під цим роком міститься оповідь про похід Володимира Мономаха з синами проти непокірного полоцького князя Гліба. Особливо важливо, що в останній статті сюжет побудовано за тією ж таки схемою:

¹⁶ «посла Изаславъ по воѣ Суздалю . и Ростову . и по Бѣловзерци . и собра вои многы» (Лавр. – Л.85 об.).

¹⁷ «И реѣ Улегъ . ищите пароу^с паволочиты Роу^с . а Словено^{мъ} кропиньныа^к . и бы^с тако . и повѣси щи^т свои въ врате^х . показоуа побѣду . и поиде ѿ Цѣрагра^т . и оуспаша пароусы паволочиты . а Словене кропиньны . и раз^ра а вѣтръ . и рѣша Словени **име^мса свои^м то^{ст}ина^м . не даны соу^т Словѣно^{мъ} прѣ**» (907 р., Радз. – Л.16–16 об.), «придоша людѣ Ноугородьстии . просаше княза собѣ . **аще не поидете к намъ то налѣземъ кн^аза собѣ**» (970 р., Лавр. – Л.21), «рѣша Новгородци Стополку . се мѣ княже прислани к тобѣ . и ркли нѣ тако не хоче^м Стополка . ни сна юго . **аще ли . бѣ . главѣ имѣють сѣѣ твои то пошли и** . сего нѣ далъ Всеволодъ . а въскормили ксмѣи собѣ князь . а ты кси шель ѿ насъ» (1102 р., Лавр. – Л.93).

¹⁸ *Творогов О.В.* Лексический состав «Повести временных лет» (словоуказатели и частотный словарь). – К., 1984.

¹⁹ «[половці] влѣзше в притворъ оу гроба Ѡеодосьева . емлюще иконы зажигаху двери . и **оукараху Бѣ и законъ нашъ**» (Лавр. – Л.77 об. (опис пограбування половцями Боняка Печерського монастиря)).

²⁰ «...Глѣбъ бо баше воевалъ Дрѣговичи . и Случескъ . пожегъ . и **не каяшетъса о семъ . ни покарашетъса . но болѣ противу Володимеру глѣше оукаряя и** . Володимеръ же надѣяс на Бѣ и на правду поиде...» (Ипат. – Л.105 об.).

«укор» – розплата²¹. А це дозволяє припускати єдине авторство і єдиний час потрапляння фрагментів до літопису.

Уся оповідь про похід Володимира проти Гліба, згідно зі спостереженням О.О.Гішпуса, текстуально споріднена з оповіддю про війну Олега Святославича з Мстиславом Володимировичем під 1096 р. і, напевно, належить руці одного книжника²². Ця історія 1096 р.²³ використовує ті ж нарративні моделі, що й стаття 1024 р.²⁴, де описано битву Ярослава і Мстислава та покарання Ярославом волхвів²⁵, 1036 р.²⁶. та опис Любецької битви.

<i>Стаття 1096 р.</i>	<i>Статті 1024, 1036 та 1016 рр.</i>
Улег же [...] шедь Суждалю и Суждалци дашаса єму Улег же вмиривь городъ овь изьима а другья расточи и имѣнья ихъ втѣя иде Ростову и Ростовци вдасаса єму и перєя всю землю Муромску и Ростовську и посажа посадникы по городомъ ^и и дани поча брати [...] и вдасѣ Мстиславъ стагъ Володимерь Половчину имене Кунуи и вдавъ єму пѣшцы и постави и на правѣмъ крилѣ	Ярославъ [...] приде Суздалью изьймавъ волхвы расточи а другыми показани (1024 р.) Ярославъ вступи из града . и исполчи дружину. постави Варагы посредѣ . а на правѣи сторонѣ Къяне . а на лѣвѣмъ крилѣ Новгородци (1036 р.) Мстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ в чело противу Варагомъ а са ^и ста с дружиною своею по крилома (1024 р.)
[...] и нача вдалати Мстиславъ и видѣ Улегъ яко пойде стагъ Володимерь нача заходити в тѣлѣ єго и оубоявѣса побѣже Улегъ и шдолѣ Мстиславъ	[...] видѣвъ же Ярославъ яко побѣжаемъ єсть побѣже (1024 р.) [...] и вдалати нача Ярославъ [видѣвъ же Стополкъ и побеже и шдолѣ Ярослава] ¹ (1016 р.)

Примітка: 1. Зі списків Радзивілівського та Академічного (далі – РА).

Крім того, статті 1024–1026 рр. мають й інші прямі структурні паралелі до статті 1016 р.: «и **сташа** **противу** . **в** **поль** **Днѣпра** . **и не смаху ни си шнѣхъ** . **ни шни сихъ начати**»²⁷ (1016 р.) / «...а **мнѣ** **буди си сторона** . **и не смаше** Ярославъ **ити** в **Къевѣ** . **дондеже** **смирстаса** [...] Ярославъ **прия** **сю сторону** . а Мстиславъ **шну**»²⁸ (1024 р.).

Отже, маємо довгий ряд текстуально та ідейно споріднених статей 907, 912, 992/993, 1016, 1018, 1024, 1026, 1036, 1069, 1096, 1102, 1116 рр. Його можна значно розширити, але зараз важливо підкреслити, що верхні хронологічні межі збігаються з верхніми межами «ПВЛ». Можна стверджувати, що опис Любецької битви вписується не в контекст «дружинного нарративу», що нібито постав на ранньому етапі формування Початкового літопису, а в контекст усієї «ПВЛ». Наведені вище риси багатьох дружинних повідомлень, імовірно,

²¹ Щоправда, у цьому випадку розплату було пом'якшено: Володимир «сжалився» над Глібом.

²² Гішпус А.А. К проблеме редакций Повести временных лет II // Славяноведение. – 2008. – №2. – С.4–6.

²³ Лавр. – Л.85 об. – 86 об.

²⁴ Там же. – Л.50–50 об.

²⁵ До моделювання за єдиною схемою могла підштовхнути та обставина, що один із головних героїв обох оповідей (причому переможець) носить ім'я Мстислав, а район подій той самий – Суздальська земля.

²⁶ Лавр. – Л.51.

²⁷ 992/993 рр. (розповідь про Кожум'яку) вжита однакова формула нерішучості двох військ до битви («и ста Володимерь на **сеи сторонѣ** . а Печенѣзи на **шнои** . **и не смаху си на шну страну** . **ни шни на сю страну**»).

²⁸ Лавр. – Л.50 об.

відображають лише одну з манер описування «давніх часів». Автором серії стилістично уподібнених оповідань на всій протяжності «ПВЛ» не можемо визнати нікого іншого, крім, власне, її автора – скоріш за все, видубицького ігумена Сильвестра²⁹.

Підсумовуючи розгляд опису Любецької битви як складової Початкового літопису, доходимо висновку: цей текст виник разом зі всією «ПВЛ» близько 1116 р. Отже, він не відображає жодного попереднього літопису. Водночас наявність спільного тексту «ПВЛ» та НПЛст означає, що новгородська розповідь виникла не раніше, ніж київська, і залежить від неї³⁰. Із цієї перспективи слушним видається 3-й із запропонованих наперед варіантів співвідношення описів Любецької битви.

II. Любецька битва у НПЛст. Аналізуючи опис цієї події в новгородському літопису, розглянемо спершу особливості організації сюжету. Перше, що впадає в око, це відносна пасивність новгородців у битві. Уся ініціатива належить князеві: Ярослав посилає отрока до табору Святополка (власне, до «своєї людини»), «розуміє», що слід битися вночі, завбачливо попереджає новгородців пов'язати собі на голови «убруси», аби впізнавати своїх.

Зовсім інший образ новгородців знаходимо у «ПВЛ»: вони ображаються на кпини в бік Ярослава (у той час, коли він цим ніби не переймається), спонукують князя розпочати битву (власне, можуть почати її й без нього), посадник Коснятин та інші новгородці зупиняють Ярослава від втечі «за море», вони бажають продовжувати війну і змушують до цього князя. Заходи з організації нового війська, збір «скота» і приведення варягів також можна тлумачити як дії новгородців, адже дієслова в розповіді вжито у множині («начаша събирати...», «приведоша...», «вдаша...»), а це вказує на дії групи людей.

За спостереженнями Т.Л.Вілкул, саме в новгородських літописах події описувалися так, щоби максимально затушувати роль новгородців і приписати більшу ініціативу князям³¹. У нашому випадку бачимо цю ж тенденцію. Це дає підстави стверджувати, що опис Любецької битви в НПЛст складений новгородським автором.

До цього ж висновку підводить розгляд звістки про роздачу новгородцям грошей після походу. У жодних літописних текстах іншого схожого повідомлення за X–XI ст. немає. Зате у статтях НПЛ за початок XIII ст. існує ціла їх серія. У 1207 р. після походу на Пронськ Всеволод Велике Гніздо «новгородьци пусти ис Коломна Новугороду, **одаривъ бещисла**, и вда имъ волю всю и уставы старыхъ князь, егоже хотѣху новгородьци, и рече имъ: «кто вы добръ, того любите, а злыхъ казните»³². У 1214 р. князь Мстислав «иде [...] съ новгородьци на Чюдь на Ереву, сквозе землю Чюдскую къ морю; села ихъ по-трати и осѣкы ихъ възьма; и ста съ новгородци подъ городомъ Воробинномъ,

²⁹ Толочко А.П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. – К., 2008. – №7. – С.154–165.

³⁰ До спільного тексту, зокрема, входить мотив «докоору». Як було показано, у «ПВЛ» його використано у цілій серії споріднених повідомлень. У НПЛст він є ізолятом, що може свідчити про вторинність щодо «ПВЛ».

³¹ Вілкул Т. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. – К., 2007. – С.216.

³² НПЛст. – Л.74.

и Чюдь поклонишася ему; и Мьстиславъ же князь възя на нихъ дань, **и да новгородьцемъ двѣ чясти дани, а третьюю чясть дворяномъ**³³. Того ж року після участі в успішному поході Мстислава Романовича на Київ новгородці **«въземъше дары, придоша Новугороду вси сдрави»**³⁴. Подібно після Лишицької битви 1216 р. **«Костянтинъ же одари чєстью князи и новгородьци бєщисла»**³⁵.

Під 1236 р. знаходимо показове повідомлення, яке має ще більше перегуків зі статтею 1016 р.: в обох новгородський князь на ім'я Ярослав іде до Києва разом із новгородцями, сідає на київський стіл та обдаровує їх, відпускаючи. Порівняймо:

1236 р. ¹	1016 р.
Поиде князь Ярославъ изъ Новагорода Кыеву на столъ, поимья съ собою новгородци вятшихъ: Судимира въ Славнѣ, Якима Влунковича, Косту Вячеславича, а новоторжець 100 муж; а в Новѣгородѣ посади сына своего Олександра. И, пришедъ, сѣде в Кыевѣ на столѣ; и державъ новгородцевъ и новоторжцевъ одну недѣлю и одаривъ я, отпусти проче.	Ярослав иде Кыеву, и сѣде на столѣ отця своего Володимира. И нача вое свое дѣлити: старостамъ по 10 гривенъ, а смердомъ по гривнѣ, а новѣгородьчємъ по 10 всѣмъ; и отпусти я домовъ вся

Примітка: 1. НПЛст. – Л.120.

Звістка про роздачу грошей під 1016 р. для XI ст. унікальна. Водночас, як бачимо, добре вписується в наведену серію з XIII ст. Це може вказувати на час формування тексту статті 1016 р. Якщо специфічна інформація НПЛст за 1016 р. внесена не раніше XIII ст., не дивно, що її немає у «ПВЛ».

Водночас НПЛст не містить звістки «ПВЛ» про збирання з новгородців коштів у 1018 р. Це не означає, що у НПЛст або його джерелі не використано «ПВЛ». Скоріше, на відміну від княжих винагород, побори з «людей» викликали в новгородського книжника негативні конотації. У 1209 р. «створиша вѣче на посадника Дмитра и на братью его, яко ти **повѣлѣша на новгородьцихъ сребро имати**, а по волости куры брати, по купцемъ виру дикую, и повозы возити, **и все зло**; идоша на двory ихъ грабежъмъ, а Мирошкинъ дворъ и Дмитровъ зажьгоша, а житие ихъ поимаша, а села ихъ распродаша и челядь, а скровища ихъ изискаша и поимаша бєщисла, а избытъкъ **роздѣлиша по зубу, по 3 гривнѣ по всему городу**, и на щитъ»³⁶. Отже, посадник Дмитро вчинив подібно до свого попередника Коснятина, котрий у 1018 р. обклав новгородців екстраординарними поборами. Але для Дмитра такі дії закінчилися трагічно. Інший приклад: під 1270 р. у списку провин князя, складеному новгородцями, зазначено з-поміж іншого: «чєму поималъ еси сєребро на Микифорѣ Манускиничи и на Романѣ Болдыжевичи и на Варфломѣ»³⁷.

Можна припускати, що з погляду книжника, який вносив чи редагував ці повідомлення літопису, нагородження новгородців за ратний «труд» було

³³ НПЛ ст. – Л.78–78 об.

³⁴ Там же. – Л.80.

³⁵ Там же. – Л.86 об.

³⁶ Там же. – Л.74–75.

³⁷ Там же. – Л.148.

цілком логічним (і «правильним») учинком князя. Він міг свідчити про згоду («любов») між правителем і людьми. Водночас побори з населення у будь-якому вигляді вважалися злом та асоціювалися з розбратом або всередині новгородської громади, або між князем і новгородцями.

У контексті повідомлень НПЛ за XIII ст. можна також пояснити перелік соціальних груп у статті 1016 р. У «ПВЛ» перераховано верстви та групи суто міського населення, що різняться не тільки майновим статусом, а й характером зв'язку із князем: бояри, старости (княжі управлінці), «мужі» (вільні незнатні городяни). Бояри обкладалися вищим побором (18 гривень), старости – дещо нижчим (10 гривень), мужі – ще нижчим (4 куни). Натомість у НПЛст розподіл верств проведено за іншим принципом. Городяни («всі новгородці») внутрішньо ніби не розшаровані, відмежовані від смердів. Це співвідноситься з чітким розмежуванням власне новгородців і населення «волості» в повідомленнях XII–XIII ст. До того ж опіка над смердами представлена у статтях за цей період як добрий обов'язок князя. Так, під 1229 р. читаємо: «Приде князь Михайль ис Чърнигова въ Новъгородъ, по велицѣ дни Фомирѣ недѣли исходяче, и ради быша новгородци своему хотѣнию. И цѣлова крестъ на всѣи воли новгородьстѣи и на всѣхъ грамотахъ Ярославлихъ; и вда свободу смърдомъ на 5 лѣт дани не платити, кто сбежалъ на чюжую землю, а симъ повеле, кѣто сде живеть, како уставили переднии князи, тако платите дань»³⁸. Згадаймо також, що одним із пунктів звинувачень на адресу князя під час відомого повстання 1136 р. було «неблюденіе смердъ».

З іншого боку, у статті 1016 р. виокремлено старост – людей князя. Причому підкреслено їх паритет зі «всема новгородцями»: представникам обох груп дісталося по 10 гривень. Наголошення поділу між княжими людьми³⁹ і «новгородцями» – також характерна риса повідомлень НПЛ за XII–XIII ст. Згадаймо, наприклад, слова з цитованого вище фрагмента: «и да **новгородьцемъ** двѣ чясти дани, а третьюю чясть **дворяномъ**».

Попри значні відмінності, звістки «ПВЛ» про збір коштів у 1018 р. і виплату винагороди у НПЛст під 1016 р. мають чимало спільного. В обох ідеться про три верстви, в обох згадано старост, в обох із ними асоціюється сума у 10 гривень. Найкраще цей факт можна пояснити текстуальною залежністю між «ПВЛ» та НПЛст у цьому місці. Повідомлення 1018 р., як було показано вище, вкладається в контекст «ПВЛ», отже записане не пізніше 1110-х рр. Повідомлення 1016 р. споріднене з серією записів у НПЛ за першу половину XIII ст., яка з'явилася не раніше цього часу. Найочевидніший висновок – текст НПЛст залежить від «ПВЛ». Можна також припускати, що стаття «ПВЛ» 1018 р. підказала новгородському автору тему фінальної фрази статті 1016 р. «Несимпатичне» повідомлення про стягнення коштів могло навести на думку внести зворотне і «симпатичніше» – про виплату коштів.

Отже, інформація про Ярославові виплати новгородцям після Любецької битви не тільки не походить із давнього київського джерела, як вважає

³⁸ Там же. – Л.108 об.

³⁹ Найчастіше їх іменовано «двором» чи «дворянами».

К.Цукерман⁴⁰, а, найімовірніше, є конструкцією новгородського літописця XIII ст. Це ж можна сказати і про інші відмінності опису битви у НПЛст від опису в «ПВЛ». Головні з них – мотиви нічного бою та зрадництва.

У статті НПЛст 1016 р. описано дивний прийом, використаний Ярославом під час битви вночі: «И рече Ярославъ дружинѣ: знаменаитеся, повиваите себе убрусы голову». Очевидно, ішлося про те, що битися в темряві небезпечно: можна сплутати своїх і чужих. Увага до такої деталі в літописах – річ унікальна. Показово, що інший випадок, де наголошено на небезпеці нічного бою, знаходимо у тому ж НПЛ. Це оповідь про воєнні дії під Раковере (Раковором) у 1268 р., а власне, про останнє зіткнення німців із новгородцями та союзними руськими силами: «И тако въспятишася от города, и узрѣша инши полчищъ свинью великую, которая бяше вразилася въ возники новгородскыѣ; и хотѣша новгородци на нихъ ударити, но инши рекоша: **уже есть велми к ночи, еда како смятемся и побиемся сами; и тако стаха близъ противу собѣ, ожидающе свѣта. Они же оканънии крестопреступници, не дождавъше свѣта, побѣгоша**»⁴¹. Навряд чи це простий збіг. Такий перегук між статтями 1016 і 1268 рр. найімовірніше вказує на їхнього спільного автора, новгородського книжника другої половини XIII ст., який сконструював опис Любецької битви у НПЛст.

В описі раковорської кампанії про одного з учасників битви з новгородського боку зазначено: «а Юрьи князь вда плечи, или **перевѣтъ былъ в немъ**, то богъ вѣсть»⁴². В оповіді, як бачимо, порушено дві теми, які поєднано також у статті 1016 р.: небезпека нічного бою та зрадництво. Останній приділено достатньо уваги й в інших повідомленнях за XIII ст. Так, у 1255 р. під час конфлікту Олександра Ярославича з Новгородом «идушю Олександрю съ многими полкы и с новоторжъци **срѣте и Ратишка с перевѣтомъ**: поступиай, княже, брат твои Ярославъ побѣглъ» (ідеться про зрадника, що перейшов на бік князя від новгородців)⁴³. Під 1240 р. говориться про зраду псковського посадника Твердила: «**бяху бо перевѣтъ держаче с Нѣмци** пльсковичи, и подѣвели ихъ Твердило Иванковичъ съ инѣми»⁴⁴. Видається, що цей учинок новгородський літописець другої половини XIII ст. міг розглядати як одну з передумов воєнного успіху. Якщо справді так, то опис Любецької битви у НПЛст цілком відповідав його переконанням⁴⁵.

Історики давно схильні вважати, що у статті НПЛст 1016 р. відбився якийсь переказ, що доніс деякі фольклорні мотиви. Наприклад, І.О.Линниченко писав, що існувала новгородська героїчна пісня, котра оповідала про битву Ярослава зі Святополком⁴⁶. Вона, на думку вченого, була відома і київському

⁴⁰ Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи. – С.226–227.

⁴¹ НПЛст. – Л.146–146 об.

⁴² Там же. – Л.145.

⁴³ Там же. – Л.133 об.

⁴⁴ Там же. – Л.127 об. – 128.

⁴⁵ Варто також нагадати, що приклад зрадництва, яке допомогло князеві прийти до влади в Києві, відомий і з «ПВЛ». Батько Ярослава, Володимир, скористався допомогою київського воеводи Блуда, котрий зрадив свого князя Ярополка.

⁴⁶ Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV в. – Ч.1: Русь и Польша до конца XII в. – К., 1884. – С.92–93.

літописцеві, але повніше відобразилася у новгородському літописі. Те, що розлога оповідь НПЛст ніби обривається на події 1016 р., дало І.О.Линниченкові підстави вважати, що цими подіями і закінчувалася пісня. Навіть М.М.Ільїн, що приділяв стільки уваги питанням ідеологічної редакції літопису, також писав про відображення у НПЛст твору епічної поезії⁴⁷. Використання новгородським літописцем епічних переказів про битву не виключає і П.П.Толочко⁴⁸. Усі ці припущення поділяють характерну тенденцію вважати літописний текст прямим чи опосередкованим відображенням усного джерела, зокрема епічного.

Найкращим «кандидатом» на роль уламку епічного сказання міг би вважатися «діалог» Ярослава зі зрадником, котрий порадив князеві битися вночі. Слова зрадливця нерідко розуміють як майстерну метафору: «вдати ввечері меду» наче означало розпочати битву (чи, принаймні, виступити) ввечері. Це була відповідь на нібито не менш метафоричне питання Ярослава: «Что ты тому велиши творити; меду мало варено а дружины много». Можна подумати, що й ремарка літописця, «и разумѣ Ярославъ, яко въ нощи велить сѣцися», натякає на прихований сенс «діалогу»⁴⁹. Метафорична мова, діалоги, загадки – це могло б здаватися доказом існування усного джерела статті 1016 р.

Проте, на нашу думку, тут недооцінені можливості самого літописця в конструюванні повідомлень. Примітно, що зміст «діалогу» вказує саме на ту ситуацію, яка описана в «ПВЛ»: Святополк усю ніч (очевидно звечора) бенкетував із дружинниками. Складається враження, що новгородський текст просто передає інформацію, почерпнуту з «ПВЛ», у вигляді розмови двох героїв. Суху фактографічну ремарку «Стополкъ [...] всю нощъ пилъ бѣ с дружиною своею» розгорнуто у цілу історію, що зв'яже мотиви зрадництва й нічної битви в єдине ціле⁵⁰. Мотив нічної учти починає працювати на новий сюжет, що його вибудовує новгородський книжник.

Інше питання, чому в принципі ранішня битва (як у «ПВЛ») була замінена на нічну. На думку П.П.Толочка, мотив нічного бою міг бути запозиченим з опису битви між Ярославом та Мстиславом під Лиственном 1024 р., котра, згідно з «ПВЛ», відбулася вночі⁵¹. Ярослав, щоправда, тоді програв. Але й у 1268 р., і в 1024 р.

⁴⁷ Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и её источник (опыт анализа). – С.141–143.

⁴⁸ Толочко П.П. Любечская битва в источниках и историографии. – С.138–139.

⁴⁹ Л.Мюллер пропонував тлумачити «діалог» князя і зрадника взагалі дуже прагматично: у Ярослава начебто закінчувався провіант і він шукав можливості швидкої битви (див.: Müller L. Studien zur altrussischen Legende der Heiligen Boris und Gleb. – S.270). П.П.Толочко, використовуючи свідчення «Пряді про Еймунда», уважає перебільшенням літописну вказівку, що війська стояли по різні боки Дніпра три місяці – вірогідніше три дні (див.: Толочко П.П. Любечская битва в источниках и историографии. – С.136–137). У такому разі твердити про закінчення припасів як причину поспіху Ярослава немає сенсу.

⁵⁰ Пор. схожі міркування: Михеев С.М. Отражение Начальной летописи в Новгородской I летописи младшего извода // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2008. – №1. – С.54. Нині дослідник прийняв думку К.Цукермана про первинність опису Любецької битви у НПЛст. (див.: Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? – С.121).

⁵¹ «Мстислав же с вечера исполчи дружину . и постави Сѣверъ въ чело противу Варагомъ . а самъ ста с дружиною своею по крилома . и бывъши пощи . быгѣ тма . и громове и молнья и дождь . и реѣ Мстиславъ дружинъ свои подема на нѣ . и поиде Мстиславъ и Ярославъ противу . и съступиса чело Варазѣ съ Сѣверомъ и трудипаса Варазы сѣкуше Сѣверъ . и по семь настужи Мстиславъ . с дружиною своею . и нача сѣчи Варагы . и быгѣ сѣча силна . яко посвѣташе мълнья и блисташаса вружъя . и бѣ гроза велика . и сѣча силна и страшна . видѣвъ же Ярославъ . яко побѣжаемъ естъ . и побѣже» (Ипат. – Л.55 об.).

саме ніч стала запорукою успіху для однієї зі сторін, причому саме тієї, що виявилася більш розумною та далекоглядною. Те саме бачимо у статті 1016 р.: Ярослав проявив кмітливість і використав ніч на свою користь. Новгородський книжник, не виключено, вибудовував свого роду взірцеву оповідь про битву, що поєднала б найяскравіші риси відомих йому воєнних протистоянь. Водночас Любецька битва в контексті НПЛст виглядає як приклад «правильної» перемоги. Сприяння зрадника, уміла тактика під час нічного бою і нарешті недієздатність ворожої дружини, яка бенкетує – ось головні чинники воєнного успіху в уявленні новгородського книжника.

З іншого боку, літописець XIII ст. замість чотирьох битв Ярослава в 1016–1024 рр.⁵² (за «ПВЛ»: Любецька 1016 р., над Бугом 1018 р., на Альті 1019 р. та під Лиственем 1024 р.) розкажує лише про першу. Зате в розповіді використано інформацію з подальшого тексту Початкового літопису. Так, до статті 1016 р. перенесено фразу зі статті «ПВЛ» 1018 р. про втечу Святополка до печенігів (можливо, у результаті переосмислення згадки «ПВЛ» про їх участь у битві)⁵³.

Аналіз опису Любецької битви як складової НПЛст приводить іншим шляхом до того ж висновку, що й перша частина нашого дослідження. Текст НПЛст у даному місці залежний від «ПВЛ». Він вписується в контекст повідомлень XIII ст. і, вочевидь, постав не раніше його другої половини. Новгородський автор опису Любецької битви не використовував ані усного переказу про битву, ані літопису, старішого за «ПВЛ»⁵⁴. Унікальна інформація була сконструйована книжником на основі «Повісті временних літ» та власних уявлень про те, «як мало бути».

Продовження війни Ярослава і Святополка у НПЛст не описується, а Любецьку битву подано як щасливий фінал. Цей факт вимагає пояснення і змушує звернутися до старої проблеми – походження текстологічного рубежу, що припадає як раз на літописні статті 1016–1017 рр.⁵⁵ Річ у тім, що до статті 1017 р. текст НПЛ являє собою розлогий наратив, близький до «ПВЛ», а починаючи з 1017 р. – скорочене київське літописання з кількома новгородськими повідомленнями⁵⁶. До сьогодні не існує загальноприйнятої інтерпретації такої «нерівномірності» тексту НПЛ. Спробуємо запропонувати рішення цієї загадки.

⁵² Не враховуючи ще одну битву 1018 р., запропоновану О.О.Гіпшіусом.

⁵³ Інше, але менш вірогідне, пояснення – помилка: ніби спочатку в тексті читалося «бежа съ печенегъ», тобто йшлося про супутників князя у втечі, а не про пункт призначення. На думку О.О.Шахматова, в оригіналі під 1016 р. були наявні обидві звістки: ніби Святополк справді тікав безпосередньо до печенігів, а від них переправився до ляхів (див.: *Шахматов А.А. Разыскания...* – С.506). Але серйозних підстав для такої кон'єктури немає.

⁵⁴ Уважаємо це особливо важливим з огляду на поширення останнім часом у науковому середовищі ідеї «Найдавнішого Сказання», гіпотетичного першого історичного тексту Київської Русі, який нібито було укладено близько 1016 р. Огляд літератури питання і оцінку гіпотез див.: *Гимон Т.В. Историческое раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование.* – Москва, 2011. – С.210–216.

⁵⁵ Він чітко простежується у НПЛмл, адже НПЛст є дефектним рукописом, що втратив перші зошити.

⁵⁶ Із 1117 р. у НПЛ відображене регулярне і самостійне новгородське літописання.

Наші спостереження щодо зв'язків опису Любецької битви з іншими статтями НПЛст дозволяють припускати у XIII ст. такий етап в історії новгородського літописання, що полягав не просто в поповненні літопису новими анналістичними записами, а в редагуванні літопису на всій його протяжності.

Є підстави вважати, що втрачений початок НПЛст був хоча б місяцями схожий на збережений початок НПЛмл. Наведемо лише один показовий приклад порівняння статті НПЛст за 1230 р. з т.зв. «Передмовою до Софійського времінника» (власне, до НПЛмл)⁵⁷:

«Передмова» до НПЛмл	НПЛст (стаття 1230 р.)
<p>Мы же паки на послѣдование возвратимъся, глаголюще сице о началѣ Русския земля и о князѣхъ, како откуду быша [...] За наше несытство навелъ богъ на ны поганяя, а и скоты наши и села наша и имѣния за тѣми суть, а мы своихъ злыхъ дѣлъ не останемъ. Пишетъ бо ся: богатество неправдою</p>	<p>а то богъ на нас поганяя навѣдѣ, и землю нашу пусту положиша; а иное сами не блюдуче з, без милости истеряхомъ свою власть, и тако бысть пуста и тако ны господь богъ възда по дѣломъ нашимъ. [...] Они трудишася, събирающе, а си въ трудъ: ихъ вънидоша; о таковыхъ бо рече духъ святыи:</p>
<p>сбираемо извѣтсся. И паки: сбираетъ, и не вѣсть, кому собираетъ я. И паки: лучше малое праведнику, паче богатства грѣшныхъ многа. Да отсель, братия моя возлюбленная, останемся от несытства своего, нь доволни будете уроки вашими</p>	<p>събираетъ, а нѣ вѣсть, кому собирает [...] Мы же на прѣднее възвратимъся, на горкую и бѣдную память тоя весны. Что бо рещи или что глаголати о бывшей на нас от бога казни.</p>

Навіть цей дуже обмежений фрагмент демонструє тісну текстуальну та ідейну спорідненість тексту НПЛ XIII ст. з «Передмовою». Найкраще ця спорідненість пояснюється єдиним авторством і часом написання всіх цих частин літопису – не раніше середини й не пізніше кінця XIII ст.

Слід також наголосити, що саме у статтях НПЛ першої половини – середини XIII ст. (зокрема тих, що споріднені з описом Любецької битви і «Передмовою») містяться досить розлогі, подібні між собою, авторські відступи, у котрих розвивається ідея «кар Божих». Тут містяться прямі цитати й парафрази з «ПВЛ», переважно зі статті 1068 р., де якраз проводиться думка про покарання Богом людей різноманітними стихійними лихами і навалами «поган» за «несытство», «злобь», розбрат та інші гріхи. Якщо прийняти належність цих статей, опису Любецької битви та «Передмови» до єдиного пласту тексту, маємо визнати «ПВЛ» за їх спільне джерело⁵⁸.

У згаданій статті 1230 р. автор називає себе – паламар Тимофій. Абстрагуючись від давніх дискусій щодо його участі в літописанні, відзначимо, що він виглядає найкращим кандидатом в автори «Передмови», розлогіх відступів у статтях XIII ст. та опису Любецької битви⁵⁹. З одного боку, палеографічний аналіз рукописів новгородського походження дозволив О.О.Гішпіусу атрибутувати

⁵⁷ Спорідненість цих текстів уже завважувалася в літературі (див.: *Петрухин В.Я.* К ранней истории русского летописания: о предисловии к Начальному своду // Слово и культура. – Т. II: Памяти Никиты Ильича Толстого. – Москва, 1998. – С.354–356).

⁵⁸ Це суперечить поширеній із часів О.О.Шахматова думці про походження «Передмови» з гіпотетичного попередника «ПВЛ» – Початкового своду.

⁵⁹ Тимофія автором «Передмови» впевнено називає і В.Я.Петрухін (див.: *Петрухин В.Я.* К ранней истории русского летописания: о предисловии к Начальному своду. – С.356). До того ж учений наголошує, що вся ідеологія «Передмови» відповідає реаліям середини – другої половини XIII ст.

руці Тимофія, крім підписаного ним «Лобковського Пролога», ще три грамоти та список «Апокаліпсису» (т.зв. «Апокаліпсис Нікольського»)⁶⁰. З іншого боку, нещодавно було аргументовано тезу, що «Передмову» складено під впливом «Апокаліпсиса»⁶¹. Якщо «Передмова» написана у другій половині XIII ст. особою, що читала «Апокаліпсис», то ця особа найімовірніше – Тимофій, котрий точно його читав і був автором літописних повідомлень XIII ст., споріднених із «Передмовою».

Куди сягав і коли був складений цей новгородський (і в певному сенсі справді перший) літопис? Порівняно розлогий, насичений риторичними відступами, стилістично досить «книжний» і літературно оброблений текст статей першої половини – середини XIII ст. із 1275 р. змінюється дуже сухим і фактографічним⁶². Тільки через 15 років, після 1291 р., знов починають з'являтися старі риторичні кліше і стилістичні прийоми; але щільність їх значно нижча, набір бідніше, а обсяг авторських ремарок менший. Коментуючи цей факт, не погоджуємося з двома протилежними концепціями складання НПЛ, сформульованими останнім часом. На думку автора однієї з них, О.О.Гіпціуса, рубіж середини 1270-х рр. відображає просто зміну єпископського анналіста: замість Тимофія, нібито літописця єпископів Спиридона (1229–1249 рр.) і Далмата (1250–1274 рр.), приходять літописець наступного єпископа Климента⁶³. Можливості створення жодного великого літописного твору у цей час концепція О.О.Гіпціуса не передбачає. Проте, як було показано вище, є всі підстави вважати, що новгородський літопис саме у другій половині XIII ст. зазнав редакції на всій протяжності. До нього пишеться «Передмова», у текст вводяться цитати й парафрази з «ПВЛ», остання кладеться в основу початкової частини літопису. Це – зусилля явно іншого характеру, ніж просто робота анналіста⁶⁴.

Іншу концепцію запропонував А.Л.Нікітін⁶⁵. Дослідник виявив у тексті НПЛ численні синтагми (риторичні кліше, характерні звороти⁶⁶), які, на його думку, свідчать про руку єдиного автора. Більшість цих синтагм А.Л.Нікітін

⁶⁰ Гипциус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С.4–5, 8–9.

⁶¹ Фоллин С. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // *Ruthenica*. – К., 2008. – №7. – С.143–144.

⁶² Гипциус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С.10–11; *Его же*. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы (история и структура текста в лингвистическом освещении) // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2004–2005*. – Москва, 2006. – С.177–193.

⁶³ Гипциус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С.10–11; *Его же*. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы. – С.210–211.

⁶⁴ Зауважимо, що не відкидаємо існування у XII–XIII ст. новгородського порічного літописання типу анналів. Навпаки, воно вочевидь існувало, однак у Синодальному списку НПЛст і у списках НПЛмл відобразилися не безпосередньо ці аннали, а їх літературна обробка, відносно цілісний літописний твір. Як показує дослідження О.О.Гіпціуса, розподіл у тексті Синодального списку різноманітних лінгвотекстологічних ознак упевнено вказує на «шов» близько 1274 р. (див.: Гипциус А.А. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы. – С.205). Питання полягає, отже, в інтерпретації природи цього «шва». Спостереження над суто формальними ознаками тексту не можуть дати на нього однозначної відповіді.

⁶⁵ Нікітін А.Л. Новгородская первая летопись и её изводы // *Герменевтика древнерусской литературы*. – Москва, 2005. – Сб.12. – С.407–448.

⁶⁶ Наприклад: «придоша вси здорови»/«сами придоша сторови», «о велика бяше беда...»/«о горе тогда братье бяше», «и бысть крестьяном прибежище», «а покой Боже...»/«а дай Бог ему...», «един Бог весть»/«а то Бог весть» та ін.

простежив до 1330–1350-х рр. (власне до останньої статті Синодального списку – 1352 р.) і зробив висновок, що саме тоді було складено Новгородський перший літопис – спільний протограф Синодального списку і списків молодшої редакції⁶⁷. «Синтагматичний» підхід у виконанні А.Л.Нікітіна має, проте, одну ваду. Насправді деякі синтагми, а також ремарки-оцінки подій у категоріях «кар Божих», простягаються у НПЛмл не до 1350-х рр., а до самого кінця літопису в 1440-х рр. Це означає, що до однакових стилістичних прийомів удавалися різні літописці, наслідуючи манеру попередників. Це, своєю чергою, реабілітує зазначений рубіж 1275 р., який важко пояснити, відсуваючи роботу єдиного редактора літопису у середину XIV ст. У той час міг працювати перший чи один з епігонів попереднього літописця. А «законодавцем моди», найпевніше, був книжник другої половини XIII ст., що уклав «Передмову». Отже, хронологічні рамки роботи автора опису Любецької битви можна звузити: не раніше 1268 р. (у статті за цей рік містяться паралелі до статті 1016 р.) і навряд чи пізніше 1275 р. (коли в літопису відбувається «стилістичний збій»)⁶⁸.

Видається, що саме в контексті історії укладання новгородського літопису XIII ст. слід розглядати й появу текстологічного рубежу 1016 р.⁶⁹ На його виникнення могли вплинути два фактора: 1) джерельний та 2) ідеологічний.

1) Наявність у тексті НПЛст на відрізьку 1017–1116 рр. кількох власне новгородських (зокрема, точно датованих) повідомлень може свідчити про відображення в ньому досить давнього літописного джерела XI – початку XII ст. Отже, різка стилістична зміна в тексті НПЛст із 1017 р. могла бути наслідком переорієнтації книжника з «ПВЛ» на місцеве джерело. Йому, очевидно, віддавався пріоритет, оскільки укладач НПЛст із двох джерел, що описували один час, одинадцять століття, обрав саме його. Таким чином, можна припускати, що найдавнішу історію новгородський книжник XIII ст. запозичив із «ПВЛ», а приблизно з того місця, звідки вже починалися новгородські літописні джерела, поклав їх в основу свого літопису. Між тим, ця гіпотеза пояснює тільки те, чому перша половина XI ст. стала місцем «зшивки» «ПВЛ» і новгородського літописання. Але чому «шов» припав саме на 1016–1017 рр.?

2) Відповідь варто шукати в ідеологічних установах укладача НПЛст. Автор недавньої спеціальної статті про «Передмову» вказав на те, що її ключова історична ідея – першість Новгорода перед Києвом (виражена словами «преже Новгородская волость и потом Киевская») – виникла як осмислення тексту «ПВЛ»⁷⁰. Справді, ще до згадки Кия і його братів «ПВЛ» зазначає, що

⁶⁷ *Никитин А.Л.* Новгородская первая летопись и её изводы. – С.420–423, 446.

⁶⁸ Початок 1270-х рр., з огляду на промовисті есхатологічні настрої книжника, міг бути досить «зручним» часом для складання історії. За гіпотезою В.Н.Рудакова, серед освічених русинів існувала ідея про настання кінця світу у сорокаріччя від нападу монголів на Русь, що виповнювалося як раз у середині 1270-х рр. (див.: *Рудаков В.Н.* Время «Ч» в древнерусских произведениях о монголо-татарах // *Казус: Индивидуальное и уникальное в истории 2007–2009.* – Москва, 2012. – С.41–43).

⁶⁹ Відповідно, ми не погоджуємося з тими дослідниками, хто вважає, що даний рубіж був пригаманний тексту гіпотетичного новгородського зводу початку XII ст., від якого всіма пізнішими новгородськими літописами була успадкована специфічна «асиметрична» структура (див.: *Гимон Т.В.* Историческое раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование. – С.517–518 (тут же основна література питання)).

⁷⁰ *Фоллин С.* Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду. – С.149.

«Словѣне же съдѣша школо озера Илмера . и прозвашася своимъ именемъ . и сдѣлаша городъ . и нарекоша и Новѣгородъ»⁷¹. Крім того, із розповіді про подорож апостола Андрія випливає, що коли Києва і киян ще не було, новгородські словени вже жили на своїх місцях і мали певні звичаї. Відтак новгородський книжник XIII ст. міг осмислювати «ПВЛ» досить тенденційно, звертаючи увагу на першість свого міста, його роль у початковій руській історії та зв'язок історій Новгороду і Києва.

За такого підходу 1016-й рік набуває неабиякого значення. Зайняття Києва Ярославом того року – останній випадок, коли князів до влади в Києві приводили новгородці. Так було з Олегом та Ігорем, із Володимиром, і, нарешті, з Ярославом. Тричі «новгородська волость» давала князя «волості» київській⁷². Для книжника, що вибудовував новгородську історію, київська історія до 1016 р. важлива тим, що в ній ледь не ключову роль відігравали новгородці та їх земля. У подальшій київській історії Новгород не мав такого значення, а відтак і переповідання «ПВЛ» після 1016 р. могло бути непотрібним.

⁷¹ Ипат. – Л.4.

⁷² Якщо не враховувати, що Аскольд і Дір також прийшли з Новгорода.

On the base of thorough analysis of historiography and the oldest chronicles (the Primary Chronicle and the Novgorodian First Chronicle of the old redaction) an attempt to check the main interpretations of relation of the two versions of the account about the battle of Liubech between Yaroslav and Sviatopolk. It is possible to assert that the earliest variant of the account about the battle, as well as all the passages related to it, appeared only in the Primary Chronicle, but not on the hypothetical previous stages of Kyiv chronicling. The Novgorodian chronicler of XIII century rewrote the version of the Primary Chronicle. However, no other written sources were used.

Keywords: *chronicling, Primary Chronicle, Initial Compilation, Novgorod First Chronicle, Synodal Copy.*

НЕЗНАНИЙ ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1651 р.

У публікації представлено виявлений у табірному щоденнику Януша Радзивілла невідомий лист Богдана Хмельницького 1651 р., в якому український гетьман, погоджуючись на мир із Великим князівством Литовським, у випадку воєнних дій із його боку був готовий дати відсіч.

Ключові слова: історичні джерела, козацтво, дипломатичні відносини.

Серед документів, які планується опублікувати у другому томі археографічної серії «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» (перший уже побачив світ)¹, є й ті, що містяться у складі фундаментального (понад 1000 сторінок) табірному щоденнику польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла². Він досі недрукований і невивчений, розкиданий по різних архівосховищах, навіть відсутня пагінація на більшій частині сторінок. А між тим тут фіксувалися дії князя, котрий командував військами Великого князівства Литовського, його ставки, копіювалися вхідні й вихідні документи, протоколи допиту полонених тощо. Канадський історик Ф.Сисин виявив у цьому щоденнику 6 листів Богдана Хмельницького й видрукував їх ще 1978 р.³, а колектив польських істориків на чолі з професором М.Нагельським уже розпочав підготовку до видання цього унікального історичного джерела.

Зокрема, у документі, датованому 15 квітня 1651 р., зазначалося, що тоді до ставки прибули два шляхтича з хоругви Шимона Павші, один з яких був «пан Мишковський, котрий із листом князя й. м. їздив до Хмельницького», наводився повний звіт про цю дипломатичну місію. Він за іншим списком був відомий М.Грушевському, котрий переказав його зміст на сторінках своєї «Історії України-Руси»⁴. Але в табірному щоденнику є ще одна звістка: «Цей (Мишковський – Ю.М.) насамперед віддав (Радзивіллові – Ю.М.) таку відповідь (Хмельницького – Ю.М.)», і далі наводився важливий документ – незаний лист гетьмана Б.Хмельницького до князя Я.Радзивілла. Його цінність полягає насамперед у тому, що ми маємо за перші вісім місяців 1651 р. тільки три листи козацького очільника, адресовані представникам Речі Посполитої: коронному підканцлерові І.Радзейовському від 27 (17) січня 1651 р., 10 лютого (31 січня) 1651 р. до А.Киселя, а потім уже аж 22 (12) серпня 1651 р. до

¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т.1 (1648–1649 рр.) / Упор. о. Ю.Мицик. – К., 2012. – 680 с.

² Більша частина табірному щоденника, яка охоплює 1649–1651 рр., зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (див.: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*. – *Archiwum Radziwiłłów*. – *Oddział VI*).

³ *Sysyn F.E. Documents of Bohdan Xmel'nyckyj // Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.II. – №4. – December 1978. – P.500–524.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т.IX. – Ч.1. – С.213–214.

коронного гетьмана М.Потоцького⁵. До Я.Радзивілла маємо обмаль листів, хоча він фактично командував усіма збройними силами Великого князівства Литовського (великий гетьман литовський Я.Кішка був тяжко хворий і не брав участі в походах проти повстанців). Це не означає, що їх узагалі не було, просто вони не збереглися або ще не виявлені. Б.Хмельницький вів складну дипломатію щодо Великого князівства Литовського й Я.Радзивілла, зокрема намагаючись його перетягти на свій бік, принаймні забезпечити відносний нейтралітет (Б.Хмельницький навіть посилався на родинні зв'язки з Я.Радзивіллою: у 1652 р. син гетьмана Тиміш узяв шлюб із молдавською господарівною Роксандою Лупу, сестра якої, Марія, уже була одружена з Я.Радзивіллою). Урешті ця політика увінчалася успіхом: у час «Потопу» 1655–1657 рр. останній перейшов на бік шведського короля Карла X Густава – союзника Б.Хмельницького – і, по суті, став на шлях унезалежнення Великого князівства Литовського від Речі Посполитої. Однак у розпал подій Я.Радзивілл передчасно й раптово помер (1655 р.).

Наведений нижче лист було написано в досить складний час. Формально ще мав чинність Зборівський мирний договір, але обидві сторони готувалися до нової війни. Уже почалися сутички на західному кордоні Гетьманщини (у бою за Красне загинув знаменитий брацлавський полковник Д.Нечай), хоча надія на продовження миру зберігалася (А.Кисіль готував нову комісію) і приїзд Мишковського з запевненнями про мирні наміри Я.Радзивілла, здавалося, відповідав сподіванням Б.Хмельницького, який бажав усе зробити, щоб на північному фронті був спокій. Хоча український гетьман зі свого боку погоджувався на мир із Великим князівством Литовським, однак давав зрозуміти, що у випадку воєнних дій повстанці готові дати відсіч. Треба зважати на те, що лист було написано з дотриманням норм тогочасного дипломатичного етикету. Зазначимо, що документ друкується згідно з не раз обумовленими правилами передачі польськокомовних текстів⁶. Загальновживані скорочення (в. кн. м. – ваша князівська милість, м. м. пан – мій милостивий пан) збережено. Нерозбірливо написані слова позначаються (...)*.

⁵ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961. – №132–133, 143.

⁶ Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки НТШ. – Л., 1993. – №ССХХV. – С.315–316.

*Доктор історичних наук,
професор Ю.А.Мицик (Київ)*

**Лист Богдана Хмельницького до Януша Радзивілла
(29 березня 1651 р., Біла Церква)**

Jaśnie oświęcone mśc. ks. Radziwiłł,
Nasz wielce mcy panie i dobrodzieju!

Wyrozumiawszy uprzejmy candor w. ks. m., m. m. pana, z pisania i posłanca, wieleśmy ucieszeni, że w. ks. m. łaskawie się nam stawić raczył. Za to wiele dziękujemy, lubo to wiemy dobrze, że w. ks. m. masz wojska, ale o wojnie nie myslisz. My też pułkom naszym w granice Kstwa Lit. wchodzić i przyczyn dawać zakazaliśmy, ktoby jednak na nas następował, musimy swych głów bronić. Wszakże (...) miemy i mocno ufamy młwę łasce w. ks. m., że nie będziesz na nas następował. Którego sobie łaski życząc i candor w. ks. m. miłościwy poważając (...) mu i na ten czas powolności nasze i siebie samych jako napilniej oddajemy. Dan w Białej Cerkwi 29 mar.

Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Oddział VI. – №36

Переклад:

Яснеосвічений мості князю Радзивілл,
наш вельми мостивий пане й добродію!

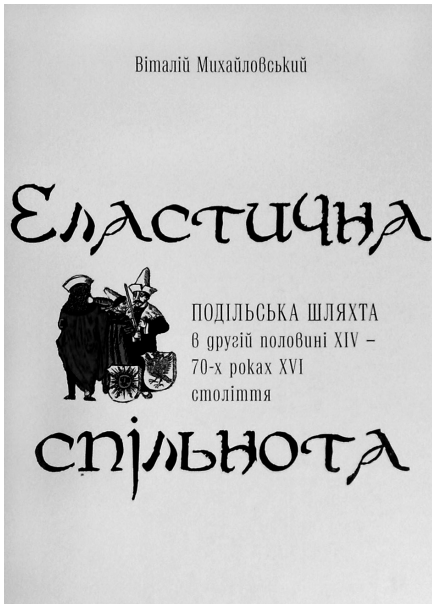
Зрозумівши люб'язну щирість в. кн. м., м. м. пана, з листа і з посланця, ми дуже втішилися, що в. кн. м. зволив ласкаво до нас поставитися. За це ми дуже дякуємо, хоч і знаємо, що в. кн. м. маєш війська, але не думаєш про війну. Ми теж нашим полкам заборонили вступати в кордони князівства Литовського, однак якщо хтось буде на нас наступати, мусимо боронити своїх голів. Усе ж (...) дуже довіряємо милостивій милості в. кн. м., що не будеш на нас наступати. Зичачи собі милості й поважаючи щирість в. кн. м. (...) і у цей час наші послуги та самих себе якнайстаранніше віддаємо. Дано в Білій Церкві 29 березня.

The publication lightings up discovered in the camp diary of Janusz Radziwiłł unknown letter written by Bohdan Khmel'nyts'kyi in 1651. Based on this letter, falls into place that agreeing to peace with the Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian Het'man was ready to defend in case of hostilities.

Keywords: *historical sources, Cossacks, diplomatic relations.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.

**ЕЛАСТИЧНА СПІЛЬНОТА: ПОДІЛЬСЬКА ШЛЯХТА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – 70-Х РОКАХ
XVI СТ. – К.: Темпора, 2012. –
XXVI+450 с.**

Упродовж останніх двадцяти років в українській історіографії з легкої руки відомого вченого Н.Яковенко не лише відродився науковий інтерес до вивчення вітчизняної шляхетської спільноти XIV – першої половини XVII ст., але й досягнуто безсумнівних успіхів. Завдяки працям О.Вінниченка, М.Довбищенка, Ю.Зазуляка, П.Кулаковського, В.Собчука, Н.Старченка, І.Тесленка, Н.Яковенко й інших дослідників, в основних рисах реконструйовано панорами формування й функціонування шляхетського стану, його соціальну структуру, форми землеволодіння, участь у політичному житті Великого князівства Литовського та Корони Польської, рівень і зміст самосвідомості тощо. Позитивною складовою цього доробку стало з'ясування названих аспектів буття шляхетської спільноти в окремих регіонах України, що дозволяє виявити наявність у ньому спільних і відмінних рис. До грона таких праць належить і книга Віталія Михайловського, видана в київському видавництві «Темпора» 2012 р. Із приємністю відзначу, що її автор є випускником Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Ще під час навчання в ньому (середина 1990-х рр.) він зацікавився проблематикою подільської шляхти XV–XVII ст., написав дипломну роботу «Подільська шляхта в українській і зарубіжній історіографіях», яку блискуче захистив 1997 р. Вона й стала визначальною у його подальшій науковій творчості. 2004 р. захистив кандидатську дисертацію «Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.)». Після чого продовжував надзвичайно інтенсивно розробляти комплекс питань, пов'язаних із соціальною й політичною історією Західного Поділля (згодом Подільського воєводства) XIV – першої половини XVII ст.,

про що промовляють його публікації¹. Видрукував також кілька статей про Поділля цього часу в «Енциклопедії історії України»². І саме у процесі їх осмислення в В.Михайловського, вочевидь, і викристалізувалася ідея створення фундаментальної праці, присвяченої з'ясуванню історії шляхетської корпорації Поділля.

Монографія виконана у кращих традиціях історичних досліджень такого формату. Вона складається з коротенького впровадження «Від автора», розлогого «Вступу», шести розділів, післямови, котру написала Н.Яковенко, додатків, іменного та географічного покажчиків, списків скорочень, використаних джерел і літератури. Завершують книгу два розлогіх резюме, англійською та польською мовами, які виступають своєрідним інтелектуальним кодом для іноземних фахівців-істориків, котрі займаються цим періодом або проявляють інтерес до цієї тематики.

Важливе місце в монографії посідає «Вступ», якому автор цілком свідомо відвів роль методологічного ключа (правда, в окремих деталях лише пунктирно означеного) для полегшення розуміння читачем розробленої ним концепції досліджуваної проблеми. Такий підхід, попри сприйняття/несприйняття запропонованих методологічних засад, заслуговує на повагу, адже засвідчує професійну порядність ученого, який відкрито виносить їх для обговорення колегами-істориками. Зважаючи на їх важливість для осмислення значимості рецензованої праці, зупинюся на характеристиці «Вступу» детальніше. Автор чітко окреслив територіальні межі Поділля у цілому й Західного Поділля (Подільського воєводства) зокрема та показав головні зміни його політичного статусу протягом XIV–XV ст.; визначив своєрідні ознаки подільської шляхетської корпорації, які дозволили трактувати її власне як «еластичну спільноту», виділив три періоди у процесі становлення подільської шляхти впродовж середини XIV – 70-х рр. XVI ст. (с.XII–XV, XVIII–XX).

Водночас деякі підходи В.Михайловського до викладу матеріалу та висловлені думки, як на моє розуміння, несуть у собі не стільки полемічний запал

¹ Серед останніх див.: *Михайловський В.* Роздача земельної власності у Подільському воєводстві за Казимира IV (1448–1992) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2006. – Т.251. – С.399–438; *Його ж.* Документ для кам'янецького підстарости Яна Срочицького 1527 року на пляч у Кам'янці (історія однієї родини з Поділля у XVI ст.) // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К., 2008. – Вип.2. – С.273–284; *Його ж.* Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки, – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – С.98–116; *Його ж.* Як подільська шляхта означувала свою територію (за матеріалами комісарських свідчень 1564 р.) // Наукові записки: Збірник молодих вчених та аспірантів. – Т.19 (у 2 кн.): Тематичний випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – Кн.1. – К., 2009. – С.158–169; *Його ж.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. – 2009. – №5. – С.34–47; *Його ж.* Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським // Там само. – 2010. – №4. – С.4–15; *Його ж.* «Ревізія листів» на володіння королівщинами у 1564 р. для родини Бучацьких-Язловецьких-Творовських у Подільському воєводстві // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.4: На пошану професора А.О.Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.115–125 та ін.

² *Михайловський В.* Подільська земля // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т.8. – С.304; *Його ж.* Подільське воєводство // Там само. – С.304–305; *Його ж.* Подільське генеральне староство // Там само. – С.305; *Його ж.* Подільське князівство // Там само. – С.305–306.

(що слід лише вітати в будь-якому науковому дослідженні, адже це спонукає до пошуку нових аргументів для розв'язання проблем), скільки дають підстави для певного подиву. Ось, наприклад, констатувавши той факт, що у середині XIV ст. Поділля виходить на арену історії як територія, котру литовські князі Кориатовичі відвойовують у татар (с. XI), він жодним словом не прохоплюється про те, а, власне, якого етносу були ці землі: татарського, польського, угорського, молдавського чи, можливо, українського? Невідомо, чи входили вони коли-небудь до складу Руського (Українського) королівства і як потрапили у володіння Ногайського улусу? Оце враження «замазування» (свідомого чи мимовільного) етнічної ідентифікації автохтонного населення та наявності/відсутності в нього власних (українських) традицій соціально-політичного життя посилюється у зв'язку з міркуваннями автора щодо неможливості з'ясування питання етнічної належності подільської шляхти: «Зумисне у цій класифікації не використано етнічної складової. Адже важко розділити цю строкату групу, яка формувалася не тільки з місцевої (не факт, що цілковито слов'янського елементу), але й з пришлої шляхти» (с. XVI).

Уважаю такий підхід не зовсім науково коректним. Адже найкращий дослідник Поділля XIV–XVI ст., видатний польський історик Я. Куртика з'ясував, що всі урядники князів Кориатовичів у Подільському князівстві другої половини XIV ст. «були за походженням русинами»³ (себто українцями). Він же, вивчаючи тогочасну «боярську еліту» Поділля, вияснив, що лише деякі з них, напевне, «були прибульцями з Польщі чи Силезії»⁴. Ситуація помітно змінилася на кінець 1430-х рр. Проведений польським істориком аналіз шляхти (40 осіб), котра зібралася на сейм (з'їзд) у Кам'янці-Подільському й ухвалила 23 червня 1439 р. документ («акт»), спрямований на захист інтересів подільського шляхетства, дав йому підстави висловити міркування, що у цьому гроні більшість уже становила власне польська шляхта, а визначне місце посідали Кірдеї – «представники покатоличеного руського боярства»⁵. Отже, можемо з певністю стверджувати, що в період існування Подільського князівства шляхта за етнічною ознакою була в переважній більшості українською (руською). Інша справа, що з кінця XIV ст., як з'ясував Я. Куртика, на Поділлі й Галицькій Русі склад шляхти «систематично змінювався в результаті напливу на ці терени прибульців, в основному із земель етнічно польських, а також з Угорщини та Силезії. Це в очевидний спосіб призводило, з одного боку, до зміни етнічних і конфесійних пропорцій у межах цієї соціальної групи, зокрема в її вищих прошарках (не на користь автохтонів), з іншого – провокувало процеси *асиміляції відповідно до польського культурного зразка* (курсив мій – В. С.)»⁶. І якби В. Михайловський торкнувся висвітлення цього аспекту формування подільської шляхетської корпорації, то його монографічне дослідження, як на мою думку, лише б виграло в повноті реконструкції цього процесу.

³ Kurtyka J. Podole w średniowieczu i okresie nowożytnym: obrotowe przedmurze na pograniczu cywilizacji // *Idem*. Podole w czasach Jagiellońskich: Studia i materiały. – Kraków, 2011. – S.112.

⁴ *Ibid.* – S.113.

⁵ *Ibid.* – S.135; Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439 // *Idem*. Podole w czasach Jagiellońskich... – S.54.

⁶ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.25.

По-друге, автор слушно звернув увагу на той факт, що на середину XVI ст. кількість православних парафій продовжувала істотно переважати католицькі, зосередженні переважно в містах (с.XVI–XVII), що слугує переконливим аргументом на користь думки про величезну чисельну перевагу українського (руського) населення Поділля над польським. У зв'язку з чим незрозумілою є його спроба перетворити Подільське воеводство у час «панування синів Казимира IV – Яна-Ольбрахта, Олександра I та Сигізмунда І» на своєрідне «*antemurale Christianum*» (с.XI). Для чого потрібна реанімація цього міфу, витвореного польським католицизмом у XVI–XVII ст., підтримуваного Ватиканом і ґрунтовно спростованого свого часу видатним українським істориком Я.Дашкевичем⁷? Адже добре відомо, що на півдні воно межувало з православним Молдавським князівством, а на сході – зі Східним Поділлям (Брацлавщиною), яке своєю чергою сусідило з Київським князівством, населення котрих становили православні українці. Як відзначав Я.Дашкевич, «межа справжнього християнського муру по відношенні до мусульманського Сходу проходила на схід від Росії, на південний схід від України, на схід та південь від Грузії та Вірменії, християнської Сирії і т.д. Те, що чимала енклава Великого кордону між Європою та Азією виникла внаслідок агресії азійської цивілізації зразу ж на межі України, а Османська імперія захопила Балкани, також не створювало ситуації, при якій Польща коли-небудь безпосередньо межувала з мусульманством. На шляху між Польщею та Туреччиною завжди була Україна з її християнською культурою і цивілізацією такої ж самої тривалості, як християнська культура і цивілізація Польщі»⁸.

Слід відзначити ґрунтовність історіографічного огляду стану дослідженості проблеми, зробленого в першому розділі (с.1–16). Автор спромігся об'єктивно оцінити доробок Н.Молчановського, М.Грушевського, М.Владимирського-Буданова, К.Пуласського, Л.Бялковського й інших авторів останньої третини XIX – перших десятиріч XX ст. Не обійшов він увагою й дискусію, що точилася між українськими та польськими істориками у цей час. Слушно зауважив, що з кінця 1920-х і до початку 1960-х рр. проблеми історії Поділля випали з поля зору дослідників. Лише завдяки зусиллям М.Крикуна почалося відродження інтересу в українській історіографії до цієї тематики (с.9–10). Усебічно проаналізовано доробок Я.Куртики, котрий увів у науковий обіг чималу кількість нових та малознаних джерел з історії Поділля XIV–XV ст., а також у 2004 р. зробив своєрідний коментований реєстр усіх відомих йому історичних відомостей про історію краю («*Repertorium Podolskie*»)⁹. На жаль, із невідомої причини автор обійшов мовчанкою монографічне дослідження О.Білецької¹⁰. Доцільно

⁷ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України: націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Наука і культура. – 1993. – №26/27. – С.57–58.

⁸ Там само. – С.57.

⁹ Трагічна загибель 10 квітня 2010 р. в авіакатастрофі під Смоленськом не дозволила Янушові Куртиці реалізувати всі свої плани щодо вивчення історії Поділля. У 2011 р. його поділлєзнавчі студії посмертно було видано окремим томом (див.: *Kurtyka J. Podole w czasach Jagiellońskich: Studia i materiały / Oprac. M.Wilamowski, przedm. P.Kurtyka [Maiestas. Potestas. Communutas. – T.IV]. – Kraków, 2011. – 640 s.*)

¹⁰ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – 416 с.

було також, підсумовуючи стан вивчення формування подільської шляхетської корпорації, зазначити, які аспекти досліджуваної проблеми вивчено, які залишаються дискусійними чи зовсім нез'ясованими (с.11–12).

Достоїнством рецензованої праці безперечно є її багатюща джерельна база. В.Михайловський використав матеріали 12 фондів 7 архівів і рукописних відділів наукових бібліотек України й Польщі (всього 73 справи (сигнатури)). Наявність багатого, як для другої половини XIV – першої половини XVI ст., джерельного матеріалу дозволила історик у успішно реконструювати процес становлення подільської шляхетської спільноти та зміни в її структурі, виокремити в ньому періоди, з'ясувати роль політичного чинника, вияснити статус урядників, охарактеризувати постаті можновладців, скласти ітнераріум подільських воевод, каштелянів і старост тощо. Чи не вперше в історіографії автор розкрив цінність для вивчення проблеми «Книги ревізії» 1564 р., інвентарів Коронного архіву, книг Коронної метрики, матеріалів ревізії листів 1469 р. Не можна не погодитися з його думкою, що саме люстрації, інвентарі староств і поборові реєстри є визначальними для з'ясування строкатості тогочасної шляхетської корпорації (с.20). Приємне враження справляють лаконічні за обсягом й точні за змістом характеристики основних публікацій джерел (с.23–27).

Другий розділ присвячено соціально-політичній історії Поділля другої половини XIV ст., коли сформувалося удільне Подільське князівство, західна частина якого 1395 р. була надана польським королем краківському воеводі Спиткові. Вочевидь, В.Михайловському доцільно було розпочати висвітлення розділу хоча б із невеликого екскурсу в минуле цього краю, що спочатку входив до Руського королівства, а пізніше потрапив у володіння Ногайського улусу. Хотілося б також довідатися з книги про ставлення автора до міркування Я.Куртики щодо прийняття чи навіть запрошення місцевим (подільським) боярством Коріатовичів для захисту від татар¹¹. Це ж важливо! Водночас слід відзначити цінність наукового доробку історика у з'ясуванні особливостей наданого князями Коріатовичами в 1374 р. Кам'янцеві-Подільському акту про самоврядування (магдебурзького права, с.30–32), реконструкції урядницької ієрархії влади Коріатовичів та їх оточення. Спираючись на інформацію джерел, наукові праці своїх попередників, він дійшов висновку, що «з певними застереженнями можемо означити соціальну структуру місцевої еліти як триступінчасту, де на вищому щаблі, поза володарями, перебувають князі – представники родини, залежні або князі-співпрацівники. Наступний щабель займають пани. А на нижньому ми бачимо бояр, зем'ян, княжих слуг та двірських» (с.41). При цьому В.Михайловський уникає їх ідентифікації за етнічною ознакою. Щоправда, констатувавши, що «аналіз імен свідчить про певну кількість прибульців із заходу» (с.36), опосередковано визнає – більшість із них були все-таки місцевими, себто русинами.

Беззаперечною заслугою автора стало створення ним на основі інформаційних джерел і праць А.Груші, Я.Куртики, Я.Тенговського й інших дослідників біограм 34 осіб зі складу тогочасної подільської еліти (с.41–47). Уперше

¹¹ *Kurtyka J. Podole w czasach Jagiellońskich...* – S.99.

в українській історіографії ґрунтовно проаналізовано причини й характер васальних стосунків Коріатовичів із Казимиром III і Людовиком Угорським. Поданий автором матеріал свідчить про жорстоку боротьбу Великого князівства Литовського й Корони Польської за спадщину Романовичів, складовою якої було й Поділля. Похід королеви Ядвіґи 1387 р., який завершився приєднанням до Польщі галицької частини Руського королівства¹², як і воєнну акцію 1394 р. Вітовта, що призвела до підпорядкування польському королеві Владиславові III Ягайлу Поділля, важко назвати «легітимним» шляхом входження цих земель до Корони (с.47–62). Це експансія, хоча частково й залакована складним вузлом родинно-васальних зв'язків. Що це, власне, так, свідчить акт передачі королем Західного Поділля «на княжому праві» найпотужнішому польському можновладцеві Спиткові з Мельштина, котрому «завдячував своїм поставленням на королівство», у «ділчне володіння», хоча той не належав до князівського роду (с.63–75). Не випадково саме на час його володіння (1395–1399 рр.), як констатує Я.Куртика, припадає «перша хвиля напливу польської шляхти на Поділля»¹³.

Цілком обґрунтованим є виокремлення у спеціальний розділ висвітлення процесу інкорпорації Західного Поділля до складу Корони та його перетворення в Подільське воеводство. Слід віддати належне копійчій праці дослідника з виявлення максимальної фактологічної інформації для відтворення головніших перипетій польсько-литовської боротьби за Поділля, яка завершилася 1432 р. його розподілом на дві частини – Західне і Східне, та перетворенням першої з них у 1434 р. на Подільське воеводство Корони Польської (с.84–108). Новим словом в історичній науці є з'ясування особливостей формування шляхетської спільноти на теренах Західного Поділля. Зокрема, встановлено, що саме Вітовт у 1418–1430 рр. запровадив тут заставну форму землеволодіння й зробив спробу змінити структуру шляхетського середовища та консолідувати прийшлу шляхту (с.101–107). Автор довів, що саме у цей час «формується структура подільської шляхти. Зникають князі, а замість них ми бачимо лише *prelatorum, baronorum, militum et nobilium, terrigenarum Podolie*, що є спрощеним варіантом шляхетських груп у сусідньому Руському воеводстві» (с.116). В.Михайловський висловив цікаве міркування, що саме боротьба за Поділля між Литвою та Польщею «призвела до створення на цій території такого типу шляхетської корпорації, яка відрізнялася від решти шляхетських корпорацій руських земель строкатістю (як регіональною, з огляду на значну кількість осіб, що прибули на Поділля, так і соціальною, що виявиться дещо пізніше, коли з наявних у нашому розпорядженні джерел почнуть «виринати» місцеві бояри) і неабиякою плинністю, пов'язаною з небезпекою життя на неспокійному прикордонні» (с.77). Однак, воно потребує наведення на свою користь переконливіших аргументів, зокрема порівняння зі шляхетською корпорацією Галицької Русі.

Зміст даного розділу яскраво демонструє той нерідкий випадок в історіографії, коли використана дослідником джерельна інформація, з одного боку,

¹² *Войтович Л.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Л., 2011. – Вип.46. – С.17–41.

¹³ *Kurtyka J.* Podole w czasach Jagiellońskich...– S.120.

промовляє про його сумління й професійну порядність як науковця, а з іншого – вступає у суперечність з окремими теоретичними постулатами пропонованої читачам концепції власного бачення проблеми. Закидаючи українським історикам наявність певної заангажованості (в окремих випадках слушно) в негативній оцінці польської політики XIV–XVI ст. в українських землях (с.4–8, 99, 115), зокрема дорікаючи М.Грушевському, що оповідь у нього залежала «від наперед визначеної конструкції» (с.8), В.Михайловський, як складається враження, сам потрапляє в таку ж пастку залежності від уже названих вище своїх концептуальних засад. Намагаючись будь-що спростувати положення української історіографії про наявність у цей же час процесів експансії Корони Польської стосовно українських земель, колонізації польськими шляхтичами прилучених територій, «полонізації» у створених 1434 р. Подільському та Руському воеводствах адміністративно-територіального устрою, права, судочинства й ін. сфер життя, зміцнення впливів католицької церкви тощо автор книги, усупереч очевидним фактам (які, до речі, і сам наводить) у деяких випадках відмовляється існуючі речі називати своїми іменами.

Ну, наприклад, хіба не встановлено в науці, що русини XIV–XVI ст. – це тогочасна назва українців, котрі проживали на теренах Поділля, Галичини, Волині й інших українських земель. Він воліє не вживати етнонім «українці», рідко вдається до етноніму «русини», надаючи перевагу назві «місцева шляхта», в окремих випадках – «автохтонна шляхта» чи навіть «слов'янський елемент» (с.XVI), начебто «прийшла шляхта» з Польщі не належала до «слов'янського елементу» (с.XVI). Хіба ж із самого тексту книги не видно, що більшість шляхти Поділля другої половини XIV – першої половини XVI ст. становили українці (русини) (с.33–47, 78–81, 89–115), а чисельність польської шляхти постійно зростала з кінця XIV ст. й уже у середині XV ст. складала більшість верхівки шляхетської корпорації (за означенням Я.Куртики, «подільської провінційної еліти») (с.77, 89–115)¹⁴? Для чого замовчувати той факт, що Владислав II Ягайло цілком свідомо й послідовно проводив політику, спрямовану на зміцнення на Поділлі позицій власне польської шляхти й католицької церкви, аби опертися на них у намірах залишити ці землі у складі Корони, а не Литви? Як читаємо у рецензованій монографії, король у намірах «закріпити Поділля під своєю владою спирався на вірних йому людей (Пйотр Шафранець, Флоріан з Коритніци, Пйотр Карвацян з Радоміна, Анджей з Тенчина, Пйотр Влодкович з Харбіновіц), які ставали намісниками у краї на нетривалий термін» (с.96). Хіба не є виразно окресленою її сутність і спрямованість в акті передачі ним 1400 р. Поділля братові Свидригайлові, котрий присягнув на тому, що «*буде підтримувати віру католицьку, буде доручати управління замками полякам, а не схизматикам* (курсив мій – В.С.)»¹⁵. Утім, можна, звичайно, просто не звертати уваги на ці засадничі принципи, визначені королем Свидригайлу, у проведенні ним політики на Поділлі, обмежившись лише їх констатацією, як це й бачимо у книзі (с.78). Безумовно, автор має на це право.

¹⁴ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.54.

¹⁵ Kurtyka J. Repertorium Podolskie: Dokumenty do 1430 roku // *Idem*. Podole w czasach Jagiellońskich... – S.356.

Повнота висвітлення особливостей становлення подільської шляхетської корпорації в першій половині XV ст., як на мене, лише виграла б від того, якби В.Михайловський торкнувся з'ясування її (як руського, так і польського походження) боротьби за зрівняння у правах із польською шляхтою Корони, про що частково уже писав Я.Куртика¹⁶. Украв майже уваги приділено антититовському заволодінню частини подільського панства 1430 р. під проводом кам'янецького єпископа Павла з Боянчиць, Г.Кердейовича, братів Бучацьких й ін. (с.107), а також з'ясуванню сутності інкорпораційного процесу та його наслідків для подільської шляхти (с.108–116).

Наступний розділ – «Некороновані володарі Поділля – пани з Бучача» – присвячено висвітленню ролі у соціально-політичному житті Поділля XV ст. найпотужнішої родини – панів із Бучача. Представлені у книзі генеалогія нащадків польського шляхтича Міхала Авданця, володіння на території Подільського воеводства, участь у міждержавних стосунках демонструють нам весь розмах їхньої діяльності на південно-східному кордоні Польського королівства. Активна участь у житті сусіднього Молдавського князівства зробила панів із Бучача (Теодорика та його брата Міхала Мужилу) основними посередниками між претендентами на господарський престол, коли після смерті 1431 р. Олександра I Доброго й аж до 1457 р., коли новим господарем став Стефан III Великий, володарі часто змінювалися (с.117–151).

Не можна проігнорувати важливого наукового доробку автора у справі реконструкції клієнтарного кола панів із Бучача у XV ст. Украв мала кількість подільських джерел, а насамперед брак актових книг кам'янецького гродського та земського судів, змусила автора скористатися низкою актів гродського суду в Галичі, що дозволило продемонструвати вражаючу активність панів із Бучача у формуванні цілої групи клієнтів і слуг задля досягнення впливу у цьому регіоні (с.151–168). Досліджено також генеалогію роду Бучацьких та родинні зв'язки його представників (с.169–174).

Найбільший у книзі п'ятий розділ – «Нові часи – нові люди (друга половина XV – перша половина XVI ст.)» – складається аж із 12 підрозділів. Перший із них присвячено аналізу творення подільської шляхетської корпорації у другій половині XV ст. До честі В.Михайловського, він спромігся визначити основні особливості цього процесу. Зокрема виявив, що відбувалась уніфікація означення статусу шляхтичів, з'являється така форма військової служби, як прикордонна, зароджується ринок землі, припиняються застави повітових міст і замків, започатковується формування латифундій тощо (с.175–189). Ґрунтовно досліджено механізми творення впливовими представниками служилої шляхти (Бучацькими, Одровонжами, Кірдеями, Шуковськими, Свирчами) обширних маєтностей навколо існуючих замків краю (с.178–195). Уперше в історіографії зроблено успішну спробу показати обличчя шляхетської корпорації крізь призму висвітлення життя й діяльності її яскравих представників: Ярмолинських (с.195–201), А.Ормянчика (с.210–213), Іскшицького (с.217–220), Б.Претвича (с.215–216), Струсів (с.227–232), Лянцкоронських (с.232, 256–262), Я.Срочицького (с.265–272) та ін.

¹⁶ *Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.25–66.*

Належну увагу слушно приділено аналізу становлення прошарку служилої шляхти та її входження до подільської шляхетської корпорації (с.201–207), вияснено механізм поповнення лав останньої також міщанами (с.208–209). Установлено, що місцеві уряди середньої ланки, як правило, посідали представники військової шляхти (с.221). Викликає чималий інтерес детальне вивчення шляхти, що несла службу хмільницькому й барському старостам і замкам, а також виявлення переліку зем'янських сіл Хмільницького і Барського староств (с.244–255). Виконана істориком копітка робота з вивчення джерел дозволила зробити обґрунтований висновок, що впродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. «подільська шляхетська корпорація пройшла тривалий час трансформації від рицарів-землевласників, місцевих панів, зем'ян до шляхтичів, бояр, котрі жили зі служби по охороні неспокоїного східного кордону Польського королівства. Власне, у XVI ст. виринають із «п'їтьми» ті властиво подільські, руські родини шляхти, що зосереджувалися довкола Рова – Бара та Хмільника й несли службу на шляхах і в постійних дрібних сутичках з татарами та волохами» (с.273).

Водночас зауважу, що ряд питань, пов'язаних із формуванням шляхетської корпорації в нових історичних умовах, залишилися без відповіді. Так, обійдено мовчанкою колонізацію Поділля шляхтою з етнічних польських земель, яка супроводжувалася процесами полонізації частини української шляхти, втратою нею своєї етнічної й конфесійної ідентичності, що своєю чергою розмивало традиційну культурну модель життя у соціумі й сприяло сприйняттю польської моделі. Адже неодноразово згадуваний нами Я.Куртика відзначав специфіку Поділля, котре «у Королівстві Польському було одночасно колонією й “передмур'ям християнства”». Колонізація тягнула за собою нові форми управління (типові для Польщі, наближені до центральноєвропейських), зорганізоване осадництво рицарське (з використанням центральноєвропейських ленних зразків) і селянське (локації на так званому німецькому праві), а також заснування міст на німецькому праві. Викликаний стабілізацією наплив різноетнічної людності зумовлював послаблення позицій місцевого православно-го населення. Це сприяло покатоличенню локальної боярської еліти. І так, як у Червоній Русі, подільський шляхетський стан також був розшарованим під кутом зору маєтку, віросповідання, етнічного походження. Після 1430–1433 рр. однорідний правовий статус усіх володільців дідичних маєтків на підставі *ius militare* був у XV–XVI ст. потужним чинником, котрий сприяв акультурації різних груп до польської шляхетської культурної моделі¹⁷. Якщо польський дослідник помилявся (що цілком можливо) у зазначеній ним оцінці наслідків польської колонізації краю, то це необхідно було показати на основі аналізу джерел. Невідомо також, чи мало місце в Подільському воеводстві явище витиснення польською шляхтою (на підставі королівських надань і записів) місцевих «дрібних бояр з їхніх володінь, коли ті виявлялися неспроможними задокументувати свої права, що тягнулися походженням “переддокументальної” епохи правління руських князів до 1340 р.»¹⁸, що спостерігалось в Руському воеводстві.

¹⁷ Kurtyka J. Podole w czasach Jagiellońskich... – S.150.

¹⁸ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.45.

Важливе значення для осягнення розробленої автором концепції формування подільської шляхетської корпорації має останній, шостий, узагальнюючий розділ. Аналіз цього процесу дозволив обґрунтувати виокремлення трьох періодів: середина XIV – перша третина XV ст.; 1430-ті – кінець XV ст. і початок XVI – 1570-ті рр. (с.274–290). При цьому ґрунтовно з'ясовано примітні риси кожного з них, а відтак є підстави вважати запропоновану періодизацію важливим новаторським науковим доробком історика. Не викликає заперечень і висновок про те, що «місцева шляхта поділялася на землевласників, які служили зі своїх маєтків, і тих, хто був зобов'язаний служити на вимогу старості або потреби замку, до якого був приписаний» (с.289). Водночас вважаю доволі дискусійним висловлене міркування, що «рицарі» – вихідці з польських і німецьких земель, прибуваючи з 1370-х рр. на терени Поділля, «власне й були першими носіями “бацили феодалізму” на рівні основного постулату цієї доби, що притаманний середньовіччю, – служби за землю» (с.276). Як з'ясував Л.Войтович, на Русі вже в XI ст. почався перехід від дружинної держави до ранньофеодальної, а з середини XII ст. у Галицькому князівстві, до складу якого потрапило Західне Поділля, уже розпочалося перетворення бенефіцій на феоди¹⁹.

Уперше в історіографії зроблено успішну спробу в'яснити означення подільською шляхтою території свого проживання у середині XVI ст. Між іншим, встановлено цікавий факт означення, вочевидь урядниками Молдавського князівства, теренів Поділля «Україною» (с.292). Неаргументованою виглядає думка В.Михайловського, що у «великому Поділлі» «сформувався своєрідний внутрішньоетнічний кордон, який добре промарковано проведеним пописом щодо розмежування Корони Польської та Великого князівства Литовського 1546 р.» (с.293). Наведені на доказ цих слів факти говорять про те, що він усе-таки розглядався радше державним кордоном, ніж етнічним (с.293). Новизною відзначається запропонована структура подільської шляхти. Спроби ж переконати читача в тому, що неможливо встановити її етнічну належність у XVI ст., як це зробив польський історик Л.Бялковський, виглядають непевними. Ніхто не стане заперечувати факту, що в ряді випадків справді важко або й неможливо з'ясувати етнічне походження того чи іншого шляхтича. Проте тенденції у змінах етнічної належності членів шляхетської корпорації у другій половині XIV–XVI ст. усе ж можна встановити. Попри окремі критичні зауваги до з'ясованої Л.Бялковським чисельності шляхетських родин українського й польського походження (відповідно 68 і 217), автор не спромігся її спростувати (с.299–301).

Необхідно підкреслити важливе наукове значення поданих у книзі додатків, адже в українській історіографії укладання ітінераріумів, як спосіб дослідження біографій окремих осіб, узагалі відсутній як жанр. Укладені В.Михайловським ітінераріуми подільських воевод, каштелянів і генеральних старост на основі присутності їх як свідків документів, а для старост, з огляду на специфіку їхнього врядування, і видачі документів слугують наочним

¹⁹ *Войтович Л.* Чи була Русь державою? // *Theatrum Humanae Vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко.* – К., 2012. – С.107.

прикладом того, як вони ставилися до свого урядування на цій території (с.328–356). Допоможуть читачеві в опрацюванні змісту книги й розлогі іменний (с.357–392) та географічний (с.393–407) покажчики, які автор уклав із притаманною йому ретельністю.

Не можна не відзначити реконструкції історичних карт, виконані спеціально для цієї книжки картографом Дмитром Вортманом, та галерею авторських фотографій і зображень документів (чого вартий лише автограф німецькою мовою відомого в українській історіографії барського старости Бернарда Претвича), а також археологічних пам'яток, які яскраво унаочнюють читання цього солідного монографічного дослідження.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що рецензована книга відзначається яскраво вираженою новизною й у цьому розумінні є новаторською. Вона має чимало наукових достоїнств та істотно збагачує існуючий у науці доробок у дослідженні формування шляхетської спільноти на теренах Поділля. Адже вперше в історіографії відтворено більш-менш цілісну панораму цього процесу впродовж 220 років, що дозволило з'ясувати комплекс питань, які чекали свого розв'язання. Водночас праця В.Михайловського, як і кожне серйозне дослідження, що містить розробку власного концептуального бачення проблеми, не позбавлена дискусійних аспектів і певних вад. Їх найбільший позитив полягає в тому, що вони засвідчують явну неспроможність апологізованого (з різних міркувань) частиною сучасних українських істориків принципу антропологізації минулого виконувати функцію універсального методологічного ключа при з'ясуванні функціонування соціальних корпорацій у тих чи інших суспільствах. Ігнорування при цьому вивчення політичної історії (включаючи її етнічні й конфесійні складові) умертвляє їх, перетворюючи на аморфні й безликі, позбавлені духовних і політичних цінностей та орієнтацій структури.

В.С.Степанков (Кам'янець-Подільський)

ЄФРЕМОВ С.

ШОДЕННИК: ПРО ДНІ МИНУЛІ (СПОГАДИ) / Упор., вступ. ст. І.Гирича. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.*

Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939 рр.) – громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, редактор, видавець, член Всеукраїнської академії наук – належить до когорти визначних представників української інтелектуальної та політичної еліти легально-народницького напрямку початку ХХ ст. У своїй просвітницькій діяльності він завжди вирізнявся рідкісним умінням поєднувати ліберально-демократичні цінності й моральні імперативи, народолобство та бажання служити своїм талантом послідовній реалізації «українського проекту». Думки

С.Єфремова про «добро і правду», етику й політику, народ та еліту були і продовжують бути цінним джерелом творення історичної й культурної свідомості української спільноти, зберігаючи свою моральну значущість через десятиліття – у процесах затяжного посткомуністичного «транзиту» України, в умовах зростаючого наступу авторитаризму, та й в нинішні перехідні часи. Усі дослідники спадщини С.Єфремова відзначали дивовижний поліфонізм його таланту: він залишив нащадкам ґрунтовні й самобутні наукові праці, статті у пресі, щоденники, мемуари, обширний епістолярій; відзначився помітним доробком на ниві творення нової української журналістики, політики, освіти, культури... Але все ж таки, як слушно зауважив оглядач «ЛітАкценту», «Сергій Єфремов навряд чи зміг би сьогодні дорікнути українцям за надмір уваги до себе. Впродовж останніх двох десятиліть були видані лише п'ять його книг, а київські адреси Єфремова так і не стали для української спільноти місцями пам'яті. Про нього у місті нагадують лише колективний барельєф на спомин про діячів Центральної Ради у вестибюлі Педагогічного музею та персональна меморіальна дошка на стіні жовтого корпусу Національного університету імені Тараса Шевченка, яка своєю символічною вагою вочевидь поступається близькому пам'ятнику його колезі та опоненту Михайлові Грушевському»¹.

Це цілком закономірно. Унаслідок панування в Україні впродовж тривалого часу комуністичного режиму, до кінця 1980-х рр. публікація і вивчення політико-публіцистичної та літературно-критичної спадщини С.Єфремова були можливими (та й то надто скромною мірою – внаслідок як недоступності

* Написання рецензії частково було вможливлене за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012 р. (з вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських)

¹ Пономарьов В. Минулі дні Сергія Єфремова [Електронний ресурс]: <http://litakcent.com/2012/01/26/mynuli-dni-serhija-jefremova/>

дослідникам архівних даних, так і через нагромадження довкола його імені численних домислів, пов'язаних із сумнозвісною «справою СВУ», деяких емігрантських кіл) лише в діаспорі. Із найцікавіших нам відомі праці Ю.Бойка-Блохина, П.Одарченка, Г.Костюка, Г.Грабовича, П.Голубенка та ін. У незалежній Україні легітиміація постаті С.Єфремова розгорнулася лише після 1989 р., коли відбулася його офіційна реабілітація: відтоді почали виходити статті в республіканській, та й навіть загальносоюзній періодиці, де висвітлювалися репресивні процеси 1920–1930-х рр. Із початком 1990-х рр. і надалі нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили деякі вибрані праці вченого: публіцистика, академічні наукові літературознавчі дослідження, щоденники, мемуари, епістолярій². Проте через низку негативних факторів (передовсім неповне фінансування цих проєктів) наявні видання не задовольнили високий попит українського суспільства (у світовому обширі) на інтелектуальну спадщину С.Єфремова у царині культури, педагогіки, політики, журналістики й українознавства. Тому безперечно позитивним моментом можемо вважати вихід під однією обкладинкою його спогадів, опублікованих раніше в дев'яти числах періодичного альманаху «Молода нація», та вперше виданого юнацького щоденника, який докладно змальовує процес становлення цього видатного громадського національного діяча, формування його особистості як свідомого українського патріота в умовах бездержавності й імперського самодержавства.

Спочатку коротко з'ясуємо історію підготовки до друку рецензованого видання. Спогади С.Єфремова «Про дні минулі», що зберігалися в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського (ф.317, од.зб.54 (916 с.)), тривалий час були відомі лише фахівцям, використовувалися спорадично й вибірково. На початку 2000-х рр. текст спогадів узявся готувати до друку завідувач історичної редакції видавництва «Наукова думка» Володимир Петрович Плачинда³, який ретельно прокоментував їх, довів примітки академічного характеру до розділу ІХ споминів (усього розділів вісімнадцять) та написав передмову⁴. Примітки В.Плачинди про біографії досі не зазначених в енциклопедіях персоналій і дотепер становлять самостійну наукову цінність. Публікацію мемуарів було здійснено в оновленому альманаху «Молода нація» протягом 2002–2004 рр.⁵ Нарешті нещодавно ці спомини, разом з юнацьким щоденником С.Єфремова, підготовані до друку спільними зусиллями фахівців з Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ й Інституту

² Єфремов С. За рік 1912-й: Під обухом: Більшовики в Києві. – К., 1993. – 136 с.; *Його ж.* Історія українського письменства. – К., 1995. – 688 с.; *Його ж.* Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.; *Його ж.* Літературно-критичні статті / Вступ. ст. та ком. Е.Соловей, – К., 1993. – 351 с.; *Його ж.* Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002. – 760 с.; *Його ж.* Шевченковознавчі студії. – К., 2008. – 365 с.; *Його ж.* Початок нової доби: «Радівська» публіцистика / Березень – серпень 1917 р. / Упор. М.І.Цимбалюк. – К., 2011. – 382 с.; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко. – К., 2010. – 384 с.

³ Див. про нього: Сасина М. Подвижник на ниві творення // Молода нація. – 2004. – №4 (33). – С.88–91.

⁴ Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади // Там само. – 2002. – №1 (22). – С.142–143.

⁵ Єфремов С. Про дні минулі // Там само. – 2002. – №1 (22). – С.145–246; №2 (23). – С.174–282; 2003. – №1 (26). – С.134–191; №2 (27). – С.126–169; №3 (28). – С.160–229; 2004. – №1 (30). – С.151–232; №2 (31). – С.84–117; №3 (32). – С.175–218; №4 (33). – С.49–87.

рукопису НБУ ім. В.Вернадського під керівництвом знаного українського історика І.Гирича, побачили світ у відомому своїми цікавими проектами столичному видавництві «Темпора». З ентузіазмом сприйняте широким колом науковців та пересічних читачів, це велике, дуже ошатне, бездоганно поліграфічно оформлене видання, прикрашене портретом молодого чоловіка з розумним, проникливим поглядом (вдалий засіб увиразнення думок автора для читацької аудиторії!), цілком заслужено було відзначене експертами «Книжки року-2012» у номінації «Минувшина».

У рецензованому виданні, на наш погляд, особливої уваги заслуговує вперше оприлюднений щоденник С.Єфремова – нотатки вісімнадцятирічного юнака (1895 – початок 1896 рр.). «Література спогадів, листів, роздумів веде пряму розмову про людину. Хронікальна й інтелектуальна, мемуарна та філософська, вона подібна до поезії відкритою і настійливою присутністю автора. Гостра її діалектика – у свободі вираження і несвободі вигадки, обмеженої дійсно минулим», – зауважила свого часу Л.Гінзбург⁶. Як зазначають дослідники, «в щоденнику ми приймаємо це як належне, як одну з умов існування жанру, якщо, звичайно, не беремося за щоденник з конкретною метою з'ясувати усі ці «недомовки». Інша річ, коли невисловлене, «недопояснене», приховане викликає здивування навіть у пересічного читача. Це тягне за собою підозру, породжену невинуватими очікуваннями читача щодо конкретної інформації»⁷. Дійсно, у щоденнику С.Єфремова зафіксоване життя з усіма його таємницями, які за першого прочитання можуть залишитися незрозумілими. Але дешифровані в контексті доби, у порівнянні з іншими джерелами інформації (листи, спогади, документи), вони можуть набути іншого, реального й прозорого сенсу.

Текст юнацького щоденника С.Єфремова частково цитувався у працях літературознавців (О.Бурдеги, С.Приколотої, Е.Соловей), письменників (А.Болаболъченка), істориків (І.Гирича). Про щоденник згадував і сам автор у споминах «Про дні минулі». І.Гирич висловлює припущення, що таких щоденників було щонайменше п'ять, і писалися вони від 1892 до 1896 рр. Саме в останній рік, після звинувачення в «українофільській революційній діяльності», С.Єфремову довелося залишити стіни Київської духовної семінарії, і він вимушено спалив чотири зшитки, залишивши для себе лише один.

Щодо першого досвіду свого життєписання юнак 4 січня 1895 р. самокритично зауважив: «А як і не напишу, то біди великої від сього не буде нікому. Я пишу більш для себе, ніж для других, бо знаю добре, що не зумію написати що-небудь таке, що було б потрібно для других. А пишу я для того тільки, щоб навчитися висловлювати думки свої на рідній мові. Більшої мети нема в мене» (с.61)⁸. Утім дещо по-іншому формулює він мету свого діаріушу у запису від 21 квітня 1895 р. (с.95).

Щоденник С.Єфремова за 1895–1896 рр. містить у собі багато сюжетних та інформаційних ліній: формування «світу ідей» молодого українця; коло його

⁶ Гинзбург Л. О документальной литературе и принципах построения характера // Вопросы литературы. – 1970. – №7. – С.91.

⁷ Танчин К. Параметры свободы в щоденнику – межа образу автора // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – 2004. – Вип.33. – Ч.1. – С.165.

⁸ Тут і далі посилання на рецензоване видання.

читання («щоб бути чоловіком освіченим, перш треба, так би мовити, закласти ґрунт, на якому будувати вже що-небудь [...] Се питання – що читати? – дуже великої ваги», с.83–84); участь у семінарській громаді (с.59, 64–65, 79–80); стан здоров'я героя; сімейно-побутові клопоти; сімейні конфлікти; історія першого (і єдиного на все подальше життя) кохання зі свояченицею – Онисею Дурдуківською; перші літературні спроби (зокрема праця над оповіданнями «Жид» (1895 р.), над статтею до галицького часопису «Правда» (1896 р.) (с.175–176)), критичні зауваги щодо архаїчно-бездушної імперської педагогічної системи, яка побутувала у семінарії («В мене завжди підіймається якесь обурення, коли згадаю про свою семінарщину, – обурення зовсім зрозуміле для того, хто закоштував гомилетик, литургик і іншої старовини, для якої навіть назвиська не підбереш» (с.62, 137)), сприйняття юнаком творчості та особи Т.Шевченка як «значущого Іншого» (с.64), вплив постаті Л.Скочковського – дядка, який утримував на своїй квартирі нелегальну громадську бібліотеку та надихав морально юну семінарську громаду (с.64, 91), сприйняття постаті О.Кониського як «узагальненого Іншого» (с.70, 108–109), характеристика особистості молодого М.Грушевського (с.92–93, 160–161), лекції та праці В.Антоновича як фактор формування національної самосвідомості молоді – вражає максималістська категоричність С.Єфремова: «В Росії тепер нема історика з більшими заслугами, ніж В.Б.Антонович» (с.106, 149–150, 153); пам'ятні зустрічі з І.Нечуем-Левицьким (с.163–164); роздуми над майбутнім рідної культури (зустрічаємо, наприклад, критичне зауваження, дразливе для деяких «ультра-патріотів»: «... в українській літературі є дуже мало великих творів, цікавих, напр., для великороса. Але в нас є дуже багата народна література, велика сила начерків, нарисів і інш., які можуть бути цікавими для кожного») (с.72–73). На сторінках щоденника зафіксовано початок захоплення С.Єфремова українським театром корифеїв, котре збереглося на все життя (відвідування вистав М.Садовського, П.Саксаганського та інших труп, с.93–94, 96, 98–100, 103–105, 115–166, 134–135). Записи містять згадки про перший досвід просвітницької діяльності юнака – наприклад, укладання з ініціативи громади літературних збірок для народного читання – акція, типова на організаційній стадії національного руху (с.141). Виразно спостерігаємо також процеси «визрівання» естетичних смаків та літературно-критичних настанов у майбутньому цього видатного історика українського письменства, піонера вітчизняного літературознавства (с.156 та ін.), пошуку героєм відповідей на нелегкі питання про вибір власного шляху («що робити з собою, кудю йти, куди подітись?») (с.144).

Щоденник містить цінну інформацію для подальшого осмислення й узагальнення у проблемному полі «концептуальної історії»: наприклад стосовно вживання в контексті доби 1890-х рр. понять «свідомий українець» (с.82, 96, 150 та ін.), «українофільство» (с.150), «малоросійство», «націоналізм». «Нам треба українців, свідомих в своїм українстві, а не українофілів. Мені здається, що українців чим далій все прибуває, і, може, не дуже довго ще чекати того часу, коли вони піднімуть голову і голосно заговорять про свої потреби», – з оптимізмом писав молодий С.Єфремов (с.156). Також зустрічаємо на сторінках щоденника важливі відомості стосовно сприйняття автором імперської політики

останнього російського самодержця Миколи II (с.71, 88–89); формулювання мети українського національно-визвольного руху («чи зможе жменька українців перемогти ту темноту російську, яка облягла густою хмарою, оточила з усіх боків нас?», с.73); ставлення до офіційної релігії та духівництва (с.125); формулювання своїх етичних принципів та політичного кредо; спостереження щодо мови спілкування серед «пропагаторів українства» (с.115); критичне коментування ідей російського народництва, речниками яких були часопис «Русское богатство» й публіцист М.Михайловський (с.77–78); категоричне неприйняття насильства та терору як засобів боротьби за владу (с.133). Зафіксовано також ставлення тогочасної «великоросійської» публіцистики до «українського питання» (с.154, 164–166).

На сторінках щоденника викладено міркування юнака щодо специфіки політичної боротьби у Східній Галичині середини 1890-х рр. Узагалі, для розуміння подальшої еволюції світогляду С.Єфремова надзвичайно важливою була сформульована ним уже тоді теза про потребу єдності українських національно-свідомих сил: «В нашому становищі така ворожнеча ще більш шкодлива, ніж деінше: сили роз'єдналися, сваряться між собою, а тим часом коштовний час не жде, а йде собі вперед і відсовує потроху мету, до якої простують і та, й друга фракції українські. Діло, таким чином, стоїть, не посовається вперед» (с.66).

Безперечно, цей глибокий за ідейним змістом щоденник потребує подальших більш детальних роздумів та фахових коментарів. Наприклад, у світлі вимог такого перспективного методу історієписання, як просопографія, що вимагатиме детальної інформації про життєвий простір героя, його особисте життя, емоції та уподобання. Так, цікавим було б прояснити історію стосунків С.Єфремова з О.Дурдуківською. Про її значення у житті героя дізнаємося з перших же рядків діаріуша: «Добра душа вона. З нею я сам стаю далеко чистішим, кращим морально. З цього боку вона, мабуть, мала на мене найбільший вплив» (с.63). На жаль, перепоною до шлюбу молодих людей став найперше досить умовний родинний статус, регламентований архаїчними вже на ті часи клерикальними догматами: священницькі родини Єфремових та Дурдуківських були пов'язані через пошлюблених старшого брата Онисі Івана й старшу сестру Сергія Параскеву (Пашету), і таким чином Сергій та Онися вважалися свояками, а церковні приписи забороняли одружуватися родичам до «восьмого коліна». На с.76. С.Єфремов уперше згадує про це: «Ми не можемо нікому виявляти своїх симпатій, бо ми [...] родичі», а на с.88 дає докладніше пояснення – «власне, ми ніякі не родичі, – і якби не дурні архіереї, що забороняють сватам одружуватися, були б ми з Онисею щасливі». Другим негативним чинником стала ескалація конфлікту між сім'ями, започаткованого батьком Сергія, невдоволеним зростом рівня життєвої самостійності своїх дітей. Сварка, мов вірус, поширилася на всіх членів родини Єфремових, і лише Сергієві вдалося зберегти тверезий погляд на ситуацію. Він неодноразово робив спроби помирити родини, і, зрештою, йому вдалося пригасити шал негативних емоцій рідні.

Розробки потребують деякі недосліджені питання долі О.Дурдуківської. Зі скупих згадок у декількох джерелах відомо, що під час німецької окупації вона виїхала у Прагу й померла там 1951 р. у повній самотності. Не маючи

кому передати останні листи Сергія Олександровича, заповіла покласти їх із собою у труну...

При подальшому опрацюванні щоденника бажаним було б з'ясування деяких невстановлених досі осіб з оточення С.Єфремова, які ховаються за псевдо «Асан» (с.67, 133, 149 та ін.) і «Земляк» (с.79, 82, 86, 113, 175). З описаних сюжетів зрозуміло, де слід шукати інформацію про них: у мемуарах, листуванні членів гуртка, списках учнів курсу семінарії тощо.

Стосовно ж тексту споминів «Про дні минулі», які займають більшу частину видання, нагадаємо, що С.Єфремов писав їх у часи перебування на нелегальному становищі в Києві та окрузі з липня 1920 р. по квітень 1921 рр., змушений ховатися від переслідувань радянської влади. Відірваний у цей час від журналістської й дослідницької роботи, громадської діяльності, він розглядав мемуари як єдино можливу інтелектуальну працю. Спогади підписані прибраним прізвиськом – Ігнатенко-Колодій, паспорт на яке допомогли йому отримати Дурдуківські (виписавши фальшиву метрику). Опублікувати їх навіть у часи «українізації» виявилось неможливим. Автор, уважаючи їх за цінне історичне джерело, намагався, хоч і фрагментарно, оприлюднити. Зокрема, на Комісії громадських течій 7 жовтня 1925 р. до 20-річчя від початку першої російської революції ним був прочитаний передостанній, XVII, розділ мемуарів – «Переступної доби (17 жовтня 1905 р.)». Нарешті, через понад 80 років після їх написання ці спомини дійшли й до масового читача, відкриваючи, за словами упорядника – І.Гирича, «справжнім поціновувачам свою духовну вагу та історико-культурну вартість. [...] У [...] низці мемуарів твір С.Єфремова, безперечно, є рівнозначним як із художньо-літературного боку, так і за глибиною фактографічного та концептуального розкриття теми суспільного життя в Україні напередодні Української революції» (с.11).

Зазначимо, що самостійну наукову цінність у рецензованій книжці становить ґрунтовна передмова І.Гирича (с.6–56), де здійснено глибокий порівняльний аналіз мемуарів С.Єфремова як історичного джерела. Дослідник слушно зазначає, що «саме центристи залишили про український рух найоб'єктивнішу інформацію, наскільки цього можна чекати від такого суб'єктивного джерела, яким є спогади» (с.12). Постатями, навколо котрих оберталася велика українська політика за два десятки років перед Першою світовою війною, власне, і були М.Грушевський, Є.Чикаленко, О.Лотоцький та С.Єфремов. Отже, спомини останнього є не менш цінним джерелом для вивчення історії українського національного руху, ніж чотири томник «Сторінки минулого» О.Лотоцького, «Спогади» (1861–1907 рр.) і двотомний «Щоденник» Є.Чикаленка, «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)» та «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)» Д.Дорошенка. З'ясовуючи джерельну вартість єфремовських споминів, І.Гирич зіставляє їх відомості з відповідними фрагментами з уже добре відомих дослідникам мемуарних творів цих діячів, порівнюючи оцінки кожного з авторів щодо конкретної проблеми чи історичної особи в контексті доби національного відродження та в певній мірі значно полегшуючи подальшу працю тих молодих науковців, які при вивченні історії українського громадського і національно-культурного життя змушені звертатися до

цього типу джерел. У передмові рельєфно відображено погляди С.Єфремова на український рух та суспільне життя другої половини XIX – початку XX ст., на базі фактичного матеріалу розкрито шлях юнака-семінариста до свідомого українства, приділено увагу такому важливому аспекту національної самоідентифікації, як мова спілкування в родинних та громадських взаєминах. Учений слушно зауважує, що С.Єфремов «належав до першої генерації українців, які з принципових міркувань використовували українську мову в повсякденному спілкуванні» (с.22). Звертаючи увагу на неонародницьку лектуру в колі читання молодого С.Єфремова (часопис «Русское богатство» та статті М.Михайловського), І.Гирич відзначає: «Захоплення російською публіцистикою поступового напрямку зумовило віру С.Єфремова в позитивне ставлення демократичної Росії до українського відродження і погляд на самостійників, зокрема М.Міхновського, як на національних шовіністів. Лише українська революція змусила Сергія Олександровича критичніше придивитися до російських політичних сил, які не враховували українського чинника у своїй політиці» (с.26).

У споминах С.Єфремов детально змальовує діяльність Старої Громади в Києві та її найактивніших діячів – О.Кониського, В.Антоновича й В.Науменка; виникнення Всеукраїнської безпартійної організації (більше відомої як ЗУБДО – Загальноукраїнська безпартійна демократична організація); заснування видавництва «Вік» та працю молодих однодумців – О.Лотоцького, В.Доманицького й Ф.Матушевського в лавах Старої Громади; побут семінарської громади при Київській духовній семінарії; видання та закриття журналу «Киевская старина»; постання української преси; політичне життя в підросійській Україні (співіснування ліберальних демократів із РУП та еседеками); культурні акції «національно свідомих українців» (видання книжок для народу, концерти, відкриття пам'ятника І.Котляревському) тощо. Мемуарист подає свою версію авторства «Сповідання віри молодих українців», наполягаючи, що твір «колективний, обговорений і ухвалений по довгих дискусіях на зібраннях з первісного нарису, який дав [...] Лотоцький».

Нові штрихи С.Єфремов додає в мемуарах до канонічних образів Б.Грінченка та О.Кониського – провідних постатей «досвітньої доби» національного руху. Показово, наприклад, що, на відміну від Є.Чикаленка, Сергій Олександрович у громадській пропаганді українських ідей на перше місце поставив О.Кониського, тоді як В.Антоновича вважав тільки «позалаштунковим ідеологом» українства.

Дуже важливим для відтворення об'єктивної картини подій того часу є те, що всі факти, із трактуванням яких Є.Чикаленком у «Спогадах» С.Єфремов не погоджувався, він висвітлив у своїх мемуарах. Виявляючи тут симпатії до окремих людей, висловив одночасно негативні оцінки – наприклад, стосовно постатей Олени Пчілки, Івана Степенка, Євгена Тимченка, Мусія Кононенка, Володимира Науменка, Володимира Винниченка (хоч останнього й цінував як письменника). Але порівняно з деякими іншими мемуаристами, оцінки С.Єфремова майже завжди врівноважені зазначенням позитивних сторін людини, про яку він пише.

Як справедливо відзначає І.Гирич, «загалом же спомини Сергія Єфремова на концептуально-історіософському рівні підсилюють, доповнюють, урізноманітнюють класично знані мемуари Є.Чикаленка, О.Лотоцького і Д.Дорошенка. [...] С.Єфремов оцінює громадське життя, стан національної свідомості, проблеми українського суспільства в Російській імперії. Фактично спогади цих чотирьох визначних діячів української справи є викладом історії національно-визвольного українського руху, поданим крізь призму особистого бачення. [...] Щодо окремих фактів спомини С.Єфремова дають значно глибше висвітлення і перспективу. «Про дні минулі» утворюють зі спогадами О.Лотоцького, Д.Дорошенка і Є.Чикаленка певну ідейно-культурну цілість. Саме в цьому їх непроминальна вартість і вага серед іншої мемуарної літератури» (с.18).

На слушну думку упорядника, сенсом життя для С.Єфремова була українська національна ідея. «Поза рідним народом, – писав Сергій Олександрович, – нема [...] ні ходу, ні роботи, ні прив'язання, ні самого життя навіть», прагнучи зрівняти український народ з «великими, освіченими й дужими націями світу» (с.53–54). «Він був людиною Відродження в італійському розумінні цього слова, був титаном праці, справжнім енциклопедистом національної гуманітарної культури. Писав літературознавчі праці, рецензії, некрологи, оповідання й повісті, давав актуальну журналістику, відгукувався на всі новини національного життя, був істориком літератури, культури і громадських рухів, видавцем і редактором. Опубліковані в цій книзі спогади і щоденник – лише початок у справі повного видання літературної творчості та архівної спадщини Сергія Єфремова» (с.57), – завершує свої аналітичні роздуми над мемуарами автор передмови.

Дещо спірними, на наш погляд, виглядають зауваги І.Гирича щодо лідерства С.Єфремова в УДРП. Спочатку стверджується, що «Д.Дорошенко, хоч і не приятелював із С.Єфремовим, але за уміркованими політичними поглядами був його політичним співником, визнаючи у своєму світогляді вплив ідеології радикально-демократичної партії, лідерами якої були Б.Грінченко і С.Єфремов» (с.12). Далі йдуть коментарі стосовно того, що С.Єфремов у мемуарах говорить про себе як про соціаліста, але соціаліста непартійного, адже партія, на його думку, на догоду догмі «нагинає і живе життя, і живих людей» (с.53). Дослідник, таким чином, проводить думку про те, що С.Єфремов ніколи не належав до жодної партії, хоча і був лідером як УРДП, так і УПСФ. «Однак останні не мали залізної дисципліни, партійної ієрархії та централізації, як ліві партії есдеків, есерів чи більшовиків. УРДП та УПСФ продовжували традицію надпартійного об'єднання і мали генетичне пов'язання із ЗУБДО та ТУП» (с.53), – пише І.Гирич. Усе ж вважаємо корисним наголосити, що не можна бути в політиці лідером партії, не входячи реально до її лав та не працюючи, згідно з програмою і статутом, в її керівних структурах.

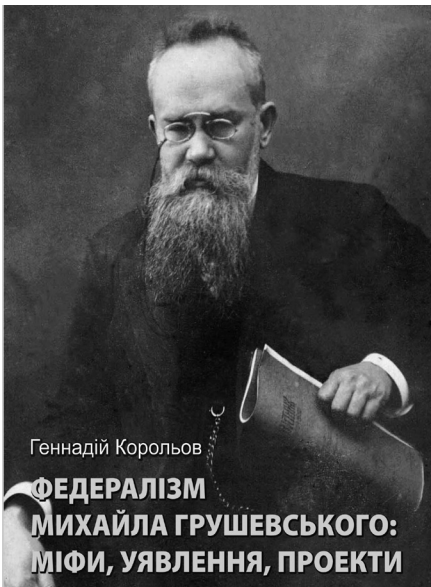
Коментарі до споминів майже повністю перенесені з «Молодої нації», хоча деякі моменти, можливо, і потребували більш прискіпливої уваги. До книги, крім текстів юнацького щоденника та мемуарів, включено також важливі архівні біографічні додатки: свідоцтво про народження С.Єфремова, атестати з гімназії та семінарії, матеріали допитів у НКВС, де йшлося про спогади тощо. Ще однією позитивною стороною рецензованої книги, безперечно, є наявність

предметного, географічного та іменного покажчиків (чим нині можуть похвалитися далеко не всі видання подібного штибу).

На жаль, відсутні (без сумніву, через прикрий технологічний недогляд або ж із причин фінансового характеру) згадані у виданні архівні фото, дещо зміщено систему посилань, що утруднює роботу з джерелом тощо.

У цілому ж зазначимо, не лише інтелектуали-гумантарії мають тепер новий інструмент досліджень, а й уся широка світова українська національна спільнота отримала нове цінне джерело інформації біографічного, громадсько-політичного та культурологічного характеру «з перших рук», де крізь призму авторського, проте об'єктивного бачення постають свідчення про різноманітні історичні, політичні й культурні процеси зламу епох, поведінку окремих публічних осіб та об'єднань громадян різного спрямування. На часі – подальше оприлюднення багатой та різноманітної спадщини Великого Українця, за життя найменованого сучасниками «совістю землі української», спадщини, що зберігається в архівах та у бібліотечних фондах рідкісних і малодоступних видань 1890–1900-х рр.

*С.Г.Іваницька (Запоріжжя),
Т.В.Єрмашов (Київ)*

КОРОЛЬОВ Г.
ФЕДЕРАЛІЗМ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
МІФИ, УЯВЛЕННЯ, ПРОЕКТИ. – К.: Інститут
історії України НАНУ, 2012. – 250 с.

Ім'я Геннадія Корольова добре відоме серед грушевськознавців. Порушивши в низці своїх праць – як статейного, так і книжкового формату – цікаву проблему федералістичної складової політичного світогляду голови Центральної Ради, він фактично започаткував її серйозне обговорення у сучасній історичній науці. Рецензована книга є своєрідним підсумком роздумів автора над темою, тож заслуговує на уважне прочитання та серйозне обговорення.

У передмові автор традиційно обґрунтовує актуальність обраної теми, перераховує поставлені в монографії завдання та окреслює новизну дослідження. На переконання автора, звернення до федералістських ідей М.Грушевського помітно актуалізує сучасне обговорення перспектив політичного устрою України, а також національні рухи в багатьох європейських регіонах. На нашу думку, такий погляд є значною модернізацією спадщини вченого і політика,

адже йдеться про зовсім відмінний подієвий контекст і цілком інші виклики, які стояли перед українцями на початку ХХ ст. й існують тепер. Урешті, чудово усвідомлюючи значний рівень політизації обраної проблеми в умовах сучасних дискусій і постійної маніпуляції федералістськими гаслами, автор обіцяє «дотримуватися загальноприйнятих законів науки і наукового знання» та подати «новий погляд на федералізм ученого і політика».

У першому розділі розглянуто історіографічні, джерелознавчі й концептуальні засади теми. Аналізуючи історіографію проблеми, автор доволі докладно зупинився на численних спробах рефлексії політичного світогляду М.Грушевського, запропонованих протягом останнього століття. Цілком слушно присвятивши найбільше уваги сучасним грушевськознавчим студіям, автор дещо побіжно розглянув грушевськіану першої третини ХХ ст., коли власне вперше теза про автономістсько-федералістські симпатії голови Центральної Ради була сформульована та отримала доволі якісне обговорення у середовищі його ідейних опонентів.

Значною повнотою аналізу характеризується огляд джерельних засад монографії. Г.Корольов узагальнив солідний масив історичних творів М.Грушевського, його публіцистику політичного та історіософського характеру, щоденники, автобіографії й спогади, мемуари сучасників ученого й розлогі епістолярій. Серед залученого комплексу архівних матеріалів домінує листування вченого з його сучасниками, а також документи державних і громадських установ. У підсумку, як слушно твердить автор, виявлені джерела уможливають вирішення поставлених завдань.

Концептуальна складова першого розділу сфокусована на авторських спостереженнях про генеалогію федералізму в українській історії. Аналізуючи вітчизняний та західний досвід артикуляції феномена федералізму, Г.Корольов наводить власне розуміння його значення. На переконання вченого, «федералізм – це принцип, покладений в основу політико-територіального чи національно-територіального устрою держав; доктрина, яка містить можливості децентралізувати й розділяти владу по вертикалі: інтегрувати територіальні спільноти в єдине ціле; ідеологічна концепція демократизації відносин між владою й підвладними» (с.46).

Другий розділ – «Історія історика» – відкриває нарис про формування особистості та світогляду М.Грушевського. Ключовою її тезою, яку автор намагається всебічно обґрунтувати протягом усієї книги, є твердження про те, що вченому «була характерна множинна лояльність, яка визначила його стиль життя, науки, історії й політики» (с.57). На переконання Г.Корольова, таке явище було загальнопритаманне мешканцям західних окраїн Російської імперії наприкінці ХІХ ст. Підсумовуючи свої спостереження, він вказує, що формування історичних поглядів М.Грушевського було суперечливим процесом, який поєднав у собі специфіку людини множинної лояльності, обставин і способу життя, тенденцій політичного та культурного розвитку того часу. Історичний світогляд став визначальним чинником генези і розвитку політичних поглядів молодого вченого, особливо його федералістських позицій. Останні ж були відображенням народницької концепції української історії.

Г.Корольов слушно зауважив, що процес становлення історичних поглядів М.Грушевського буде неповним без розгляду основних тенденцій розвитку світогляду представників федералізму та поширення антицентралістської ідеології в умовах імперії Романових. Це дозволило окреслити кордони федералістського дискурсу зnanого історика. У результаті своїх роздумів автор дійшов висновку, що сформовану М.Грушевським на межі ХІХ–ХХ ст. федералістську концепцію не слід розглядати як політичну альтернативу незалежності та самостійності. Федералізм історик розумів, згідно з тогочасною традицією, як найбільш ефективну систему управління в імперіях, засіб протидії бюрократичному централізму, основу прихованої опозиційності до режиму.

У наступній частині – «Український П'ємонт» і федерація для Російської імперії – розглянуто дискурс М.Грушевського про Східну Галичину. Г.Корольов доводить, що цей регіон у розумінні вченого має досить контроверсійні характеристики, які випливають з його слов'янофільської ідентичності, православних уявлень та історичного світогляду. Такий дискурс автор пояснює антипольськими переконаннями М.Грушевського в контексті поширення ідеї відновлення «історичної Польщі», українсько-польськими історичними взаєминами, які реалізовувалися на основі «історичних» та «неісторичних» націй, роллю греко-католицької церкви в історії Галичини. При цьому досить спірною, як на нашу думку, є авторська теза, що «галицька ідентичність завжди характеризувалася польською лояльністю». Як тоді пояснити тривале міжнаціональне протистояння у регіоні, яке нерідко було доволі гострим?

Продовжує авторський аналіз звернення до російського контексту проблеми. Дослідник твердить, що на початку ХХ ст. ідея самостійності не була провідною в політичному проекті М.Грушевського, а лише слугувала формулюванням для пояснення необхідності утвердження національно-територіальної автономії у складі Росії. Ідея незалежності розкривала перспективи федералістської концепції з погляду розвитку демократії. При цьому федералізм М.Грушевського був не лише частиною ідеології визвольного руху, а також пов'язувався з соціальними гаслами, проблемою національних меншин і культурною самобутністю. У цій частині книги значним перебільшенням, як для нас, є авторське твердження про те, що «політичну позицію й ідеологію Грушевського приймав лідер більшовиків Володимир Ленін» (с.120). Не погоджуючись із цією тезою, звернемо увагу Г.Корольова хоча б на гостру ленінську критику політичної публіцистики українського вченого напередодні Першої світової війни. Також у поле зору автора не потрапив цікавий лист М.Грушевського до князя Костянтина Романова, написаний із симбірського заслання. Його аналіз дозволив би Г.Корольову значно нюансувати автономістські симпатії автора «Історії України-Руси».

Федералістському дискурсу М.Грушевського в період революції присвячено наступний, четвертий, розділ. Автор твердить, що вже навесні 1917 р. учений-політик сформулював ідеологічні засади національного руху та визначив політичні завдання діяльності Центральної Ради. Здобуття Україною національно-територіальної автономії у складі демократичної Росії стало основним гаслом революційної боротьби. Водночас сам автономний статус в уявленні М.Грушевського був лише проміжним варіантом вирішення «українського питання». Остаточо ж Україна

мала або стати повноправним членом федерації, або здобути повну незалежність. Утім, відомі жовтневі події в Петрограді змусили голову Центральної Ради переосмислити свої федералістські переконання. Після прийняття IV Універсалу принцип федералізму трансформувався зі сфери зовнішніх зв'язків із Росією до внутрішнього життя УНР як можлива модель її територіального і суспільного устрою. У підсумку, федералістські орієнтації М.Грушевського, що мали значний вплив на українське революційне середовище, відіграли вирішальну роль у проголошенні самостійності на противагу боротьбі за автономію.

Останній розділ монографії відведено роздумам над метаморфозами федералістських переконань М.Грушевського наприкінці Української революції 1917–1921 рр., коли вчений шукав політичні перспективи України поза російським контекстом. Г.Корольов докладно аналізує ідею чорноморської федерації М.Грушевського та його намагання знайти опору в західних партнерах. У фокусі авторського аналізу цілком слушно перебувають еміграційні роки життя цього вченого-політика, коли його ідея федералізму зазнала найбільш помітної трансформації, що було пов'язане з переосмисленням М.Грушевським ролі більшовиків на широкому просторі Центрально-Східної Європи. Наслідком цих процесів і стало його повернення до радянського Києва. Цей крок історика, як слушно вказує Г.Корольов, був зумовлений не лише бажанням, а й цілеспрямованою політикою більшовицької влади, що намагалася створити у громадськості ілюзії незалежної України та її українськості.

У післямові, дещо претензійно озаглавленій «“Великий українець” – міф про незалежність», Г.Корольов у розрізі цілої праці підбиває підсумки своїх цікавих спостережень. При цьому важливим є авторське зізнання: «Маючи власне сприйняття політики, я опинився в ситуації конфлікту моєї світоглядної й загальнодержавної парадигми. Тому я розумію, що, можливо, авторське прочитання джерел та їх інтерпретація можуть зумовити як формування нових міфів про Грушевського, так і наукову полеміку щодо федералізму» (с.222). Таким міфом, концентровано сформульованим у висновках, є твердження Г.Корольова, що «формування Грушевського як історика – суперечливий процес, позначений множинною лояльністю» (с.223). На наше переконання, якщо про множинну лояльність Грушевського-політика є всі підстави говорити, то як учений, автор «Історії України-Руси», він постає надзвичайно цілісним і послідовним у відстоюванні своїх історіософських та історіографічних переконань інтелектуалом, чия праця від початку творчого шляху і до останніх студій московського заслання була спрямована на доведення тези про самостійність одного з найбільших слов'янських народів. Останнє, своєю чергою, і стало підставою розглядати Україну як рівноправного члена численних федеративних проєктів, котрі розробляв і пропонував М.Грушевський, а згодом і доводити природність права на державну незалежність. Взаємовиключними є також тези автора про «неподоланий федералізм» історика і його цілісність «у прагненні здобути самостійність для України» (с.226). Натомість цілком слід погодитися з думкою, що у сумнівах ученого між ідеями автономізму та самостійності позначилася суперечливість революційної доби, незрілість політичної еліти й вирішальна роль зовнішнього чинника.

Підсумовуючи аналіз змістовного монографічного дослідження Г.Корольова, укажемо на цілковиту реалізацію сформульованих у вступі до книги завдань. Відзначаючи чудове володіння автором історіографічним та джерельним матеріалом, добру ознайомленість із методологічними дискусіями нашого часу, вкажемо й на численні хибби редакторського плану, що подекуди відволікає від ходу авторських думок. Натомість порушена у книзі проблема, як це переконливо показав Г.Корольов, варта подальшого аналізу, насамперед у контексті еволюції української політичної думки ХХ ст. Тож побажаймо авторові продовжити його студії над реконструкцією політичного світогляду М.Грушевського.

В.В.Тельвак (Дрогобич)

КАЛАКУРА Я.

УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: КУРС ЛЕКЦІЙ. – 2-е вид., доп. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.

Історіографія, як спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна, є неодмінною базисною умовою повноцінної вищої історичної освіти. Запорукою плідного оволодіння студентами історичних факультетів цим предметом є наявність сучасних підручників, навчальних посібників – «гарних і різних». Адже у зазначеній царині необхідність оновлення історіографічного приросту знань зовсім не адекватна історично-часовій дистанції. Очевидно, зайве говорити про фаховий рівень та методичну майстерність викладачів історіографічних дисциплін.

Історіографія, будучи однією з галузей історичної науки та навчальною дисципліною, органічно поєднує і взаємопов'язує ці функції. Адже без розвитку історіографічних досліджень, без критичного осмислення своїх надбань історія як наука буде приречена на стагнацію. Вона втратить орієнтири розвитку подальших наукових напрямків, позбавиться певних маркерів щодо актуальності та повноти досліджень. Саме історіографія виступає своєрідним барометром наукової новизни історичних праць. Крім того, вона виконує комунікативні функції як у міжпредметному полі історичних дисциплін, так і щодо зарубіжних історіографій.

У цьому контексті вихід у світ другого, доповненого видання посібника відомого українського вченого й педагога, проф. Ярослава Калакури «Українська історіографія: Курс лекцій» є важливою подією в освітянському і науковому житті України. Автор майже два десятиліття читає однойменний лекційний курс, в якому акумульована багатовікова історія української історичної думки: від найдавніших часів до сучасності та його багатолітні власні напрацювання у царині історіографії. Уже перше видання цього посібника 2004 р. стало популярним і затребуваним як у вищій школі, так і в науковому середовищі. Наклад книги дуже швидко розійшовся, оскільки видання, що не має аналогів, підготовлене на межі наукового дослідження і підручника та рекомендоване Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів історичних

спеціальностей вищих навчальних закладів. Посібник пройшов ґрунтовну апробацію в науковому співтоваристві, викладацькому загалі, студентській аудиторії й отримав високу оцінку фахівців у численних наукових рецензіях, у тому числі і на сторінках «Українського історичного журналу»¹. Близько десяти років посібник успішно працює на історичну науку та благотворно впливає на підготовку фахових істориків і формування історичної культури.

Ураховуючи великий інтерес до книги й попит на неї, численні відгуки, висловлені побажання, пропозиції та зауваження, автор прислухався до них, доопрацював і суттєво доповнив текст, а видавництво «Генеза» оприлюднило його у досить ошатному вигляді. Порівнявши друге видання «Української історіографії» із першим, у нас є підстави стверджувати, що Я.Калакура після появи посібника наполегливо продовжував працювати над оновленням та збагаченням його змісту. Зберігши існуючу структуру, він дав більш ґрунтовне й широке визначення української історіографії як навчальної дисципліни і спеціальної галузі української та світової історичної науки. Учений зазначив, що вона досліджує закономірності, умови і періодизацію розвитку української історичної думки, досвід її організації, діяльності історичних установ, центрів та осередків історичної науки, їх локалізацію, внесок українських істориків у процес успадкування й примноження методології наукових досліджень, підготовки професійних істориків, а також формування історичної свідомості українського суспільства (с.14–15).

Найбільш вагомим доповненням є розширення змісту лекції, присвяченої відродженню традицій національної історіографії в незалежній Україні. У ньому подано нову періодизацію розвитку сучасної української історіографії, яку автор однозначно пов'язує з відновленням державної незалежності України, створенням принципово нової історіографічної ситуації та методологічною переорієнтацією істориків. Тут виокремлено три умовні етапи: 1) перехідний – від радянської до пострадянської (кінець 1980-х – перша половина 1990-х рр.); 2) відродження національних традицій української історіографії й утвердження її цілісності (друга половина 1990-х рр. – 2004 р.); 3) сучасний етап, який розпочався з 2005 р. і триває нині (с.425).

У контексті створення наукової історії України додатково розглянуто праці, опубліковані після 2004 р., названо імена нової генерації українських істориків, зокрема Л.Алексієвець, А.Атаманенко, Л.Буряк, В.Ващенко, Г.Васильчук, В.Великочий, Я.Верменич, Д.Вирський, П.Гай-Нижник, В.Головко, О.Гомотюк, В.Гончаревський, В.Гриневич, С.Дровозюк, В.Капелюшний, О.Коляструк, І.Мишак, Ю.Ніколаєць, Т.Орлова, М.Палієнко, С.Стельмах, Ю.Сорока, М.Стопчак, В.Тельвак, І.Ярмошик, В.Яремчук, О.Ясь та ін.

Принципове значення має новий підрозділ цієї лекції «Проблеми всесвітньої історії очима українських істориків» (с.449–454), в якому окреслені пріоритетні зацікавлення історією зарубіжних країн. Зосереджено увагу автора на тому, що за роки незалежності значно зросло число дослідників всесвітньої історії, набагато розширилася географія країн, які стали об'єктом українознавчих

¹ Соколов В.М., Солдатенко В.Ф. [Рец.] Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – 496 с. // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.214–216.

дискурсів, збагатилась їх джерельна база за рахунок залучення іноземних документальних та літературних свідчень. Водночас зазначено, що новітня українська історіографія відчуває дефіцит фахівців і авторитетних наукових шкіл з історії зарубіжжя, повільно засвоюються цивілізаційна модель дослідження світової історії, постмодерні методологічні орієнтири на досягнення соціокультурних і духовних цінностей інших народів в антропологічному вимірі (с.454). Отже, у результаті маємо ще більш якісний науково-навчальний посібник, який вирізняється як своїм високим теоретико-методологічним, так і дидактично-методичним рівнями. Його вихід – це реакція автора на виклики часу, на гостру потребу навчально-методичної літератури саме такого ґатунку. Він проливає світло на замовчувані раніше проблеми української історичної думки, спростовує численні фальсифікації та спотворення у трактуванні розвитку історичної науки, утверджує її соборність і цілісність.

Праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і умовно складається з двох частин: перша присвячена теоретичним, методологічним та методичним проблемам української історіографії як науки і навчальної дисципліни, визначенню її поняття, предмету й об'єкту, категоріально-термінологічного апарату (історіографічний процес, історіографічна ситуація), обґрунтуванню періодизації, структури та функцій історіографії тощо. Друга частина безпосередньо стосується розвитку української історичної думки від давніх часів до сучасності. Виклад історії української науки ґрунтується на авторській періодизації, яка органічно вбудована в європейський та світовий історіографічний процес. Досліджено загальні закономірності й національні особливості розвитку домінуючих історіографічних течій і наукових шкіл, пов'язаних з історіософією гуманізму, романтизму, просвітництва, раціоналізму, позитивізму, кантіанства, із народницьким, державницьким та соціально-економічним напрямками історіографії, показано негативний вплив абсолютизації марксистської методології, партійно-класового трактування історії, характерних для радянських часів.

Посібник базується на великому й багатоманітному комплексі джерел, який включає пам'ятки усної народної творчості, міфи, історичні думи і пісні, літописні свідчення княжої й козацько-гетьманської доби, численні наукові та науково-популярні праці істориків різних поколінь, їх життєписи, матеріали наукових конференцій, періодики, архівних, музейних та бібліотечних колекцій. У книзі фігурує більше тисячі прізвищ українських і зарубіжних істориків, коло яких автор значно розширив у новому виданні, розглянуто діяльність та напрацювання провідних наукових шкіл, історичних установ і фахових періодичних видань. На великому фактологічному матеріалі переконливо доведено давність, самобутність й окремішність української історичної думки, висвітлено вплив усної історії, творчості Г.Сковороди, Т.Шевченка, П.Куліша, І.Франка, Л.Українки й інших на утвердження в ній національно-визвольної та державницької ідеї. Головна увага приділена розкриттю внеску у розвиток історичної науки видатних істориків, творчість переважної більшості яких пов'язана з Київським, Харківським, Львівським, Одеським, Чернівецьким, Дніпропетровським та іншими національними університетами,

із Науковим товариством імені Шевченка, Товариством Нестора-літописця, Українським науковим товариством, Українською академією наук, зокрема М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського, Д.Зубрицького, Д.Дорошенка, Д.Багалія, О.Гермайзе, М.Луніна, М.Маркевича, І.Срезневського, О.Оглоблина, І.Крип'якевича, М.Ковальського, С.Смаль-Стоцького та ін. До речі, у книзі виокремлено роль університетів і в підготовці фахових істориків, у методологічній переорієнтації пострадянських дослідників.

Аналізуючи реальний приріст наукових знань із вітчизняної й зарубіжної історії, Я.Калакура цілком об'єктивно віддає пріоритети академічним установам, насамперед Інституту історії України, доробку його нинішнього колективу на чолі з академіком В.Смолієм, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича та ін. Згадано у книзі і внесок в історіографічний процес науковців інших інститутів НАНУ, у тому числі археології, політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, сходознавства ім. А.Ю.Кримського, а також історичну періодику, зокрема «Український історичний журнал».

Цінним є те, що українська історіографія розглядається в рецензованій праці як цілісне й унікальне інтелектуальне явище, як національне надбання, в якому органічно представлено найважливіші історіософські течії, напрями, наукові школи, праці істориків як материкової України, так і діаспори. У лекціях фігурують студії науковців, підготовлені в Українському вільному університеті, українських наукових інститутах у Берліні та Варшаві, під егідою Української вільної академії наук, Українського історичного товариства, показано роль часопису «Український історик» (редактор Л.Винар) у збагаченні знань про Україну за рубежом. У такий спосіб автор обґрунтовує самотність, тяглість, безперервність і соборність розвитку української історичної науки як у хронологічно-просторовому, так і в проблемно-тематичному вимірах. Він не оминув жодного періоду розвитку історичних знань в Україні та в діаспорі, у т.ч. й радянського, указавши на його позитивні та негативні риси.

Однією з особливостей рецензованої книги є персоніфікація української історичної думки, виокремлення внеску в її зародження, становлення і розвиток давньоруських хроністів Нестора й Сильвестра, козацьких літописців С.Величка, Г.Граб'янки, видатних істориків М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, М.Драгоманова, Д.Дорошенка, Д.Багалія, О.Оглоблина, І.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко, Ф.Шевченка, О.Апанович, М.Брайчевського та ін.

Посібник є досконалим з огляду дидактики і методики: чітко окреслена мета й актуальність кожної з вісімнадцяти лекцій, її актуальність і структура, подана рекомендована література, сформульовані загальні висновки та питання для самоконтролю. Важливим елементом книги став іменний покажчик.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що з виходом другого видання курсу лекцій проф. Я.Калакури «Українська історіографія» вітчизняна вища школа отримала важливий інструмент підготовки фахових істориків. Лекційний курс та численні інші історіографічні студії автора, з одного боку, творчо

продовжують і збагачують історіографічні традиції, закладені М.Грушевським, Д.Багалієм, Д.Дорошенком, О.Оглоблиним, М.Марченком, А.Санцевичем та іншими істориками, а з іншого – створюють солідне підґрунтя для підготовки очікуваного комплексного дослідження, яке б розкривало всі етапи та найважливіші здобутки української історичної думки від найдавніших часів до сьогодення.

Високо оцінюючи рецензований посібник, слід відзначити, що деякі питання не отримали належного висвітлення, або залишилися на узбіччі. Наприклад, теоретичні та методологічні засади української історіографії, сконцентровані, головним чином, у першій та другій лекціях. І це цілком логічно. Однак було б доцільно деякі з них докладніше розглянути в рамках великих історіографічних періодів. Ідеться, зокрема, про особливості романтизму та консерватизму в українській історичній думці, про постмодернізм, інструменталізм тощо. У лекціях, присвячених розвитку історіографії в XVIII – першій половині ХХ ст., недостатньо показано, як українські історики засвоювали надбання західної історіографії, у першу чергу школи історичного синтезу, школи Л.Ранке, французької школи «Анналів» та ін.

Автор добре розкрив вплив християнської візії історії на розвиток історичних знань (лекція III), однак у наступних викладах ці сюжети майже не простежуються, окрім деяких згадок про найбільш відомих істориків церкви. Майже не висвітлена діяльність істориків Київської духовної академії, а прізвище засновника академічного Церковно-археологічного музею М.Петрова лише згадується (с.248), нічого не сказано про інших дослідників – М.Булгакова, С.Терновського, Ф.Титова, а також про сучасну церковну історіографію.

Ми з розумінням ставимося до того, що лекційний курс має обмежені рамки, зумовлені кількістю годин, а отже, текстуального простору. І все ж, зважаючи на те, що відродження національних традицій української історіографії пов'язане з відновленням державної незалежності України, варто було б присвятити цьому періоду щонайменше три лекції, дещо спресувавши порівняно розлогий виклад історіографічного процесу 1960–1980-х рр.

Зазначені вади та упущення істотно не впливають на загальну високу оцінку рецензованого посібника, не применшують його значення для підготовки професійних істориків. Немає сумніву, що нове видання лекційного курсу «Українська історіографія» послужить своєрідним компасом для орієнтації істориків, особливо молодій генерації, у безмежному океані знань з історії історичної науки, справить позитивний вплив на подальший розвиток української національної історіографії. До сказаного варто додати й те, що паралельно з курсом лекцій Я.Калакури з української історіографії побачив світ його науково-методичний посібник «Українознавче дослідження: теорія та методологія»², який також має важливе значення для опанування сучасною методикою історіографічних досліджень.

² Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль, 2012. – 292 с.

НОТАТКИ З ФОРУМУ

Т.М.ШЕВЧЕНКО *

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА НА ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ КАРТІ МІЖВОЄННОЇ ЄВРОПИ»

Захід відбувся 1–3 липня 2012 р. у приміщенні Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені (Німеччина). Його організаторами виступили провідні дослідницькі українознавчі інституції: Гарвардський інститут українських студій (США), Український вільний університет (Мюнхен, Німеччина), Східноєвропейський інститут імені В'ячеслава Липинського (Філадельфія, США), Центр дослідження історії України імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада), Інститут історії України НАНУ (Київ, Україна), Історичний семінар кафедри історії Східної і Південно-Східної Європи Мюнхенського університету Людвіга – Максиміліана (Німеччина).

Конференція складалась із шести тематичних блоків: «Переосмислення революції», «Історики державницької школи», «Люди й інституції центрально- та західноєвропейської еміграції», «Удома і на еміграції: Українська історіографія у міжвоєнній Польщі», «Діалог понад границями» та круглого столу «Баланс української історіографії між війнами».

У перший день конференції, 1 липня, вступне слово виголосив професор *Франк Сисин*, директор Центру українських історичних досліджень імені Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету, головний редактор Перекладацького проекту праць Грушевського. Він привітав учасників і розповів про задум організації конференції, передавши слово ректорові УВУ професору *Ярославі Мельник*. Пані ректор у вітальному слові підкреслила невинуватість обрання місцем проведення історичної конференції УВУ, що зберіг цілі наукові школи в історії, педагогіці, хімії, етнопсихології, які не могли діяти в СРСР, та розповіла про формування унікальних архівних фондів університету – особистих і родинних архівів, таборових, архівів українських інституцій у Німеччині, – а також бібліотечного зібрання.

Професор *Зенон Когут*, директор Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті, чия двадцятирічна каденція щойно закінчилася, привітав учасників конференції також від імені директора Східноєвропейського інституту імені В'ячеслава Липинського у США, професора *Ярослава Пеленського*, який не зміг прибути до Мюнхена.

* *Шевченко Тетяна Миколаївна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії, гість-дослідник кафедри історії церкви середніх віків і нового часу факультету католицького богослов'я Мюнхенського університету Людвіга – Максиміліана (Німеччина)

E-mail: shevchenko_tetiana@yahoo.com

Від імені Гарвардського інституту українських студій вітальну промову виголосив професор Гарвардського університету *Сергій Плохій*. Він розповів про постання задуму проведення конференції у співпраці з директором Інституту історії України НАНУ академіком Валерієм Смолієм як триетапної конференції, перша частина якої стосувалася б радянської історіографії та її впливові на сучасну українську історіографію, друга – міжвоєнної української історіографії, третя – сучасної української історіографії, її шляхів майбутнього розвитку. Проф. Плохій передав слово для представлення професора Андреаса Каппелера його колишньому студентові, професорові кафедри історії Східної і Південно-Східної Європи Мюнхенського університету Людвіга – Максиміліана та викладачеві УВУ Гвідо Гаусманнові. Проф. Каппелер був запрошений до участі в конференції як один із провідних істориків-українознавців Заходу, професор-емерит історії Східної Європи Віденського університету, член Австрійської академії наук, іноземний член-кореспондент НАНУ.

Професор *Гаусманн* розповів про свого вчителя учасникам конференції наступне. Андреас Каппелер народився 1943 р. у Швейцарії. У 1962–1969 рр. він вивчав історію, у тому числі історію Східної Європи, та славістику в університетах Цюриха і Відня. 1969 р. він захистив докторську дисертацію в Цюрихському університеті «*Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes*» («Іван Грозний у світлі друкованих видань його часу. До історії образу Росії на Заході»)¹. У Цюрихському університеті він виконував обов'язки наукового співробітника Історичного семінару у 1970–1976 рр. Як стипендіат кантону Цюрих у 1976–1978 рр. Андреас Каппелер провадив дослідження у Парижі, Гельсінкі та Москві, за результатами яких 1979 р. захистив габілітаційну роботу з історії Східної Європи про етноси, які мешкали на Волзі – татар, чувашів, башкирів, марі та ін. – під назвою «*Rußlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*» («Перші національності Росії: Царська імперія і народи Центрального Поволжя від XVI до XIX ст.»)². 1982 р. Каппелер залишив Цюрихський університет, отримавши посаду професора історії Східної Європи у Кельнському університеті, де він викладав до 1998 р. До 2011 р. Андреас Каппелер був звичайним професором в Інституті історії Східної Європи Віденського університету.

У центрі наукових зацікавлень А.Каппелера – історія Російської імперії нового і новітнього часу з акцентом на соціальній історії різних народностей імперії, особливо українців. Також він відомий як спеціаліст з історії мусульман у Росії та Центральної Азії. Увага до поліетнічності Російської імперії і СРСР відбилась у праці вченого «*Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*» («Росія як багатоетнічна імперія: Виникнення: Історія: Занепад»; Мюнхен, 1992 р.)³. Особливе значення для німецької науки мав спільний проект проф. Каппелера та проф. Марка фон Гагена «*Peoples, Nations, Identities*»⁴. Велике зацікавлення проф. Каппелера викликають питання методології та історіографії.

¹ Дисертація була опублікована під цією назвою 1972 р., місце видання: Берн – Франкфурт-на-Майні.

² Опублікована під вказаною назвою 1981 р., місце видання: Кельн – Відень, у 14-му томі «*Beiträge zur Geschichte Osteuropas*».

³ Друге видання побачило світ 2008 р. Укр. переклад: *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. – Л., 2005. Вийшли також переклади французькою, російською та італійською мовами.

⁴ Проект тривав 1994–1995 рр. Окрім А.Каппелера, його організаторами були Марк фон Гаген, Зенон Когут і Франк Сисин. Результатом роботи стала публікація «*Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian Encounter*» (Harriman Institute, 1996).

Андреас Каппелер був одним із перших істориків з німецькомовних країн, який у 1980-х рр. зайнявся вивченням історії України. Інтерес до цієї проблеми прийшов по мірі вивчення історії Російської імперії та народностей, які її складала. З приходом на роботу до Віденського університету вчений посилив увагу у своїх дослідженнях до колишньої габсбурзької частини України – Галичини. Іншою стороною зацікавлення українською проблематикою є праці проф. Каппелера з питань українського національного руху в Російській імперії, націєтворення, націоналізму та полікультурності в Україні, українсько-російських стосунків. Так, Андреас Каппелер є автором монографій: «Kleine Geschichte der Ukraine» («Мала історія України»; Мюнхен, 1994 р.)⁵, «Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine» («Тяжкий шлях до нації: До нової історії України»; Відень – Ваймар, 2003 р.), «Great Russians and Little Russians: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective» («Великороси і малороси: Російсько-українські зв'язки в історичній перспективі»; Вашингтон, 2003 р.), «Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung» («Україна: Процеси національного будівництва»; Відень – Кельн – Ваймар, 2011 р.)⁶, «Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten» («Росія і Україна: Сполучені біографії та історії»; Відень – Кельн – Ваймар, 2012 р.), «Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання»⁷, «Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи»⁸. Також А.Каппелер є автором статті про українського історика Олександру Єфименко⁹.

Проф. Каппелер зробив визначний внесок у виховання докторантів. Він був відповідальним редактором часопису «Jahrbücher für Osteuropäische Geschichte» і є членом редколегії багатьох міжнародних історичних часописів та експертом міжнародних науково-дослідницьких проектів. У 2006 р. Андреаса Каппелера відзначено премією кардинала Іннітцера.

Вступну доповідь під назвою «What's Ukraine? What's Europe? What's the Historic Map?» на відкритті конференції виголосив проф. *Андреас Каппелер*. Тут через постановку принципових питань до теми конференції було представлено колективний портрет українських істориків, огляд дослідницьких тем і діяльність історичних інституцій міжвоєнної доби в Європі. У першій частині доповіді «Поняття «Україна» та «українець»» проф. Каппелер поставив питання про значення понять «Україна», «українець» і, відповідно, «український історик». Він розглянув, з яких регіонів України походили історики України міжвоєнної доби: з Галичини, Польщі, Карпатської України, Чехословаччини, Буковини, Румунії? Були поставлені питання, чи слід вважати українськими істориками вихідців із польського, німецького, російського середовища і культури, які викладали, працювали в Україні? Чи йдеться лише про етнічних українців? Чи всі історики займалися проблематикою України та її історією?

⁵ Третьє, доопрацьоване, видання книги вийшло у світ 2009 р. Укр. мовою: *Каппелер А.* Мала історія України. – К., 2007.

⁶ Україномовне видання: Україна: Процеси націєтворення / Упор. А.Каппелер. – К., 2011.

⁷ *Каппелер А.* Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на II Міжнародному конгресі українців. – Ч.1. – Л., 1994. – С.208–214.

⁸ *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений / Под ред. А.И.Миллера, В.Ф.Репринцева, Б.Н.Флори. – Москва, 1997. – С.125–144. Укр. варіант статті: *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – №5. – С.8–20.

⁹ *Каппелер А.* Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – №6 (17). – С.46–76.

Друга частина доповіді «Проблеми і питання» мала три складові. Перша – «Емігранти з України», друга – «Неукраїнські історики, які займалися українською історією», третя – «Зміст історичних робіт міжвоєнного періоду». У першій складовій «Емігранти з України» було представлено колективну біографію істориків українсько-го та неукраїнського походження, які вивчали у міжвоєнний період історію України. Зокрема, було детально розглянуто питання географії походження істориків – країни, регіони, міста Росії, Австро-Угорщини, СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії; географії закінчених ними університетів – Львівський, Краківський, Віденський, Київський, Харківський, Одеський, Московський, Санкт-Петербурзький, Варшавський; навчання у тих чи інших професорів та приналежність до тих чи інших історичних шкіл. Зокрема, згадувалися Степан Томахівський, Степан Рудницький, Павло Христюк, Олена Степанів, Надія Суровцова, Володимир Кисілевський, Володимир Кушнір, Іван Мірчук, Мирон Кордуба, Борис Крупницький, Василь Кучабський, Домет Оляничин, Дмитро Дорошенко, Андрій Яковлів, Ілько Борщак та інші історики-емігранти. Проф. Кашпелер зупинився на питанні їх життєвих і кар'єрних стратегій. Також було розглянуто українське студентство в університетах Варшави, Берліна, Кракова, Відня та інших міст Європи: звідки походили, на яких факультетах навчалися, хто повертався назад до України тощо. Окрема увага була приділена зв'язкам істориків-емігрантів з істориками в Україні – в Галичині, Буковині, Радянській Україні. Була представлена історія заснування та діяльності на еміграції українських наукових установ: Українського вільного університету (діяв у Відні в 1920–1921 рр., у Празі в 1921–1945 рр., у Мюнхені від 1945 р. до сьогодні), Українського наукового інституту в Берліні (1926–1945 рр.), Української господарської академії в Подебрадах у Чехословаччині (1922–1945 рр., перенесена до Мюнхена 1945 р.), Українського соціологічного інституту у Празі (1925 – середина 1930-х рр.), Українського наукового інституту у Варшаві (1928–1939 рр.). Також були представлені головні організатори цих інституцій, зокрема, Д. Дорошенко, В.Липинський, А.Яковлів, О.Біднов. На короткий час міжвоєнний Відень став важливим центром вивчення української історії за кордоном. Австрійська історіографія історії Східної Європи, на відміну від історіографій інших країн, не була російськоцентричною. Ще за часів імперії тут публікувалися роботи з історії, етнографії, статистики, краєзнавства русинів Галичини і Буковини. Лише у 1920-х рр. у Віденському університеті було захищено близько десяти дисертацій з історії України. У 1920-х рр. у Берліні діяло Українсько-німецьке товариство, самоліквідоване 1926 р., яке займалося видавничою діяльністю. Андреас Кашпелер висвітлив також участь українських істориків у науковому житті країн, де вони проживали. Так, вони викладали у закордонних університетах, публікували свої роботи в авторитетних міжнародних журналах (були названі імена М.Грушевського, М.Кордуби, І.Борщака та ін.), співпрацювали з російськими емігрантами, як-от П.Мілюковим, П.Савицьким, Г.Вернадським, В.Мякотіним. Коротко було представлено також роль жінок-істориків в українській міжвоєнній історіографії з особливим акцентом на постаті Н.Полонської-Василенко.

У другій складовій «Неукраїнські історики, які займалися українською історією», проф. Кашпелер згадав багатьох істориків російського і польського походження, які працювали як українські історики, вивчаючи історію України. Значна увага була приділена історикам німецького походження. Тут було представлено діяльність єзуїта Едуарда Вінтера, автора робіт з історії стосунків України-Русі та Апостольської столиці, Ганса Коха, Рамондса Гайдля, котрі вивчали історію України. Серед істориків

єврейського походження були названі Симон Дубнов, Майер Балабан та ін. Було розказано про діяльність істориків-неукраїнців Макса Фаснера, який вивчав українське питання в історії Росії, зокрема діяльність Ф.Прокоповича, Роберта Сетон-Вотсона (Великобританія), Антуана Мартеля і Андре Мазона (Франція), Леопольда Карла Гетца та ін. Проф. Каппелер зазначив, що як тоді, так і зараз майже всі історики-іноземці, які займалися питаннями історії України, розпочинали як спеціалісти з історії російської чи польської. У Німеччині провідними спеціалістами з історії України є фахівці з історії Росії.

Складава «Зміст історичних робіт міжвоєнного періоду» другої частини доповіді проф. Каппелера викликала найбільше зацікавлення учасників конференції. По-перше, тут були представлені впливи різних історіографічних напрямків на українських істориків-емігрантів, зокрема впливи критицизму, історицизму, Макса Вебера та Еміля Дюркгайма, школи «Анналів», окремо було згадано про впливи представників російської історіографії, як-от В.Ключевського і П.Мілюкова. Таким чином, українські історики на еміграції застосовували нові методи та підходи до вивчення історії, а недоступність матеріалів українських архівів компенсували доступом до матеріалів європейських архівів. На підставі таких документів, зокрема, були написані праці Д.Оляччина, Д.Дорошенка, І.Борщака, Б.Крупницького. Доповідач констатував вплив політики на діяльність українських істориків в еміграції, зокрема через впливи радянської історіографії, та гострі політичні суперечки між істориками-емігрантами й історичними школами. Проте він зазначив, що німецькі історики також перебували під впливом політики, вбачаючи в Україні функцію її відносин із Польщею та Росією. Такого ж впливу зазнавали представники антикатолицького напрямку, *Volksgeschichte*, *Ostforschung*, німецького ревізіонізму, зокрема два останні напрями роль німців в Україні подавали як культуртрегерську. За нацистського режиму історією України цікавились Адольф Ерт, Георг Ляйббрандт, Карл Штумпш. Вплив політики на українських істориків виявився і у діяльності Українського наукового інституту в Берліні, створеного 1926 р. за сприяння гетьмана Павла Скоропадського. Так, інститут мав державне фінансування, особливо тісна співпраця з німецькою державою була за націонал-соціалістичного режиму. Попри те, що у нацистського керівництва не було єдиної точки зору щодо співпраці з українцями, що найбільш яскраво виявилось у відмінних позиціях Е.Коха і А.Розенберга, Український науковий інститут мав можливість видавати результати своїх досліджень, у тому числі на замовлення держави. Так, директор інституту Іван Мірчук за підтримки уряду видав цілу низку німецько-українських словників та історичних монографій. Серед найвагоміших історичних монографій інституту А.Каппелер назвав роботи німецьких істориків Акселя Шмідта «Ukraine. Land der Zukunft» («Україна: Країна майбутнього»; 1939 р.) та німецького єзуїта Едварда Вінтера «Byzanz und Rom» («Візантія і Рим»; 1942 р.), українських істориків Б.Крупницького «Geschichte der Ukraine» («Історія України»; 1939, 1943 pp.), підручник за редакцією І.Мірчука «Handbuch der Ukraine» («Довідник України»; 1941 р.), Д.Дорошенка «Die Ukraine und das Reich» («Україна і Райх»; 1941 р.), А.Яковліва «Das deutsche Recht» («Німецьке право»; 1941 р.). Таким чином, на думку проф. Каппелера, в Німеччині основна кількість праць з історії України була опублікована за нацистського режиму¹⁰. У подальшому з історії України в Німеччині публікувалося досить

¹⁰ Див. пояснення А.Каппелера у статті «Україна в німецькомовній історіографії», опублікованій 2000 р.: «Українська історіографія розглядалася більшістю німецьких фахівців із питань Східної Європи в тісному взаємозв'язку з її інструменталізацією для імперської політики

мало праць, в основному це були дисертації. Після 1991 р. кількість опублікованих робіт зросла, але залишається невеликою, що зумовлено незначною кількістю фахівців з історії України серед німецьких істориків. У підсумку було зроблено висновок, що українська історіографія у міжвоєнний період відновила своє місце на історіографічній карті Європи, яке здобула ще у XVIII ст. Проте після Другої світової війни Україна знову зникла з цієї карти і стала на ній помітна лише у 1990-х рр.

По завершенні доповіді професора Каппелера професор Ф.Сисин зауважив, що у доповіді бракувало огляду конгресів українських істориків, які відбувались у Польщі та в Норвегії; не повністю був висвітлений розвиток української історіографії у Великобританії, де у міжвоєнний період було видано низку праць з історії України. Ф.Сисин відзначив, що список праць з історії України, виданий за нацистського режиму, був суттєво більший, а зростання інтересу до України після 1939 р., зокрема було зумовлено подіями в Карпатській Україні та загальною реакцією на європейські реалії того часу.

Другий день конференції, 2 липня, відкрили доповіді першого блоку – «Переосмислення революції», виголошені Марком фон Гаґеном, Владиславом Верстюком та Олегом Павлишиним. Так, *Марк фон Гаґен*, професор університету штату Аризона (США), колишній голова Міжнародної асоціації українців виступив із доповіддю «Pavlo Khrystiuk: A Case For Post-Colonial Re-reading of His History of the Ukrainian Revolution». Її перша частина була присвячена біографії П.Христюка, провідного діяча Української партії есерів, члена Центральної та Малої Рад, міністра внутрішніх справ. Підставою другої, основної, частини виступу був аналіз чотиритомної праці П.Христюка «Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» (Відень, 1922 р.). Проф. фон Гаґен проаналізував сюжети про українсько-російські стосунки, наведені Христюком, і показав, як постколоніальний дискурс може бути застосований до вивчення українсько-російських стосунків початку XX ст. на прикладі історичних джерел такого типу.

Доповідь д.і.н., професора *Владислава Верстюка* «Рефлексії міжвоєнної української еміграційної історіографії на поразку визвольних змагань» базувалася на представленні позицій двох політичних діячів Української революції – М.Грушевського та В.Винниченка. Доповідач підкреслив цінність «Споминів» Грушевського як джерела фактичного матеріалу, певних схем і конструкцій, за якими Українська революція пізніше розглядалась в історіографії. Перебуваючи в СРСР, Грушевський намагався представити себе лише як спікера Центральної Ради (ЦР), від якого не залежав її політичний курс. Безумовно, це не відповідало дійсності – Грушевський був ідеологом Української революції. У новому виданні його «Ілюстрованої історії України» (перше вийшло 1911 р.), доповненою історією ЦР та історією України у Першій світовій війні, містилися важливі фрагменти, які започаткували схему відтворення історії ЦР. Ця схема була використана Винниченком у «Відродженні нації», щоправда, з іншою стилістикою. Серед основних ідей, висунутих Грушевським у відтворенні історії ЦР,

Німеччини щодо Росії і Польщі, особливо у контексті війни Гітлера, спрямованої на знищення Польщі, Радянського Союзу і східноєвропейських євреїв. Тому українська історія та українські історики були скомпрометовані і гуртом затавровані такими стереотипами, як націоналізм, антисемітизм і колабораціонізм» (див.: *Kappeler A. Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie // Österreichische Osthefte. – №42 (3/4). – S.161–177*; укр. переклад цитати: *Пацке У. Україністичні студії в німецькомовному світі та роль Українського вільного університету // Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011 / Упор. У.Пацке, М.Шафовал, Р.Яремко. – Мюнхен, 2011. – С.111*).

В.Верстюк вважає наступні: створення ЦР та висунення гасла автономії українських земель; поміркованість політики ЦР щодо Тимчасового уряду, Центральна Рада намагалася уникнути повторення фінського варіанту, коли Тимчасовий уряд розпустив парламент Фінляндії. Грушевський вважав, що програма ЦР була доброю, проте на заваді її виконанню стали історичні перешкоди та зовнішні чинники: нерозуміння національного питання Тимчасовим урядом, більшовицька навала, «німецький штик» (гетьмана Павла Скоропадського Грушевський вважав позбавленим кредиту довіри українського суспільства). У зв'язку з останньою тезою В.Верстюк констатував наявність великої прірви між унерівською частиною еміграції та гетьманською, яка не була подолана навіть на родинному рівні. Грушевський займав активну суспільно-політичну позицію: організував Український соціологічний інститут у Відні, видавав альманах українських есерів «Борітеся – поборете», до якого писав статті; виступив проти угоди С.Петлюри з Пілсудським, назвавши її «націоналістичною авантюрою». УНР Грушевський бачив федеративною державою, хоча народники, до яких він належав, ніколи не були прихильниками повної незалежності, яку змушено проголосили через політичні обставини. В.Верстюк підкреслив готовність Грушевського відмовитися від ідеї самостійності, яка, проте, вже глибоко укорінилася у суспільстві, так що він не радив відмовлятися від цієї ідеї і більшовикам. Друга частина доповіді стосувалася рефлексій Володимира Винниченка у «Відродженні нації», написаній на еміграції. Винниченко емігрував, бо вважав, що позитивний досвід революції вже вичерпаний. Причини поразки Української революції Винниченко бачив у «педалюванні» українськими діячами лише національного питання, тоді як більшовики наголошували на соціальному. Концепція українського націонал-комунізму, висунута Винниченком, була критично зустрінута в еміграції, на протигагу їй державники сформували концепцію української монархії. У підсумку В.Верстюк зауважив, що Українська революція не принесла результату, але породила численні рефлексії, які використовувались у політичній боротьбі та академічних дискурсах. На початку 1990-х рр. ці рефлексії були реанімовані в сучасній українській історіографії.

Олег Павлишин, д.і.н., доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І.Франка, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету у Львові прочитав останню доповідь блоку – «“Соборницька” ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції». О.Павлишин вважає, що об'єднання УНР і ЗУНР усі українські політичні сили оцінювали позитивно, а сама ідея об'єднання та об'єднавча риторика були тоді дуже популярні. По поразці національно-визвольних змагань постало питання: що завадило побудові державності в етнічних межах і чи ця невдача була однією з причин поразки національно-визвольних змагань? Заангажованість авторів історичних творів у національно-визвольних змаганнях зумовила суб'єктивізм їх оцінок минулих подій. Так, твори Винниченка і Христюка Олег Павлишин назвав політичними памфлетами, а не історичними творами. Політичні угруповання конфліктували, як і прихильники різних історичних шкіл. Останні висвітлювали історію України, по-перше, у своїх наукових публікаціях (тут історичні синтези з науковим апаратом, як-от Винниченка чи Христюка, стали інструментами політичної боротьби); по-друге, в аналізі тогочасного стану, у полеміці про зовнішню орієнтацію та у власних проектах щодо продовження національно-визвольних змагань (авторами цього роду публікацій були М.Грушевський, М.Лозинський, В.Липинський, С.Томашівський, С.Рудницький). Так, у Степана Рудницького соборна Україна хоч і була ідеалом, першопочатковим завданням він бачив здобуття незалежності західноукраїнськими землями.

Аналогічну позицію обстоював Михайло Лозинський, який вважав, що спочатку треба відвоювати незалежну Галицьку республіку, а вже потім – всю соборну Україну. Згодом у Рудницького виникли три інші ідеї: перша – тимчасового перебування Галичини у складі Польщі, доки не відбудеться об'єднання всієї України; друга – ідея боротьби за незалежність Галичини і решти України під радянським прапором; третя – ідея боротьби за незалежність під проводом Польщі, проти більшовиків. Після розриву з урядом Є.Петрушевича Рудницький почав схилитися до раніше критикованої ідеї визволення з-під влади Польщі за допомогою більшовиків. Інший історик, Степан Томахівський, вважав на даному етапі соборницьку та державницьку ідеї неактуальними. Лише у 1930-х рр. з'явилися праці істориків, позбавлені політиканства, – це праці Василя Кучабського та Дмитра Дорошенка, які належали до гетьманського табору. Так, Дорошенко, розглядаючи проблеми оформлення державних кордонів України за часів ЦР та гетьманату, писав, що якщо урядовці ЦР дотримувались у цьому питанні етнічного принципу, то урядовці Скоропадського, ні, адже до Української держави тоді була приєднана південна Білорусь як ключ до утримання Чернігова і Києва. Михайло Лозинський основну проблему об'єднаної держави УНР та ЗУНР бачив у її невизначеному правовому статусі. О.Павлишин зауважив, що праці істориків не можна розглядати окремо від їх щоденників і спогадів, зробивши висновок про те, що у міжвоєнній історіографії артикулювалися головні здобутки національно-визвольних змагань і рефлексувалися причини їх невдачі, формулювалися проекти їх розвитку, зокрема партикулярного характеру.

По завершенні доповідей блоку «Переосмислення революції» дискусант проф. С.Плохій поставив запитання доповідачам. Так, звертаючись до проф. фон Гагена, Сергій Плохій назвав постколоніалізм новим явищем, особливо в контексті історіографії, зазначивши, що стаття проф. фон Гагена «Чи має Україна історію?»¹¹ була однією з тих, що визначили розвиток української історіографії на наступні десять років. Про колоніальну сутність Російської імперії у 1920-х рр. говорили не лише представники поневолених націй, але навіть історики-марксистки. Також С.Плохій зауважив, що між колоніалізмом і постколоніалізмом є відмінність, яка насамперед полягає в тому, що постколоніалізм прийшов на зміну антиколоніалізму. Державницький підхід в історіографії можна пов'язати з постколоніальним напрямом. Проте виникає питання: чи соборність це постколоніалізм, чи національний проект, який намагався бути антиколоніальним, чи це передантиколоніалізм?

Проф. фон Гаген відповів, що українська національна революція представляє колоніальні проблеми, і, відповідно, дискурс Христюка – антиколоніальний, а не постколоніальний, його можна порівняти з індійським національно-визвольним рухом проти Великобританії.

У доповіді проф. Верстюка Сергій Плохій звернув увагу на важливість урахування контексту праць Грушевського і Винниченка: які політичні завдання вони ставили, як вони занижували свою «державницьку планку», де вони щирі, а де намагались пристосуватись до існуючих умов. У цьому аспекті є цікавий феномен повернення з еміграції Грушевського і Христюка, які відмовилися від політичної боротьби, зосередилися на культурному будівництві, але це їм не завжди вдавалось. Ідеться про будівництво нації в позитивістському сенсі, про що йшлося польським діячам другої половини XIX ст. Це будівництво спиралось на іншування Росії і було новим явищем початку XX ст.

Проф. Владислав Верстюк відповів, що інтелігенція оформила революцію, а в еміграції відчувала свою провину за її поразку. Одним серед тих, хто висловлював претензії

¹¹ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – Vol.54. – №3. – P.658–673.

інтелігенції, був Грушевський. На початку 20-х рр. XX ст. він закликав повернутися до народу і формувати націю «знизу», за умов більшовицького режиму. Проте, враховуючи долю Христюка і самого Грушевського, ці заклики прозвучали провокативно.

Олегові Павлишину проф. *Плохий* поставив питання про бачення ролі інтелігенції в західноукраїнській історіографії. *О.Павлишин* відповів, що західноукраїнська інтелігенція відіграла деструктивну роль в історії ЗУНР, де утворилась прірва між інтелігенцією і селянством. Причинами цього були, по-перше, небажання західноукраїнської інтелігенції об'єднуватися з УНР (врешті це відбулося лише під потужним тиском селян і військових). Народні маси, великі віча вимагали приєднання ЗУНР до Києва. По-друге, небажання інтелігенції йти на фронт, внаслідок чого не вистачало старшин чи вони дезертували, тому оголювалися цілі ділянки фронту, де виникали серйозні проблеми. По-третє, це випадки корупції в уряді ЗУНР; по-четверте, повільне вирішення соціального питання. До інтелігенції також належали священники, і їм також закидали зловживання.

Проф. *Андреас Канпелер* висловив зауваження професору фон Гагену про некоректність вживання терміна «колоніалізм» щодо Російської імперії. У відповідь *Марк фон Гаген* заперечив, називаючи колоніалізм практикою і ментальністю, що цілком є застосовуваним щодо Російської імперії. Христюк у своїй «Українській революції» показав, як росіяни бачать Україну (нафта, газ, Чорне море і т.д.), і що вони мають на меті економічну експлуатацію. А це і є колоніалізм. До дискусії приєднався проф. *Сисин*, який нагадав про застосування терміна «колоністи» щодо осадників у Південній Україні та Галичині, в останній колоністи були військовими осадниками.

У подальшій дискусії директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені І.Франка, д.і.н., проф. *Ярослав Грицак* зауважив, що марксизм завжди мав справу з національними питаннями, і що багато національних теоретиків є марксистами. «Праві» намагалися це концептуалізувати, але чи робили це «ліві»? Христюк описує переговори між ЦР і Тимчасовим урядом, він бачить виклик Україні від Росії. Я.Грицак припустив, що згадана праця Христюка мала вплив на державницьку школу.

Другий блок конференції – «Історики “державницької школи”» – відкрила доповідь *Зенона Когута* «Habent sua fata libelli: Біографія Петра Дорошенка авторства Дмитра Дорошенка». Доповідач висвітлював долю монографії Дмитра Дорошенка про політичну біографію гетьмана Петра Дорошенка. Так, З.Когут розповів, що Д.Дорошенко 1945 р. виїхав до США з Праги, де залишив свій рукопис. Він помер 1951 р., не зумівши повернути свою роботу. Історик робив акцент на Гетьманщині як ранньомодерній державі і вивчав державотворчий потенціал козацьких еліт, на відміну від Грушевського, який досліджував насамперед народні рухи. Дорошенко зайняв об'єктивну позицію, документально показав негативні наслідки протекторатської політики гетьмана. Історик написав першу найбільш повну політичну біографію козацького очільника Петра Дорошенка, використавши чотири найбільші польські архіви та бібліотечні зібрання. Зараз для вивчення постаті гетьмана головною складністю є брак матеріалів, знищених у польських архівах під час Другої світової війни. Наприклад, з архівосховищ Варшави було знищено до 95% документів, були знищені бібліотека сейму і сенату. Після війни залишилося близько 360 тис. одиниць із понад 2 млн. Дорошенко ж на перших ста сторінках залишив понад п'ятдесят посилань на джерела Бібліотеки ординації Красинських, яка була повністю знищена під час Другої світової війни. Рукопис Д.Дорошенка після подій «Празької весни» віднайшовся на Заході. Подробиці

його вивезення невідомі. Можна припустити, що до вивезення був причетний греко-католицький діяч Орест Зілінський, який загинув 1976 р. за таємничих обставин. Працю Дорошенка було опубліковано 1985 р. у США. Змальований Дмитром Дорошенком портрет гетьмана відрізнявся від портрета, відомого українській історіографії 1940–1950-х рр. Остання зображувала Петра Дорошенка яскраво негативно, зокрема з точки зору його ставлення до Росії, як «гетьмана-зрадника», який «приніс Україну в жертву вузьким класовим інтересам». Проте Олена Опанович переглянула своє ставлення до постаті Володимира Дорошенка, зауважуючи, що окрім відстоювання класових інтересів, він боровся проти польської шляхти за незалежність українських земель. Так само змінили свої погляди зору О.Гуржій, В.Смолій, В.Горобець, В.Степанков.

Автором іншої політичної біографії гетьмана Дорошенка був польський дослідник Ян Перденя, виходець із Полісся, старший науковий співробітник Ягеллонського університету, викладач Краківської вищої педагогічної школи. Перденя був автором монографії з історії Кам'янця і Кам'янецького староства, вивчав стосунки між Річчю Посполитою та козацтвом на початку XVII ст. 1965 р. він захистив дисертацію про позицію польсько-литовської шляхти щодо України у XVII–XVIII ст. Найголовнішим науковим доробком Я.Пердені була політична біографія гетьмана, де велика увага приділялася його стосункам із польським урядом. Проте Я.Перденя не міг користуватися працею Дорошенка. Хоча його робота була написана на основі представницьких джерел, їй бракувало знайомості з ширшим колом джерел та літератури. Проте праці Пердені та Дорошенка доповнювали одна одну, а їх висновки були подібні. Після Другої світової війни польські історики по-новому оцінювали обставини, за яких діяв гетьман, як-от вузьке поле для політичного маневрування (наприклад, Збігнев Вуйцик). Згодом польські історики почали пильніше вивчати стосунки гетьмана з Польщею та умови, за яких він вирішив прийняти польську протекцію. Праця Пердені є найвищою точкою зміни польської парадигми. Польська комуністична влада не дозволила її публікувати. Історик помер 1973 р. і передав Ф.Сисину, який тоді перебував у Польщі, рукопис цієї праці для публікації на Заході. У Польщі вона була надрукована лише у 2000 р. Робота ж Дорошенка і стала відома в Україні лише після здобуття нею незалежності.

Професор *Франк Сисин* представив доповідь «Грушевський та Липинський в історичних дебатах». На початку доповіді Ф.Сисин наголосив на революційності внеску Липинського до історіографії та невизнанні цього внеску й досі польськими істориками. Він роздав фотокопії уривку праці В'ячеслава Липинського «Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańców pod wodzą Bohdana Chmielnickiego» (Краків, 1912). Польський історик Лукаш Адамський, автор книги «Nacjonalista postępu: Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków» (Варшава, 2011 р.), пише про Липинського як про людину польської культури, римо-католика, але більш антипольського, ніж Грушевський. Тімоті Снайдер взагалі ніколи не згадає Липинського у своїх численних дослідженнях. Студія Липинського «Z dziejów...», видана 1912 р., зробила величезний внесок у вивчення теми Хмельниччини. Праці Грушевського з'явилися лише після Першої світової війни і були закінчені в УРСР у 1920-х рр. Це були дві версії Хмельниччини. Хоча Грушевський негативно відгукувався про працю Липинського «Україна на переломі, 1657–1659 рр.» (1920), але позитивно поставився до «Z dziejów...». В «Україні на переломі» Хмельницький поставав як провідник монархічних тенденцій. Грушевський відкидав таке бачення постаті гетьмана, проте дискусії на цю тему між істориками не відбулося. Грушевський бачив

українську революцію як повстання козаків під проводом Хмельницького. Політологи часто говорять про Липинського як про теоретика політичної думки, але мало уваги приділяють йому як історику XVII ст. Проте саме Липинський впровадив у своїй книзі «Z dziejów...» масу нових джерел, показав, що «народом» були також шляхта, духівництво та міщанство. Липинський стверджував, що національна енергія відродження за часів Хмельницького не була козацькою реbelieю, але також руською. У цьому полягала його концепція руського народу, яка якнайширше впроваджена до сучасного наукового життя. Цією концепцією Липинський зруйнував усю схему польської історіографії, хоча був представником Краківської історичної школи, зокрема у тлумаченні католицизму, неоромантизму та консерватизму. Липинський вважав, що Річ Посполита деградувала і не могла далі так існувати, на що руський народ зреагував козацькою революцією. Липинський твердив, що козацький чинник діяв серед різних прошарків руського населення. Проте впливи Липинського на польську історіографію були незначні, і поява єдиної книжки польської дослідниці Т.Хинчевської-Геннель¹², у якій вони проявилися, викликала гостру негативну реакцію серед польських істориків. Спадщина Липинського вплинула на Омеляна Пріцака, Ярослава Пеленського, через Івана Крип'якевича – на Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича, на Валерія Степанкова та ранні праці Наталії Яковенко (зараз вона прийняла погляди польської історіографії 1960–1970 рр.). Отже, «Україна на переломі» зробила величезний вплив на міжвоєнну еміграційну та сучасну українську історіографію.

Після закінчення доповідей другого блоку дискутант *Ярослав Грицак* зауважив, що поява постаті Ореста Зелінського в контексті рукопису Д.Дорошенка є надзвичайно цікавою. На це *З.Когут* розповів, що книга Дорошенка була закінчена 1939 р. у Варшаві та пізніше привезена ним до Праги. Рукопис книги залишився у Празі, коли до неї увійшли радянські війська. Пізніше рукопис переслали до США поштою.

Професорові *Сисину Ярославу Грицак* поставив питання, як революція 1917 р. змінила погляди Грушевського і Липинського на революцію 1648 р.? Крім того, Ярослав Грицак висловив сумнів щодо впливу поглядів Липинського на Ярослава Дашкевича, який мав багато скепсису стосовно Липинського, якого вважав родоначальником ліберальної традиції, а його праці – чистою політикою та ідеологією. Професор *Плохій* висловив думку, що враховуючи багатовимірність Липинського, започаткування ним ліберальної традиції та елітарної школи, його слід звільнити від одномірного визначення державника.

Проф. *Сисин* відповів, що Грушевський у 9 томі «Історії України-Руси», написаному в 1920-х рр., найбільшою революцією, що її пережили українці, називає революцію 1648 р., не згадуючи жодним словом про революцію 1917 р. Франк Сисин наголосив на необхідності подальшого вивчення періоду Хмельниччини, повний опис якої не дав ані Липинський, ані Крип'якевич. Липинський писав, що біографія Б. Хмельницького може бути написана лише по отриманню Україною незалежності. Вплив же Липинського на Дашкевича та Ісаєвича – однозначний. Липинський був примордіалістом, примордіалістом був і Дашкевич. Липинський дав поколінню після Крип'якевича вплив державної традиції. У підсумку проф. Сисин сказав, що немає Крип'якевича без Липинського.

Третій блок доповідей – «Люди й інституції центрально- та західноєвропейської еміграції» – розпочався виступом д.і.н. *Вадима Ададура*, завідувача кафедри світової історії нового і новітнього часу УКУ, «Конструювання Ільком Борщаком міфологічного

¹² Йдеться про працю «Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku» (Варшава, 1985 р.).

образу сприйняття України у Франції у XVII–XIX ст.». Доповідач зазначив, що існує близько 30 розвідок про різні аспекти життя і творчості І. Борщака, але їх науковий рівень зазвичай низький. У перші роки незалежності Борщак зарахували до канону українських істориків. Автором доповіді були наведені та проаналізовані численні випадки фальсифікацій Борщаком змісту історичних джерел, насамперед змісту та перекладів документів французьких архівів і бібліотек, які він клав в основу своїх робіт. Реконструюючи механізм фальсифікації Борщаком образу Петра Григорія Орлика, В.Ададуров показав, як Борщак створив сину гетьмана образ борця за Україну зразка початку XX ст. Наприкінці автор підсумував, що праці Борщака більше говорять про нього та його епоху, ніж про досліджуваний об'єкт, вони є антитезою польським і російським зазіханням на українські землі. В.Ададуров бачить місію Борщака у творенні певного міфічного образу періоду XVII – XIX ст. як низки змагань за українську державу.

Другою доповіддю блоку був виступ професора *Ґвідо Гаусманна* «*Stapan Rudnyts'kyi's Life and Work in Vienna and Prague, 1921–1926*». Доповідь була присвячена біографії найвизначнішого українського географа свого часу. На думку професора Гаусманна, Рудницький був інтегрований до європейської географічної традиції більше, ніж Грушевський до європейської історичної традиції. Особлива увага ним була приділена ідеї України як окремого географічного простору та зв'язкам Рудницького з німецькими науковцями. На думку проф. Гаусманна, до сьогодні роботи Рудницького є актуальні в географічній науці.

Третьою була доповідь к.і.н. *Тетяни Боряк*, доцента Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України, «Український історичний кабінет і феномен Празького архіву». На початку доповіді йшлося про створення українського історичного архіву у Празі на основі Музею національної боротьби України та Українського історичного кабінету. Значна увага була приділена фактичному керівнику кабінету Аркадію Животку. У 1945 р. кабінет припинив діяльність, а його колекції були примусово передані чехословацьким урядом як «подарунок» УРСР. Чехословацька сторона не хотіла передавати документи, бо це порушувало право власності чехословацької держави щодо архіву, а частина документів була депозитом. Також порушувалися статутні вимоги кабінету про можливість передачі матеріалів лише незалежній Україні, не говорячи про кричуще порушення всіх норм міжнародного права та пізнішого розпорощення колекції. Переміщення колекції до УРСР стало початком формування т.зв. Празького архіву. Це умовна назва, надана архівним, бібліотечним та музейним колекціям, зібраних українською еміграцією в Празі, які зберігалися в Історичному кабінеті. Метою переміщення архіву був пошук матеріалів на українську еміграцію. Наприкінці 1945 р. у Києві розпочалося опрацювання документів за скороченим циклом із численними порушеннями, зокрема з порушенням цілісності єдиного масиву документів. Оперативна розробка архіву тривала до 1950 р. У 1960-х рр. частина результатів оперативної розробки архіву була знищена. Була створена картотека на 100 тис. осіб української еміграції. Зараз колекція кабінету становить біля двадцяти восьми тисяч справ. Частина архіву зберігається в Музеї визвольної боротьби України, решта – у різних архівах України, Чехії, Словаччини, РФ. Бібліотечний сегмент архіву знаходиться в Державній науковій архівній бібліотеці у Києві.

Канцлер УВУ професор *Микола Шафовал* виступив із доповіддю «Український науковий інститут у Берліні та історія як наука», присвяченою діяльності Українського наукового інституту в Берліні у 1926–1945 рр., а також діяльності його провідних співробітників: Дмитра Дорошенка, Івана Мірчука, Бориса Крупницького, Зенона Кузелі.

Доповідач розповів, що окрім дослідницької діяльності, інститут проводив систематичні лекції для неукраїнців, організовував науково-популярні виставки. Інститут мав велику бібліотеку україністики та архів Богдана Лепкого, які загинули під час бомбардувань у грудні 1944 р. Інститут видавав 20 стипендій, фінансованих німецькими промисловцями. З 1931 по 1945 рр. інститут отримував дотації німецького уряду. У доповіді було детально висвітлено в хронологічному порядку науковий доробок інституту.

Дискутант третього блоку к.і.н., редактор наукового сайту *historians.in.ua* *Андрій Портнов* запитав про стратегії виживання окремих представників української еміграції після приходу комуністів до Чехословаччини та Німеччини. *Тетяна Боряк* повідомила, що для висвітлення цього питання бракує документів. Програма «Архівна Україніка» Державної архівної служби України зараз намагається надолужити цю прогалину, збираючи документи української еміграції, які зберігаються за кордоном, та створюючи відповідну базу даних. Повертаючись до доповіді В.Ададунова, А.Портнов зауважив наявність загальної тенденції використання цитат історичних документів без перевірки. *В.Ададунов* у відповідь розповів про інші факти фальсифікацій (наприклад, Теодора Мацьківа) та використання як достовірних цитат із праць Борщака французьким істориком Жаком Бенуа Мішелем та Н.Полонською-Василенко. *В.Ададунов* звернув увагу на факт дистанціювання від Борщака його учнів Надії Шерер та Аркадія Жуковського, підкресливши, що Борщака не можна класифікувати як вченого-історика, але тільки як історичного письменника, який був першовідкривачем великого масиву документів. За зразок об'єктивного історика доповідач представив Данієля Бовуа. *Микола Шафовал* додав до своєї доповіді, що окрім українців, жодна інша національна група у Німеччині, за винятком росіян, не мала інституції, подібної до Українського наукового інституту в Берліні. Натомість у Чехословаччині ситуація для розвитку української науки була незрівнянно краща. Там з ініціативи Т.Масарика було охоче надано притулок втікачам від більшовиків – представникам провідної верстви Російської імперії. Масарик планував, що вони повернуться на батьківщину, коли впаде більшовицький режим, а Чехословаччина матиме привілейовані стосунки з країнами колишнього СРСР. Таким чином, у Чехословаччині утворився своєрідний «Оксфорд», тоді як у Німеччині було лише дві українські інституції – екуменічна о. Петра Вергуна та вже згаданий Науковий інститут. Ілюстрацією до функціонування Наукового інституту в Берліні стала оповідь М.Шафовала про конфлікт І.Мірчука та Д.Дорошенка на ґрунті різного бачення фінансової політики інституту, що, проте, не завадило їх науковому співробітництву.

Третій день конференції (3 липня) був відкритий доповідями блоку «Удома і на еміграції: Українська історіографія в міжвоєнній Польщі». Першою прозвучала доповідь д.і.н., завідувача кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені І.Франка, професора *Леоніда Зашкільняка* «Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: Шляхи легітимізації національної історії». Провідною засадою в організації праці українських істориків у Польщі Л.Зашкільняк назвав ідею «органічної праці» як єдиного способу зберегти попередні здобутки. Восени 1923 р. виникла ідея створення Українського історичного товариства (УІТ), за зразком польського аналогу. 1924 р., коли документи УІТ були представлені для затвердження, влада наступного дня відмовила в реєстрації, пояснюючи невідповідність Статуту УІТ законові про громадянські організації 1864 р. Тоді УІТ так і не вдалось створити, а польські кола всіляко гальмували український культурний рух. Після політики «санації» влада пішла на поступки, і 1935 р. було

укладено угоду про нормалізацію. Проте вже 1937 р. польська влада повернулася до політики утисків. Українські історики згуртувалися навколо двох інституцій: НТШ та Українського наукового інституту. Останній був створений наддніпрянською еміграцією у Варшаві 1932 р. У цьому випадку поляки діяли у межах політики прометеїзму, як і «Українсько-польський бюлетень», Українсько-польське товариство, які шукали порозуміння українців і поляків у межах цієї політики. З невідомих причин ідея організації українського університету 1936 р. на базі Львівської богословської академії реалізована не була. Певне покращення умов для наукової роботи відбулось у другій половині 1930-х рр. НТШ отримувало урядові субсидії, на середину 1930-х рр. у Львові видавалось 77 українських періодичних видань, з яких 22 були політичні, 11 наукові. Загалом у Польщі у той час виходило 125 українських видань. В українській історіографії у міжвоєнній Польщі відбулося переосмислення ролі держави, що зміцнило державницький напрям історіографії. Це відповідало тодішнім тенденціям розвитку пізнання, в яких держава виступала не так, як елемент примусу, як спосіб організації суспільного життя. Водночас відбувся вихід українських істориків на міжнародну арену, вони почали брати участь у світових конгресах істориків, представляючи здобутки української історіографії. Українська історична наука у міжвоєнній Польщі розвивалася більш-менш вільно, польська влада не втручалась у внутрішні справи української науки, не заперечувала її методологічних засад.

Доповідь *Андрія Портнова* «Написання української історії в еміграції: Щодо варіативності персональних стратегій у міжвоєнній Польщі» доповнила картину, змалювану проф. Зашкільняком, зокрема показала можливості «наукової асиміляції» істориків-емігрантів, взаємозв'язки і впливи політики та історіографії, контакти українських істориків у Польщі з їх колегами в УРСР. А.Портнов розповів, що специфіка польської ситуації полягала, по-перше, у наявності п'яти мільйонів українського населення у східних воеводствах Польщі; по-друге, у наявності найчисельнішої української еміграції – близько тридцяти тисяч осіб політемігрантів, з яких 25–27 тис. були військовими, решта – науковцями. Таким чином, у Польщі були дві групи українських істориків: історики зі Львова та емігранти зі Східної України. Проте вони мали різний правовий статус: останні не мали права селитися у східних воеводствах, для цього вони потребували спеціального дозволу, який тяжко було отримати, а ті, кому вдалося його отримати, вважалися в Галичині «польськими агентами». Специфікою східноукраїнської еміграції А.Портнов назвав також її небажання натуралізуватись, небажання займатись польськими сюжетами. Наприклад, Олександр Лотоцький відмовився від польського громадянства і звертав увагу на проблему втрати ідентичності молодшим поколінням емігрантів, наполягаючи на необхідності з цим боротись. На цьому тлі винятками були випадки Івана Фещенка-Чопівського та Мирона Кордуби. Перший був видатним металургом, професором Краківської гірничої академії, працював у польській промисловості, за дозволом уряду УНР отримав польське громадянство. Історик Мирон Кордуба 1929 р. прийняв запрошення викладати у Варшавському університеті. Польські студенти бойкотували лекції Кордуби, а єдиний поляк, який їх відвідував, це Єжи Ґедройць. Від 1925 р. при Варшавському університеті діяв студіум православного богослов'я, де в різний час навчалася від 33 до 120 студентів. У діяльності студіуму брали участь не лише українці, а й росіяни і грузини, мовою викладання була польська. Від працівників студіуму вимагалась лояльність до польської держави. Найбільшу лояльність виявляв Д.Дорошенко, найменшу – І.Огієнко, якого було звільнено після відмови підтримати угоду Петлюри і Пілсудського про передачу Східної Галичини

Польщі. Іншою специфікою українського наукового середовища в Польщі була «ситуація гетто», коли спілкування з іноземцями, особливо з росіянами, призводило до отримання ярлика «більшовицького агента», та і будь-який інший вихід за межі цього «гетто» призводив до втрати іміджу та несприйняття в українському середовищі.

Окремо А.Портнов розповів про політичні впливи серед українців Польщі. Так, хоча петлюрівська еміграція складалася із людей соціалістичних та демократично-федералістичних поглядів, критики УВО та ОУН серед них практично не було. Навпаки, вони самі підпадали під вплив ідей інтегрального націоналізму Донцова. Діячі східноукраїнської еміграції не виступали на підтримку польсько-українського зближення, на відміну від галичан, їм майже не було властиве советофільство. Ідея повернення до УРСР розглядалася зазвичай у контексті польської політики. До кінця 1920-х рр. контакти українських істориків у Польщі з істориками в УРСР були жвавіші, ніж це здається, і українська історіографія зберігала більшу цілісність. Так, у 1920-ті рр. книги дніпропетровського історика В.Пархоменка жваво обговорювались українською і польською мовами, його версії походження Русі були присвячені великі статті в українських та польських наукових журналах. Загалом зв'язок із політикою обмежував можливість інтелектуальних маневрів, ті, хто не підлаштовувався, платили дорогу ціну: як мінімум вони жертвували кар'єрою, максимум виключенням із наукового життя. Наприкінці доповіді Андрій Портнов нагадав про необхідність пам'ятати про складність взаємовідносин на всіх рівнях контекстів: галичани – емігранти, емігранти – радянські історики, емігранти – історики країн перебування.

Доповідь проф. *Ярослава Грицака* «Коло Францішка Буяка та українські історики» була присвячена науковій діяльності видатного польського історика, дослідника економічної і соціальної історії, професора Львівського університету Яна Казимира Францішка Буяка (1875–1953 рр.), та його стосункам з українськими істориками й українською історією. На початку доповіді Я.Грицак розповів про погляди Ф.Буяка на українське питання. Буяк виглядав дуже «проукраїнським», він вважав, що українці будуть окремою нацією, і що українська національна культура в Галичині є багатша від польської. 1919 р. він написав брошуру про єврейське життя в Галичині для Паризької мирної конференції, вочевидь, після єврейського погрому у Львові польськими військами. Буяк доводив шкідливу роль євреїв для економічного розвитку території та згадував українців, які разом із поляками були жертвами єврейської економічної політики. Проте головними антисемітами у брошурі Буяка поставали не поляки, а українці, які спеціально випустили в'язнів тюрем, що вчинили погром. Українці, своєю чергою, вживали такий же аргумент проти поляків. Ця брошура закріпила за Буяком наліпку антисеміта, а згодом і ендека. Проте документів, які могли б довести антисемітські погляди Буяка, на сьогодні бракує. Більше того, серед його учнів були як українці, так і євреї, що у ті часи було винятковим явищем. У його семінарах брали участь як представники польських націонал-демократів, так і члени КПЗУ та ОУН. Так, під його керівництвом член ОУН Роман Степан Зубик написав докторську дисертацію про господарське життя у Львові у XVII ст., отримав за неї державну нагороду, але так ніколи і не потрапив на роботу до Львівського університету. Зубик викладав у семінарії УГКЦ, згодом був заступником директора Львівського історичного архіву, 1941 р. був розстріляний НКВД у Львові разом з іншими в'язнями. Іншим учнем Буяка був член КПЗУ Роман Роздольський, який згодом втік від радянської влади до німецької зони окупації Польщі. Роздольський, на відміну від Зубика, приїхав 1934 р. до Львова з Відня уже сформованим ученим. 1942 р. був заарештований німцями, потрапив до

концтаборів, після закінчення війни переїхав до США, де у 1960-х рр. написав книгу про появу «Капіталу»¹³. Іншим учнем Буяка був єврей Людвік Гасс, троцькіст. Із приходом до Львова радянських військ був заарештований, відсидів у таборах, 1957 р. переїхав до Польщі, де приєднався до опозиційного руху. Окрему увагу доповідач приділив стосункам Буяка та школи «Анналів», зазначивши, що Ф.Бродель високо оцінював Буяка та його школу, представники якої брали участь у проекті дослідження історії цін. Загалом з усіх країн соціалістичного табору Польща мала найтісніші контакти із західною історичною наукою, зокрема зі школою «Анналів». Інший учень Буяка, Станіслав Ґошовський, виїхав до Торуня, до його учнів належав видатний польський історіограф Єжи Топольський. Підсумовуючи свій виступ, Я.Грицак зазначив, що самообмеження української історіографії не завжди пов'язані з радянськими обмеженнями. У першій половині ХХ ст. історики переважно більше дбали про аналіз, а не про синтез, і це частина іншої, ширшої проблеми, проблеми траєкторії наукового пошуку. Приклад школи Буяка показує, як при певних сприятливих зовнішніх обставинах можна робити добру історичну науку та бути інтегрованим у зовнішній світ.

Доповідь професора Віденського університету та УВУ *Міхаеля Мозера* називалася «Ми та інші: Історія української літературної мови Івана Огієнка з перспективи аналізу дискурсу». У доповіді йшлося про твір Огієнка, закінчений до Другої світової війни, виданий 1949 р. у Вінніпегу. М.Мозер показав, як Огієнко в «Історії української літературної мови» створює образи «ми» і «вони», а сама праця являє собою «оргію під гаслом *Ми*». Останнє є причиною багатьох вад книги, що і досі вживається як академічний підручник. Проте, на думку М.Мозера, Огієнко так писав свідомо, як популярний підсумок, на що сучасні читачі не звертають увагу. Сам Огієнко вважав, що наука має бути якомога популярнішою, а «інтелігентський спосіб думання» широка маса слабо розуміє. «Ми» в інтерпретації І.Огієнка – це українці, які жили в давнину. Він проводить тезу про соборність української мови, її єдність від самого початку, доводячи, що церковно-болгарська спочатку не була чужою і її добре розуміли, тому тепер її треба називати староукраїнською мовою, це є «наша мова». Міхаель Мозер категорично не погодився з тезою Огієнка про те, що запозичення брали до української мови тоді, коли вони були потрібні. Також у доповіді були проаналізовані й спростовані антигалицькі інвективи Огієнка. Зокрема, це стосується тверджень Огієнка про мовну відокремленість Східної і Західної України після 1340 р., про існування непрохідного «полономовно-духовного муру» між Україною і Галичиною протягом віків.

Підсумовуючи доповіді четвертого блоку конференції, дискусант *Франк Сисин* зауважив, що питання ізоляції українських істориків є постійним питанням книги Л.Адамського «*Nacjonalista postępowy...*», яка покладає на Грушевського провину за впровадження в Галичині радикалізму щодо Польщі, тоді як галицька еліта була більш реалістичною і менш вороже налаштована щодо Польщі. На думку Франка Сисина, важливо розуміти, до якої міри галицькі історики зберегли наукові стандарти, до якоїсь розуміли обмеженість своєї оборонної позиції, а також чи сформувалась окрема націоналістична історіографія, відокремлена від національної, або між ними не було розмежувань? Доповідач *А.Портнов* сказав, що покоління Ігоря Шевченка, сина емігрантів-уєнерівців, уже не було тими самими українцями, як і їхні батьки. Багато хто з дітей наддніпрянців потрапив під вплив «клятих галичан». У доповіді Ярослава Грицака А.Портнов звернув увагу на селянське походження Ф.Буяка як джерело його відкритості. А дослідження соціальної та економічної історії полегшували його школі

¹³ *Rosdolsky R. The Making of Marx's "Capital". – London, 1977.*

зовнішні контакти, оскільки економічна історія навіть для радянських істориків була «шпариною», через яку вони мали можливість контактувати із Заходом. Польська ж історіографія вже у 1930-х рр. мала широкі контакти із зовнішнім світом. Міхаеля Мозера А.Портнов запитав про стосунки Огієнка з галичанами та їх реакцією на його працю; чи змінив Огієнко свої погляди вже у Канаді, коли став митрополитом, коли контактував із православними галичанами, яких він критикував; чи мав Огієнко контакти з філологами, і чи не була його праця застарілою вже у 1920-х рр.

Професор *Леонід Зашкільняк* у дискусії звернув увагу на прагнення польської влади у 1920–1930-х рр. розмежувати політику та науку. У галузі науки польська влада спиралася на «українофілів», до яких належав Оскар Халецький, прихильник ягеллонської ідеї і федералізму. У міжвоєнний період українські історики не віднайшли принципово нових фактологічних даних, але написали багато історичних синтезів на основі джерельної бази, нагромадженої у попередній період. На міжнародну арену у міжвоєнний період українських істориків у Польщі запровадили польські колеги. Так, вони разом брали участь у Федерації історичних товариств Східної Європи. Також Л.Зашкільняк згадав про працю львівського історика М.Швагуляка, присвячену «Пацифікації»¹⁴, як про найкращу роботу на цю тему, яка показує, що дана політика задумувалась польською владою заздалегідь, а «саботажні акції» українських націоналістів були лише приводом.

Андрій Портнов висловив думку, що книга Адамського, згадана проф. Сисиним, показує певну еволюцію сучасної польської історіографії – у тому числі істориків, яких раніше критикували за «українофільство», – у напрямку, який подає II Річсполіту у все позитивнішому світлі, а події Другої світової війни відокремлюються від довоєнного періоду. Ця еволюція є симптомом певних політичних і геополітичних змін. Загалом, на думку А.Портнова, діалог українців зі Східної і Західної України у Польщі заслуговує на окрему конференцію чи дослідницький проект.

Ярослав Грицак висловив сумнів, що «Пацифікація» планувалася заздалегідь, оскільки, як показують нові дослідження, була для ОУН повною несподіванкою. Щодо Буяка Я.Грицак нагадав, що історик свідомо зробив вибір між політичною та економічною історією, бо Краківська школа віддавала перевагу економічній історії, хоча і Варшавська школа наприкінці XIX ст. також стала соціально-економічною школою.

Міхаель Мозер, відповідаючи на поставлені питання, припустив, що у рукописі Огієнка 1940 р. не було написано про соборну мову, до якої потяглися українці з Галичини, Закарпаття і Канади. Усі були переконані, що галичан треба «заламати», у тому числі й самі галичани. Праця І.Огієнка не є сучасною науковою працею, не є навіть науковою, а лише популярною. М.Мозер дає ствердну відповідь на питання, чи сприймали мовознавці Огієнка серйозно, наводячи приклад надання Огієнкові докторату *honoris causa* Бременським університетом за працю про крехівський «Апостол». Пізніше Огієнко, на думку проф. Мозера, перестав бути мовознавцем, а став пропагандистом. Мовознавці ж ним уже не цікавилися.

П'ятий блок доповідей – «Діалог понад границями» – розпочався доповіддю «Вшанування патріарха: Реакція на смерть Грушевського поза межами радянської України» к.і.н., провідного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ *Оксани Юркової*. Доповідачка розповіла про рівні вшанування Грушевського з нагоди його смерті: газетні некрологи; заходи щодо вшанування його пам'яті; пам'ятні

¹⁴ *Швагуляк М.* «Пацифікація»: Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Л., 1993.

академії із зачитуванням наукових та публіцистичних доповідей; відгуки в іншомовних газетах і журналах. Далі О.Юркова детально проаналізувала зміст повідомлень про смерть Михайла Грушевського. Повідомлення були розташовані на перших шпальтах західноукраїнських газет та вражали своєю емоційністю. Їх автори вживали означень вищого і найвищого ступенів, пишучи про Грушевського: «духовний батько українського зриву», «геніальний історик», «великий всеукраїнець». У повідомленнях підкреслювалися заслуги Грушевського як організатора наукового життя у Східній та Західній Україні. Щодо політичної діяльності, то перераховувались його посади і зазначалось, що політична діяльність Грушевського оцінюється по-різному. У повідомленнях можна було знайти відомості про умови життя Грушевського у Москві. Наприклад, Український науковий інститут у Берліні та українська громада у Німеччині організували святкову академію, присвячену вшануванню пам'яті Грушевського, яка складалась із таких частин: видатний історик; громадсько-політичний діяч; значення діяльності Грушевського для українського народу. У некрологах Грушевського поширювався міф про нього як про «президента Української держави», де «УНР» замінювалась на «Українську державу». Найпоміркованішим та найпрофесійнішим О.Юркова назвала некролог авторства Володимира Дорошенка. Також повідомлення про смерть Грушевського були в українських календарях, які фіксували як дату його народження, так і смерті. Українські видання загалом містили позитивні оцінки Грушевського як історика та нейтральні чи негативні як політика. Повідомлення про його смерть були також в іноземній пресі – польській, французькій, німецькій, шведській, прибалтійській. Під час доповіді О.Юркова представила учасникам конференції відеоматеріали некрологів Грушевського в українській пресі.

Доповіді блоку завершив виступ професора Гарвардського університету *Сергія Плохія* «Схід та Захід разом: Українські історики та початок Другої світової війни». Доповідь охопила період 1939–1941 рр. Його проф. Плохій назвав періодом «воз'єднання» української історіографії та показав, як приєднання Західної України до УРСР на початку Другої світової війни вплинуло на розвиток української історіографії в УРСР і кар'єр окремих істориків. Джерелом для вивчення «зустрічі історіографій Східної і Західної України» були переважно збірники матеріалів про діяльність НКВС на Західній Україні, про діяльність Інституту історії, щоденники вчених. На початку доповіді С.Плохій зазначив, що зв'язки українських істориків на Галичині та в УРСР були перервані наприкінці 1920-х рр. Зібрана НКВС інформація про реакцію населення, зокрема істориків, на прихід радянських військ до Західної України свідчить, що серед істориків не було негативної реакції на вступ радянських військ. Натомість така реакція була серед письменників, які казали, що сильний нападає на малого, що це четвертий поділ Польщі між Гітлером і Сталіним тощо. Найбільш «неблагонадійні» історики, О.Оглоблин та Н.Полонська-Василенко, мали абсолютно нейтральні оцінки чи не висловлювали жодних. Єдиним винятком були висловлювання Костя Гуслистоного, який називав Львів останнім оплотом українства, містом, де розмовляють українською, а з пересуванням кордонів пересунеться і нищення української культури, і «з ними буде те саме, що з нами». Позитивні оцінки нових етнічних українських кордонів пролунали з вуст Миколи Петровського та Порфирія Білика. Проте загалом серед істориків у Києві не було великих сподівань на зміну життя. Як приклад вражень київських істориків від зустрічі із західноукраїнськими колегами проф. Плохій навів спогади Полонської-Василенко про виступ 1940 р. Кирила Студинського, обраного депутатом до Верховної Ради СРСР, зі співробітниками Інституту історії. Н.Полонська-Василенко

писала про враження, яке справив на людей, котрі жили впроголодь та одягались у лахміття, контраст між добрим костюмом Студинського та його оповіддю про те, як із нього знущалися поляки, а він жив від прибутків зі свого будинку. Зі свідчень про зустріч О.Корнійчука і П.Панча видно, що галичани вразило, як були бідно одягнуті люди у президії та їх мертві обличчя. Серед прикладів кар'єрного і соціального авансу, які «возз'єднання» дало історикам Сходу і Заходу, С.Плохій назвав просування Михайла Марченка до посади ректора Львівського університету; Івана Крип'якевича до завідувача кафедри історії України Львівського університету та співробітника Інституту історії; підняття Агатангела Кримського із гнаних до зірок української радянської історіографії; Омелян Пріцак став співробітником Львівського відділу Інституту історії та головою профспілки. Відбулася також лібералізація дослідницьких тем, було започатковано нові теми, які стали домінантними у 1950-х рр., як-от діяльність Івана Федорова, зв'язки Східної і Західної України, зв'язки України з Росією, молдавська політика Б.Хмельницького тощо. Проф. Плохій розповів про вживання західноукраїнських істориків у радянський ідеологічний дискурс, а також появу можливості активної наукової співпраці істориків обох частин України.

Дискутант проф. *Іван Мигул*, колишній ректор УВУ, по закінченні доповідей п'ятого блоку наголосив на важливості вивчення «мініренесансу» 1939–1941 рр. та його впливу на ренесанс 1956–1973 рр., на створення «псевдонаціонального дискурсу» того часу, на умови виживання різних напрямків радянської історіографії в УРСР. *Ярослав Грицак* додав, що також варто звернути увагу на те, що сталося із західноукраїнськими істориками після 1941 р., навівши за приклад долю О.Пріцака, заарештованого 1941 р. НКВС. Також *Я.Грицак* поцікавився, чи відомо щось про реакцію, наприклад, *Д.Донцова* на смерть Грушевського. *Владислав Верстюк* розповів про своє знайомство з істориками, які брали безпосередню участь у подіях 1939 р., як-от з *К.Гуслистим*, *М.Супрунечком*, *П.Троньком*, *С.Белюсовим*, наголосивши на недоцільності перебільшувати роль «радянського десанту» на Західній Україні, оскільки після 1937 р. практично не було кого «десантувати». Також *В.Верстюк* назвав міфом негайне звільнення радянською владою польських професорів із Львівського університету, бо інакше там не було кому працювати. *Франк Сисин* зауважив, що цікавою є відсутність різкої реакції на смерть Грушевського людей, які негативно до нього ставились, що пояснив радянськими нагінками на історика. Також він зацікавився згадуванням імені Петлюри у некрологах Грушевського, зазначивши, що 1918 р. галицькі народники створили в Едмонтоні Інститут імені *М.Грушевського*, але назвати інститут іменем Петлюри було неможливо, оскільки він «продав Галичину полякам». Також *Ф.Сисин* додав, що цікаво було б дослідити, скільки істориків перейшли через Сян до Німеччини у 1939–1941 рр., та які є спогади про зустрічі 1940–1941 рр. *Олег Павлишин* у відповідь назвав спогади *Олександра Дубровського*, *Костя Паньківського*, *Івана Німчука*, *Осипа Назарука*, спогади людей із середовища «Діла», які описували свої зустрічі з радянською інтелігенцією. *Андреас Канпелер* запитав, як інтерпретують зміну місця українських істориків на історіографічній карті Європи після 1939 р.? *Леонід Зашкільняк* згадав про надії галицьких істориків на прихід радянської влади, розповівши про проекти *І.Крип'якевича* щодо створення інституту української історії. *Оксана Юркова* відповіла, що про реакцію *Донцова* на смерть Грушевського невідомо. Натомість великі статті у німецькій, литовській, шведській, британській пресі на смерть Грушевського були організовані зусиллями української еміграції. *О.Юркова* уточнила, що у некролозі *Р.Купчинського* Грушевський не порівнювався з Петлюрою, а їх імена лише стояли поруч у переліку втрат України. *Сергій*

Плохій пояснив вживання радянського ідеологічного дискурсу західноукраїнськими істориками демонстрацією їх лояльності до влади. Далі С.Плохій додав до свого виступу розповідь про перипетії кар'єр О.Пріцака, О.Оглоблина, І.Криг'якевича, М.Марченка, М.Андрусяка, який став директором Інституту історії у Києві. Відповідаючи на зауваження проф. Мигула, проф. Плохій уточнив, що тяглість «історіографічного ренесансу» тривала лише до 1950–1960-х рр., а відповідаючи на питання проф. Каппелера, сказав, що зміни політичних кордонів позначилися на змінах історіографії, а Україна зникла з політичної карти Європи, якщо не включати до Європи СРСР.

Шостий блок конференції був організований як круглий стіл під назвою «Баланс української історіографії між війнами», в якому взяли участь Франк Сисин, Леонід Зашкільняк, Ярослав Грицак, Марк фон Гаген, Андрій Портнов та Андреас Каппелер¹⁵.

Професор Каппелер повідомив, що багато питань, які він поставив у вступній доповіді, отримали успішну відповідь, були широко обговорені питання політики. Проте поза увагою залишились історики іноземного походження та стосунки й зв'язки українських і неукраїнських істориків України, вплив походження істориків-емігрантів на напрямки їх досліджень, стосунки українських істориків-емігрантів із російськими істориками-емігрантами, які мали б існувати, бо існували ще в Російській імперії. Також не була охоплена увагою історіографія Буковини, мало уваги було приділено жінкам-історикам на еміграції, за винятком Н.Полонської-Василенко. А отже, залишається ще багато проблем для подальших досліджень.

Я.Грицак висловив враження, що українську історіографію не вдалося нанести на карту Європи, – на конференції було мало сказано про саму історіографію і методологію історичних досліджень, але багато про інтелектуальну історію та історію інституцій. Дискусії, на думку Ярослава Грицака, показали, що українська історіографія була слабо інтегрована у європейський простір та у науковий простір країн, де перебували історики-емігранти, а дискусія, яку провадили тоді українські історики про народ і державу, була незрозумілою для іноземних істориків. Я.Грицак припустив, що українська історіографія не була нанесена на карту або через те, що її не було, або через те, що учасники конференції чогось не побачили. Українська ж історіографія існувала як національна, насамперед призначена для внутрішнього вжитку, тому її можна внести на карту Європи як ще одну національну історіографію. У ній не відбулося парадигмальних змін, були лише зміни самої парадигми. Українські історики писали в основному політичну історію в національній парадигмі, тоді як у Франції вже був бунт школи «Анналів». На цьому тлі найбільше вписався в західну історіографію Р.Роздольський, практично невідомий в Україні. Причиною такої ситуації були: поразка національно-визвольних змагань, відсутність держави, тісна прив'язка української історіографії та суспільства до історизму з його ідеєю тяглості та зв'язку між минулим і теперішнім, тоді як сучасна європейська історіографія наголошує на перервах у тяглості. Також бракувало аналізу праць Празької соціологічної школи. За часів Грушевського українська історіографія була більш інтегрована до європейської. Як колись філософія була служницею теології, так тепер історія була служницею політики, і розриву з політикою у міжвоєнний період не відбулось. Політичний контекст утворював сильне гравітаційне поле, з якого історія не змогла вилетіти. У межах європейської карти це був не поступ, а регрес. Українська історіографія залишилась осторонь революцій в європейських історіографіях.

А.Портнов висловив згоду з правдивістю образу, змальованого Я. Грицаком, проте

¹⁵ В огляді дискусій круглого столу, як і дискусій по завершенні доповідей окремих блоків, ми оминаємо питання і зауваження, висловлені недоповідачами.

зауважив, що емансипація історії від політики не відбулась не лише в українській, а також в інших європейських історіографіях. Він закликав позбутись ілюзій, що українська історіографія могла бути у такому ж стані, що й інші європейські історіографії. При аналізі треба дивитись на приналежність істориків до тих чи інших інституцій та на їх особисту ситуацію. Прикладом тут може бути особиста доля І.Огієнка, коли він після звільнення зі студіуму із науковця став пропагандистом. Д.Дорошенко взявся до написання історіографічної монографії через його інституційні можливості у Варшаві. Зрозуміти міжвоєнну ситуацію українських істориків допоможе соціологічне знання, проте доробок французької традиції вивчення академічних інституцій в Україні практично не відомий і не використовується. А.Портнов підкреслив оминання сюжету про дискусію Д.Дорошенка з євразійцями у Празі, багато з яких мали українське етнічне походження. Наприкінці виступу Андрій Портнов підкреслив, що міжвоєнні українські історики насамперед творили історію для «домашнього вжитку».

Л.Зашкільняк нагадав, що одне з основних призначень історичних знань – написання біографії людських спільнот та окремих людей. Він навіть класифікацію українських істориків, зроблену Омеляном Терлецьким у неопублікованій статті 1937 р.: польсько-українські (хотіли відмежувати українців від поляків), російсько-українські (хотіли відмежувати українців від росіян), Грушевський та його послідовники (творили біографію українського народу) та сучасна історіографія – державники (творили українську державну націю). Проф. Зашкільняк констатував певне запізнення української історіографії, пов'язане з поразкою національно-визвольних змагань, і надолуження у другій половині 1930-х рр. Проте представники державницького напрямку, як-от І.Крип'якевич чи С.Томашівський, не зосереджувалися на державності, яка була для них лише схемою, але подавали складніший порядок – етнічні, соціальні, культурні відносини, у Крип'якевича з'явився дискурс культурної, етнічної, національної свідомості, який був прообразом цивілізаційного підходу до історії і нічим не поступався європейській історіографії, хіба що був мало знаний. Таким чином, Л.Зашкільняк назвав свою оцінку ситуацію швидше оптимістичною, ніж песимістичною.

Ф.Сисин застеріг перед небезпекою казати, що українська історіографія була застарілою, бо не займалася соціальною історією, яка зараз уже застаріла. Він навіть приклад: англійська історіографія, відірвана від французької, вважалася дуже відсталою; раніше найвідсталішою була американська історіографія; тепер традиційна німецька історіографія вважається у США прикладом нового. Ф.Сисин зауважив, що українська еміграційна історіографія 1950–1960-х рр. – окрім США і Канади – була менш інтегрована до західної історіографії і мала менший вплив, ніж українська історіографія міжвоєнного часу. Конгреси істориків, які відбувались у міжвоєнний період, зараз є застарілим явищем. Твори ж українських істориків міжвоєнної доби за професійним рівнем нічим не відрізнялися від тодішньої, наприклад, німецької історіографії, лише більшою увагою до політичних сюжетів. Їх синтетичні праці були дуже важливі принаймні для внутрішнього розвитку української науки. Проте проф. Сисин визнав певний занепад розвитку української історіографії у Галичині, порівняно з австрійськими часами, насамперед з огляду на матеріальну ситуацію. Він згадав, що у міжвоєнний період не було видано жодних джерел, а історіографія була політизована, втім, як і у решті Європи, де історики були водночас фігурами, пов'язаними з державою чи політикою.

О.Юркова зазначила, що історіографія включає не лише методологію, але й істориків, інституції та ідеї. Говорячи про методологію, не слід забувати про фактаж, який, виявляється, ми мало знаємо. Зараз в Інституті історії України триває великий проект

«Історія України у ХХ ст.», який виявляє величезну кількість нового, досі невідомого фактичного матеріалу. Наприклад, журнали під редакцією Грушевського містили численні рецензії на українські та іншомовні видання за кордоном на різні історичні теми, сам Грушевський замовляв багато видань з-за кордону. Це явище вже було відсутнє у 1930-ті рр.

О.Павлишин, відповідаючи на зауваження проф. Капелера, нагадав, що до Другої світової війни на Буковині був один історик – Мирон Кордуба, якого румунська влада змусила переїхати. Емігрували з Буковини і мовознавці. Єдині історики, які там були, це військові історики з військової еміграції.

Л.Зашкільняк у своїй репліці повернувся до питання історичної методології, нагадавши, що І. Крип'якевич перший порушив питання про методологію, яку розумів як роботу з джерелами під призмою певних ідей. У його випадку це була ідея правно-юридичної західної школи, яка в основу розвитку суспільства ставила механізми розвитку державного життя. Грушевський же на межі ХІХ і ХХ ст. залишався майже самотній, а його Львівська і Київська школи сформувалися пізніше. Необхідність даної конференції проф. Зашкільняк побачив у потребі біографії історичного середовища міжвоєнної доби.

Я.Грицак не погодився із визначенням рецензій на іншомовні книги як показника європейської інтеграції історіографії. Важливішим він назвав те, чи існували для західного світу писання українських істориків, зокрема, чи впливали праці українських істориків на ревізії великих історіографічних схем. На думку Ярослава Грицака, «українське радіо» не було почуте. Також він поставив питання, чи вживають українські історики свої знання для ревізії великих схем, як-от це зробили польські історики Ф.Буяк чи О.Халецький. Я.Грицак ствердив, що немає прикладів, коли б українські історики це робили через українське середовище, доки політична та національні парадигми тяжіли над українською національною історіографією. І якщо до Першої світової війни українські історики були інтегровані до західної історіографії, то пізніше західна історіографія пішла одним шляхом, а українська іншим.

В.Верстюк висловив думку, що в українській історіографії до Першої світової війни, окрім М.Грушевського, практично не було істориків, а у 1914–1921 рр. картина кількісно і якісно була іншою, а якість знань не треба плутати з інтересом до України у світі. Адже якщо Україна була частиною імперії, то так її і треба сприймати. 1917–1921 рр. Україна про себе заявила й інтелектуально забезпечила цю розмову. Аналогічні з українською відбулися революції у Мексиці, Туреччині, і цей досвід осмислювався на парадигмальному рівні.

А.Капелер схвально поставився до ідеї В.Верстюка порівняти дореволюційну ситуацію в українській історіографії з міжвоєнною та зазначив, що революція дала переваги для розвитку української історіографії, а рівень інтеграції залежить від перспективи і його складно визначити. Історію української еміграційної історіографії можна порівняти із ситуаціями інших еміграційних історіографій.

А.Портнов висловив думку, що проблема знання істориками мов ні тоді, ні зараз не була суто українською проблемою. Це ширша проблема, це проблема як чинити вплив. Бо мало написати англійською мовою, щоби тебе почали одразу читати, бо тут діє безліч чинників: геополітичний, політичний, яку інституцію закінчував той чи інший історик, яку інституцію представляє. А.Портнов поставив питання, як люди з периферії Європи можуть чинити вплив на великі наративи. Також слід враховувати певну «сліпоту» західної історіографії до національного питання, існування певних «модних» тем, які привертають увагу, та інших, які випадають із поля зацікавлення.

Л.Зашикільняк додав, що слід враховувати, що коли українська історіографія вийшла на міжнародну арену, там уже не одне століття діяли стереотипи, що української історіографії нема, а також дію російських чинників.

Ф.Сисин зауважив, що після Другої світової війни зріс інтерес у світі до національного питання внаслідок подій війни, анексії Прибалтики, але у 1960-х рр. цей інтерес згас. Єдиною протидією цій тенденції був дисидентський рух у СРСР. Проте у міжвоєнний період українська еміграційна історіографія непогано використала можливості розвитку в Чехословаччині, у Берліні і Варшаві.

Я.Грицак звернув увагу на вплив представників периферійних історіографій на формування та ревізію великих історіографічних схем. Так, він зазначив, що дослідники постколоніалізму походять з периферії та найцікавіші інтерпретації у цій галузі також походять із периферії. Якою б не була українська історіографія, відсталого чи іншого, це не є недоліком, бо дозволяє ревізувати великі історіографічні схеми. Першим на цю можливість звернув увагу Тоні Джад у некролозі Кулаковського, зазначаючи, що євреї, поляки, угорці з Центрально-Східної Європи сформували нові уявлення про історію Європи, до якої має бути включена й історія Центрально-Східної Європи, яка цікавіша, ніж традиційна європейська історія. Наприкінці Я.Грицак зазначив, що головною умовою інтегрування національної історіографії до західної є утворення національної держави.

С.Плохій, підсумовуючи дискусії круглого столу, ствердив, що учасникам конференції вдалося знайти українську ідентичність на історіографічній карті Європи, найкраще її видно на карті національних історіографій, де вона знайшла своє місце. Історіографічна карта не збігається з межами державних і політичних кордонів, розмита в деяких частинах, в інших має прогалини. По поразці національно-визвольних змагань з'явилися еміграційні центри, які частково були політичними, частково науковими, історіографічними. Ці інституції та окремі історики стали новим явищем із точки зору формальної інтегрованості до світу поза традиційними межами перебування. Зацікавлення Україною з'явилося 1939 р. унаслідок політичних причин. Проф. Плохій зазначив, що у міжвоєнний період значно виріс професіоналізм українських істориків та звернув увагу на зауваження проф. Каппелера про категорії істориків, які не були охоплені увагою. Тому С.Плохій висловив сподівання на серйозні дослідницькі завдання представленої на конференції теми, а також на те, що конференція допомогла знайти місце української ідентичності на карті Європи.

Ф.Сисин на завершення дискусій подякував проф. Каппелеру, який представив дуже широкий діапазон проблем, навіть більший від очікуваного, та повідомив про плановане видання матеріалів конференції трьома мовами.

По завершенні конференції пані *Іванна Ребет*, завідувач бібліотеки УВУ та організатор книжкової виставки «Україна між двома світовими війнами. Міжвоєнні видання», запросила учасників конференції відвідати виставку раритетних наукових та публіцистичних видань міжвоєнної доби, які зберігаються в бібліотеці УВУ.

При закритті конференції підсумкову промову виголосила ректор УВУ проф. *Я.Мельник*. Також організатори заходу повідомили про підготовку наступної міжнародної конференції, присвяченої проблемам сучасної української історіографії.

ХРОНІКА

Б.В. ЧЕРКАС (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА У ЧАСИ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ»

Захід під такою назвою відбувся 24–26 травня 2012 р. у містах Каунасі й Тракаї (Литва). Організатором конференції виступив Університет Вітовта Великого (Каунас) у співробітництві з Інститутом історії Литви (Вільнюс), інститутом історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) та міжнародним науковим проектом «Colloquia Russica». У тематику наукового форуму було винесено питання: виникнення й вплив татарського фактора на історію Центрально-Східної Європи; відносини Великого князівства Литовського і татарських правителів у першій половині XIV ст.; передумови та причини битви над Синіми Водами, її хід і наслідки, а також подальший розвиток кампанії; відносини Литви з татарами після битви; вплив цієї події на історію Центрально-Східної Європи.

Конференція зібрала чимало відомих дослідників. Зокрема, свої доповіді виголосили литовські історики *Ю.Кяупене* (Каунас, «Геополітичний і геокультурний простір взаємопроникнення: 1362–1569 рр.»), *М.Шчавінскас* (Клайпеда, «Сарацини – монголи – татари під час хрестових походів у XII–XIII ст.»), *Р.Батура* (Вільнюс, «Джерелознавчі аспекти Синіх Вод»), *Л.Буцевічуте* (Каунас, «Сині Води в контексті історичної картографії»), *В.Янкаускас* (Каунас, «Влада Коріатовичів на Поділлі після Синьоводської битви»), *Р.Петраускас* (Вільнюс, «Світ Гедиміновичів: форми й методи міжнародної політики та дипломатичної діяльності у другій половині XIV ст.»), *С.Ровелл* (Вільнюс, «Взаємовідносини Великого князівства Литовського і татар очима католицької церкви у XV ст.: припущення і вплив»), *М.Сірутавічус* (Каунас, «Татарська проблема і християнська єдність у риторичі дипломатичних перемовин між Великим князівством Литовським і Москвою наприкінці XV ст. – у середині XVI ст.»), *Т.Челкіс* (Вільнюс, «Поняття кордонів Великого князівства Литовського у степу в XIV–XVI ст.»).

Польську сторону представляли *В.Нагірний* (Краків, «Литва у зовнішній політиці галицько-волинських князів в останні роки правління Данила Романовича»), *Д.Домбровський* (Бидгощ, «Перед битвою над Синіми Водами: Біля витоків литовсько-монгольської боротьби за руські землі: Проблеми балтійської політики Романовичів»), *Л.Корчак* (Краків, «Вплив татарського фактора на боротьбу Литви й Польщі за Русь у другій половині XIV ст.»), *Я.Тенговський* (Білосток, «Ольгердовичі, Друцькі та Гольшанські, або Ще раз про походження Софії, четвертої дружини короля Владислава Ягелла»).

Від Білорусії в науковому форумі взяли участь *О.Мартинюк* (Мінськ, «Татари у середньовічній мініатюрі: вороги, сусіди, союзники»), *О.Люба* (Мінськ, «Взаємовідносини

Великого князівства Литовського з Ордою (середина XIII–XIV ст.)), *А.Любий* (Мінськ, «Татарська «війна» князя А.Ольгердовича Полоцького»), від Російської Федерації *С.Полехов* (Москва, «Про джерелознавчі цінності «Повісті про Поділля»») і *А.Масловський* (Азов, «Кочовики Донського правобережжя XIV ст. і міста Золотої Орди»), а від Молдавії – *М.Русев* (Кишинів, «Правителі карпато-дністровських земель після битви у Синіх Водах»).

Великою делегацією науковців була представлена Україна. Причому вітчизняні вчені презентували широкий ареал регіонів і наукових шкіл нашої держави: *Л.Войтович* (Львів, «Литовська політика князя Лева Даниловича»), *Ю.Довган* (Івано-Франківськ, «Еволюція воєнної тактики татар у XIV–XV ст.»), *С.Бочаров* (Сімферополь, «Битва на Синій Воді та Кримський улус Золотої Орди»), *Б.Черкас* (Київ, «Синьоводська битва 1362 р. в контексті політичної історії західних улусів Золотої Орди (Крило Мувала) під час «Великої Замятні»»), *А.Федорук* (Чернівці, «Битви на Синіх Водах (1362 р.) і на Дону (1380 р.): порівняльний аналіз воєнного мистецтва»), *О.Русина* (Київ, «Конструювання історичної пам'яті в Україні: битва на Синіх Водах»), *Я.Пилипчук* (Київ, «Сепаратизм у Золотій Орді (європейський вектор, XIV–XV ст.)»).

На жаль, незадовго перед конференцією з життя пішов відомий дослідник синьоводської проблематики Фелікс Михайлович Шабульдо. Учасники заходу вшанували його пам'ять хвилиною мовчання. Також було зачитано повний текст останньої студії Ф.Шабульда «Підсумки вивчення Синьоводської битви».

Пленарні засідання було присвячено огляду й аналізу джерел, історичній складовій та археологічним знахідкам. Конференція відзначилася плідними й подеколи доволі гострими дискусіями. Крім безпосередньо пленарних засідань організатори влаштували низку цікавих і пізнавальних екскурсій по історичних місцях Каунаса, Тракая й Кярнаве. За результатами конференції готується до видання науковий збірник.

О.Л.Осмян (Краматорськ)

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛАТИНСЬКА СПАДЩИНА:
ПОЛЬША, ЛИТВА, РУСЬ: ВПЛИВ ЛАТИНСЬКОЇ СПАДЩИНИ
НА РОЗВИТОК ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НА ЗЕМЛЯХ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ
ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ІСТОРІЯ, МОВА, ЛІТЕРАТУРА,
МОДЕЛЮВАННЯ ЗРАЗКІВ КУЛЬТУРИ ТА МЕНТАЛЬНОСТІ»**

Захід відбувся 29–30 березня 2012 р. у Флоренції. Організаторами конференції виступили кафедра античності, середньовіччя, Відродження та лінгвістики Флорентійського університету, кафедра іноземних мов і літератур Веронського університету, Польський інститут у Римі та Асоціація славістів Італії. Організаційний комітет очолили професори Марчелло Гарцаніті (Флоренція) та Джованна Седіна (Верона). На конференцію було запрошено десять доповідачів із Польщі, України, Білорусії, Литви та Італії.

Перша секція присвячувалася питанням впливу латиномовної поезії на формування ідентичності в ранньомодерній Польщі (головував професор Луїджі Маринеллі). Загальний огляд розвитку латиномовної поезії в Польщі та Литві XVI–XVIII ст. було подано в доповіді *Войцеха Миколайчака* «Антична та християнська спадщина в латинській поезії ренесансної й барочної Польщі». *Пьотр Урбанський* у своїй доповіді «Ідентичність у неолатинській поезії єзуїтів Польщі (Сарбевський, Інєс) XVII ст.»

зосередив увагу на творах двох авторів – езуїтів Сарбевського та Інеса. Найбільш інноваційною за використаним методичним інструментарієм видалася нам доповідь *Якуба Недзведзя* «Як Вергілій конструював литовську ідентичність у XVI ст.?». Автор розповів про те, як базові сюжетні лінії та образи «Енеїди» Вергілія було використано в конструванні легенди про римське походження литвинів.

Друга секція (її роботу очолила професор Джованна Броджі-Беркофф) сфокусувалася довкола проблем впливу античних авторів на твори, написані на українських землях авторами різного походження у XVI–XVII ст. Засідання відкрила доповідь *Валентини Миронової* «Античні автори в агіографії Києво-Могилянської академії XVII ст.», яка спровокувала жваву дискусію довкола семантики «саду» («вертограду») в барочній літературі. У ході обговорення учасники заходу торкалися проблеми рецепції античної спадщини в українській барочній літературі. Доповідь *Олександра Осіпяна* «Конструювання шляхетних предків та нешляхетних сусідів: використання «Германії» й «Анналів» Корнелія Тацита в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича у 1650-х – 1670-х рр.» було присвячено проблемі конструювання «корисного минулого». Дослідник звернув увагу присутніх на формування уявлень про минуле у ході судового конфлікту між міським магістратом та вірменською громадою у Львові, а також на те, як інтереси львівського патриціату знайшли відбиток в історичному творі Ю.Б.Зиморовича, який, своєю чергою, мав вплинути на соціальну реальність. Завершувала роботу секції доповідь *Джованни Седіної* «Мудрість гідності: поема «Iter laureatum» Іоасафа Кроковського». Авторка підкреслила, що поезія «києво-могилянського кола» була пов'язана з риторикою, мала ужитковий характер і виконувала соціополітичні функції (перш за все панегірики).

Засідання третьої секції відбувалося 30 березня під головуванням професора Джованни Седіної, її учасники переважно концентрували свою увагу на Великому князівстві Литовському. Першою була доповідь *Сурімаси Нарбутаса* «Latinitas у Великому князівстві Литовському: хронологія, особливості та сприйняття». Доповідач виокремив три періоди становлення латиномовного письменництва, освіти та книгодрукування у Литві. Друковані твори за тематикою С.Нарбутаса розподілив на три групи: 1) красне письменство (поезія, риторична проза, драматургія); 2) релігійна література; 3) твори з вільних мистецтв та підручники. Серед творів античних авторів, надрукованих у Литві у XVI–XVII ст., явним фаворитом був Цицерон, промови якого видавалися п'ять разів. Загалом у книгодрукуванні до кінця XVII ст. домінували латиномовні книжки, яких за це століття було видано авторами з Великого князівства Литовського 1175 назв, тоді як польською – 818, а литовською – лише 59. *Жанна Некрашевич-Коротка* зосередила свою увагу на латинській епічній поезії як чиннику національної ідентифікації в писемній культурі країн Центральної та Східної Європи XVI–XVII ст. У доповіді підкреслювалася роль «Енеїди» Вергілія як зразка для епічної поезії доби Ренесансу та раннього бароко, продемонстровано її вплив на глорифікацію перемог польсько-литовської зброї в XV–XVII ст. Було зазначено, що на відміну від Західної Європи, де з XVI ст. дедалі більше авторів зверталось до національних мов, у Литві епічна поезія й надалі залишалася латиномовною. *Дайнора Поцютте* звернула увагу присутніх на ранні протестантські сповідання віри у Великому князівстві Литовському та латинську спадщину, що було предметом її доповіді.

Загалом робота конференції відбувалась у творчій атмосфері, захід привернув увагу як італійських славістів, так і латиністів.

О.М.Машкін (Київ), В.В.Шевченко (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 Р. І УКРАЇНА: ПОГЛЯД КРИЗЬ ВІКИ»

Науковий захід, присвячений 200-й річниці війни між наполеонівською Францією та самодержавною Росією, яка безпосередньо торкнулася й північно-західних регіонів нашої країни, відбувся 5 грудня 2012 р. в Києві та був організований Інститутом історії України НАНУ. Форум зібрав близько 50 учасників з України, Російської Федерації та Придністров'я, серед яких були як відомі вчені, так і молоді дослідники, викладачі й студенти вищих навчальних закладів, а також працівники бібліотек і музеїв. Усі доповіді були присвячені чотирьом основним напрямкам студювання зазначеної теми: 1) передумови, причини, історія й особливості регіонального перебігу війни; 2) історіографічні та джерелознавчі аспекти проблеми; 3) галерея героїв 1812 р.; 4) викладання подій Вітчизняної війни 1812 р. у загальноосвітній школі: напрацювання та перспективи.

Слід відзначити той факт, що всі виступи учасників конференції мали виважений, конструктивний характер. Зокрема, після вітального слова до присутніх директора Інституту історії України НАНУ академіка *В.А.Смолія* з ґрунтовною доповіддю про досягнення російської, української, польської, німецької, французької, британської та північноамериканської історіографії подій 1812 р. виступив голова оргкомітету конференції, заступник директора Інституту історії України НАН України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст., член-кореспондент НАНУ *О.П.Решет*.

Із цікавими доповідями виступив цілий ряд учасників цього наукового форуму. Зокрема, про участь населення Курщини у війні 1812 р. повідомив присутніх д-р іст. наук, проф. *В.В.Коровін* (кафедра конституційного права Південно-Західного державного університету, м. Курськ, Російська Федерація). Аналіз документів про Вітчизняну війну 1812 р., що зберігаються в ЦДІАК України, зробив д-р іст. наук, проф. *М.Г.Щербак* (завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Фінансову складову зазначеного конфлікту висвітлив д-р іст. наук, проф. *В.М.Орлик* (завідувач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету). Питання участі шляхти Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. розглянув д-р іст. наук, доц. *В.В.Адагуров* (завідувач кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету, м. Львів). Про відзначення 100-літнього ювілею Вітчизняної війни 1812 р. за матеріалами періодичної преси Вологодської губернії доповіла канд. іст. наук, доц. *Н.І.Голікова* (кафедра вітчизняної історії Вологодського державного педагогічного університету, Російська Федерація). Теоретико-методичні засади висвітлення ролі історичної особи на уроках з історії України на прикладі подій 1812 р. розглянув д-р іст. наук, проф. *І.А.Коляда* (кафедра методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова).

Ряд виступів були присвячені біографіям таких відомих учасників війни 1812 р., як М.І.Кутузов, П.Х.Вітгенштейн, М.Д.Кудашев, М.С.Воронцов, П.В.Чичагов, генерали Тучкови тощо, відображенню тодішніх подій у музейних зібраннях України. Слід також відзначити участь у цьому науковому форумі бібліотечних працівників, зокрема співробітників Національної історичної бібліотеки України, котрі ознайомили присутніх із таким питанням, як тема Вітчизняної війни 1812 р. в науковій діяльності установи.

Робота конференції засвідчила, що виступи її учасників були позбавлені марксистсько-ленінських схем і потрактувань як соціально-економічного розвитку Російської імперії початку XIX ст., так і безпосередніх подій Вітчизняної війни 1812 р.

І.Б.Матяш (Київ), Л.Л.Левченко (Миколаїв)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МІСЦЕ АРХІВІСТІВ ТА РОЛЬ АРХІВІВ У СУСПІЛЬСТВІ СЬОГОДНІ Й ЗАВТРА»

12–16 листопада 2012 р. у Національному архіві Франції (Париж) відбулася Міжнародна вища архівна конференція (International Superior Conference of Archival Studies, далі – МВАК), присвячена юридичним і технічним проблемам архівної справи, ролі архівів та архівістів у сучасному суспільстві. Її організували й провели міністерство культури і комунікацій Франції та Дім культур світу. Тематична назва МВАК «Місце архівістів та роль архівів у суспільстві сьогодні й завтра» («The place of archivists and the role of archives in the society of today and tomorrow») передбачала розгляд проблем, що виходили за межі суто професійного інтересу. Конференція проходила у форматі стажування (лекції і семінари з обміну досвідом), в якому взяли участь 20 представників із 16 країн (Бельгія, Боснія і Герцеговина, Великобританія, ФРН, Іспанія, Італія, Литва, Польща, Португалія, Румунія, Чехія, Російська Федерація, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна).

Ключовою проблемою виступів і дискусій у перший день роботи семінарів (12 листопада) були взаємодія архівістів з органами влади та особливості комплектування архівів на сучасному етапі. Про досвід роботи з джерелами комплектування розповіла заступник директора з міжвідомчої і територіальної політики у сфері традиційних та цифрових архівів Міжміністерської архівної служби Франції *Франсуаза Банат-Бержер (Françoise Banat-Berger)*. Вона констатувала намагання архівістів практично всіх країн в умовах постійного скорочення бюджетного фінансування зберегти й оптимізувати комплектування архівів та вказала на необхідність створення позитивного іміджу архівної служби задля забезпечення продовження належного виконання її завдань зі збереження пам'яті нації і держави. *Ніклаус Бутікофер (Niklaus Buetikofer)* із Бернського університету, розглядаючи відносини архівів із фондоутворювачами, зупинився на швейцарській моделі, що дозволяє джерелам комплектування передавати свої документи до архівів на постійне зберігання раніше, ніж визначені колись 40–50 років зберігання поточних архівів у фондоутворювача.

Обговорення доповідей показало актуальність цих проблем практично для всіх країн. Так, на думку італійських архівістів, доки управлінські документи перебувають у поточних архівах установ, їх зберігання повинні оплачувати фондоутворювачі та нести за них юридичну відповідальність, що водночас дозволяє державним архівам бути «підприємцями» з тимчасового зберігання документів. Юридична й матеріальна відповідальність за зберігання документів має переходити до компетенції архівної служби лише після надходження їх на постійне зберігання. Представники Бельгії зазначили, що в їхній країні обговорюється питання про скорочення термінів відомчого зберігання документів із метою збереження повноти їх інформації, убезпечення від втрат в інформаційних системах фондоутворювача. Такий підхід зумовив негативний досвід, адже бельгійські архіви не отримали жодного фонду електронних документів, створених до 2000 р.

Селін Гійон (Céline Guyon) – відповідальна за формування політики управління електронними документами у Генеральній раді департаменту Об (Франція) – зупинилася на проблемі автентичності електронного документа на всіх етапах життя. Вона зауважила, що у сучасному світі термін «архіви» занадто пов'язаний із прикметниками «паперовий» та «історичний», тому слід змінювати ставлення до архівів у суспільстві. У доповіді було детально висвітлено концепцію програми «M@rine» – модуль

зберігання електронних документів, відповідно до якої їх відбір відбувається в момент підписування/затвердження/передавання виконавцеві, тобто досить рано з огляду на життєвий цикл останніх. Після затвердження важливі з них надходять до електронного архіву, а всі документи до виконання користувачами у систему електронного документообігу. За цієї системи користувачі звертаються до електронного архіву лише за потреби отримати документ з усіма метаданими.

Основні моменти архівної політики національного уряду в 2007–2012 рр. висвітлив *Педро Мануель Перейра Пентіадо (Pedro Manuel Pereira Penteado)* з Генеральної дирекції архівів Португалії. Зокрема, ішлося про те, що у 2012 р. уряд затвердив глобальну стратегію реорганізації і скорочення витрат на державну архівну службу за допомогою сучасних засобів зв'язку та інформаційних технологій. Серед запланованих заходів – переміщення документів з паперовими носіями із різних державних установ до центрального сховища, яке має супроводжуватися їх оцифруванням для поліпшення доступу; здійснення детального аудиту в державних архівах, інвентаризації архівних споруд. Успіх реалізації нової стратегії залежить від злагодженої роботи на всіх рівнях виконавчої влади.

Доповідач з Іспанії *Хав'єр Діас Лламазарес (Javier Diez Llamazares)* висвітлив особливості позиціонування архівної служби та її роботи в умовах економічної кризи. Він зазначив, що архіви як установи галузі культури першими відчувають скорочення фінансування, адже пересічний платник податків радше віддасть перевагу системі охорони здоров'я чи іншій гуманітарній галузі, аніж архівній. Відтак іспанські архівісти вбачають свої завдання насамперед у просвітницькій роботі: переконанні громадян у своїй важливості як гаранта їхніх прав (приміром, щодо здобуття прав на пенсійне забезпечення), виробленні ефективної архівної політики, переконанні відповідальних урядовців у необхідності інвестування в архівну галузь. Важливими елементами діяльності архівів в умовах економічної рецесії доповідач назвав управління своїми фінансовими ресурсами та архівною інфраструктурою, удосконалення експертизи цінності документів з урахуванням майбутніх витрат на забезпечення їх зберігання. Проведений Генеральним директором архівів регіону Мадриду аналіз аутсортингу щодо науково-технічного опрацювання та зберігання документів показав, що вартість послуг, які надають державні архіви, значно нижча, а гарантії професіоналізму і відповідальності – вищі. Головним інструментом «виживання» архівів у кризовій ситуації, за висновком мадридського архівіста, є обґрунтована державна політика у сфері архівів та управління документацією й визнання ролі архівів як істотного чинника життя суспільства.

Марія Барбара Бертіні (Maria Barbara Bertini), директор Державного архіву Турина, зосередила увагу на реалізації в Італії ідеї створення архівних установ нового типу – архівних центрів («Archival Hubs»). Рішення про їх заснування та розроблення нової стратегії створення архівних репозиторіїв ухвалила II Національна конференція архівів (2009 р., Болонья). 25 березня 2010 р. міністерством культурної спадщини і діяльності, регіональним та провінційним урядами автономії Тренто й Больцано, Союзом італійських провінційних урядів, Національною асоціацією італійських муніципалітетів було підписано угоду про об'єднання зусиль у створенні Національної архівної системи (іт. «Sistema Archivistico Nazionale») з метою збереження національної архівної спадщини, управління документацією, удоступнення архівної інформації.

Основою системи мали стати «архівні центри» – установи, до функцій яких належить зберігання, управління, популяризація у сфері «історичної пам'яті». Завдання

таких центрів полягало не тільки у зберіганні документів, їх консервації, каталогізації, забезпеченні історичних досліджень архівною інформацією, а й у зберіганні та використанні цифрових документів, їх цифровому копіюванні, просвітницькій та виставковій діяльності тощо. Концепція архівних центрів складала альтернативу традиційній організації державних архівів. Цей інноваційний проект був покликаний не лише модернізувати італійську архівну систему, а й поглибити співробітництво між територіальними інституціями або відповідними закладами. Відтак угода передбачала залучення до співпраці приватних інституцій, університетів і закладів культури. Програму створення архівних центрів розраховано на чотири роки та засновано для її реалізації Об'єднаний національний координаційний комітет й Об'єднаний технічний/науковий комітет. Як приклади архівних центрів доповідачка навела Державний архів у Кремоні, що зберігає документи провінції Кремона від VIII ст.; архів Національного інституту історії визвольних рухів в Італії, в якому сконцентровано документи різних установ і організацій, пов'язаних із соціальними рухами й Опором (фонди Національного визвольного комітету, політичних партій, тред-юніонів, партизанських угруповань); архів заснованого 2002 р. Інституту історії сучасності, котрий збирає та зберігає документи із сучасної історії соціального, політичного й економічного життя Італії та ін.

Загалом перший день МВАК засвідчив наявність спільних для європейського архівного й наукового світу проблем, пов'язаних із невисоким суспільним статусом професії архівіста, недостатнім фінансуванням діяльності архівних служб, пошуком ефективних методів та форм роботи з організації зберігання електронних документів. Водночас усі учасники семінару були одностайними в розумінні високої місії архівістів та відданості архівній професії.

Другий день роботи МВАК, 13 листопада, проходив за темою «Архіви і демократія, права людини, влада». Основним доповідачем була *Анн Перотен-Дюмон (Anne Perotin-Dumon)*, почесний хранитель архівної спадщини та асоційований науковий співробітник Інституту історії сучасності, донька всесвітньовідомого архівіста Іва Перотена. Вона наголосила, що ухвалена 2012 р. Всесвітня декларація архівів Міжнародної ради архівів ще раз підкреслила важливість архівів для забезпечення прав людини. Уряди відповідальні перед громадянами своїх країн за минуле і сучасну діяльність, про що їм невпинно нагадують громадські організації. Після декларації ООН 1949 р. з'явилися до 1990 р. регіональні норми, що включають моральні вимоги. На її думку, нерідко боротьба за доступ до архівів стає частиною боротьби за зміну режиму. Проблема полягає не тільки у засекречуванні відомостей про репресії або правопорушення з боку посадових осіб, але й у поганому документуванні процесів, пов'язаних із порушеннями закону. А.Перотен-Дюмон зауважила, що архівісти, які видають документи про репресії сім'ям жертв, у суспільному уявленні асоціюються з державою, яка колись порушила закон, тому ця професія псує свій імідж, і без того не надто позитивний. Щодо місця зберігання документів розглядалися різні підходи: вони можуть надходити у державні архіви або в спеціально створені архівні установи, в установи з увічнення пам'яті жертв репресій, або залишитися у фондоутворювача.

Дискусія з цих питань засвідчила актуальність проблеми в Європі. *Анна Лашук (Anna Laszuk, Польща)* зупинилася на діяльності Інституту національної пам'яті, куди надійшли як фонди держбезпеки, так і депозит деяких фондів військових судів із Національного архіву. *Ленка Лінгартова (Lenka Linhartova, Чехія)* зауважила, що відповідно до ухваленого 1990 р. в її країні закону про архіви КПЧ, усі партійні

архіви на всіх рівнях надійшли на зберігання в державні архіви. 2008 р. було створено Інститут вивчення тоталітарного режиму й архівів безпеки. Військові архіви Чехії відповідно до закону про архіви видають користувачам усі документи, крім тих, що містять гриф «Секрет оборони».

Даніель Петер Баньяй (Daniel Peter Banyai, Румунія) висвітлив діяльність Національного архіву Румунії. Він зазначив, що раніше на підставі територіальної близькості цієї установи, яка існує з 1830 р., із головною будівлею поліції та керування архівом колишнім військовослужбовцем часто робилися висновки про те, що там зберігаються тільки архіви поліції, а тому у суспільстві викликало подив, що в архіві є ще й історичні документи. Починаючи з 1989 р. відбулися кардинальні зміни в іміджі архіву. Від іноземних дослідників перестали вимагати направлення та довідки, у читальних залах з'явилася можливість використовувати фотоапарати й комп'ютери. Швидко включення до наукового обігу фондів, раніше вилучених із офіційної історіографії (дворянство Трансільванії, деякі питання румунської історії 1920–1945 рр.), стало елементом формування позитивного іміджу Національного архіву. Участь архівів у «моральній реституції» забезпечила можливість проведення віртуальної виставки «Історія комунізму у фотографіях», що ілюструвала роботу комісії, яка розслідувала діяльність КПП і «відв'язала» імідж Національного архіву від тоталітарного режиму.

Практичне значення мав виступ директора програми «Пам'ять світу» в ЮНЕСКО *Джой Спрінджер (Joie Springer)*. Концепція цієї програми ґрунтується на розумінні всесвітньої документальної спадщини як загального надбання, що повинне оберігатися та захищатися в інтересах усіх, бути доступним на постійній основі, без якихось перешкод і з відповідним визнанням культурних традицій та особливостей. Особливу увагу доповідачка приділила декларації ЮНЕСКО «Пам'ять світу у цифрову еру: оцифровування та зберігання» («The Memory of the World in the Digital Age: Digitization and Preservation»), підписаній під час Ванкуверської конференції (26–28 вересня 2012 р., Канада). Спираючись на Всесвітню декларацію прав людини (1948 р.), хартію ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини (2003 р.) представники 110 країн світу ствердили цим документом право кожної людини на доступ до інформації у цифровій формі. Тим самим актуалізувалися завдання програми «Пам'ять світу», пов'язані з оцифровуванням і збереженням у цифрових форматах документального культурного надбання кожної нації, реалізацією освітніх проєктів, спрямованих на осмислення та глибоке розуміння цифрового інформаційного середовища, опанування мистецтвом роботи з такого роду документами. Створення у сучасному світі більшої частини інформації у цифровій формі породжує небезпеку втрати колективної пам'яті людства в разі недостатнього усвідомлення проблеми збереження цифрової спадщини. Декларація визначила стратегію, спрямовану на вирішення правових, технологічних, соціальних, фінансових та політичних проблем. Відтак тематика другого дня МВАК засвідчила потребу широкої взаємодії і кооперації архівів та інших установ пам'яті не лише в окремих країнах, а й на міжнародному рівні.

Виїзне засідання «Архіви і колективна пам'ять, виховання громадянина», що відбулося 14 листопада у приміщенні Музею Великої війни в Мо, було присвячене проєктам архівів, музеїв і бібліотек, приурочених до 100-річчя початку Першої світової війни. Захід розпочався з проведеної директором *Мішелем Руже (Michel Rouger)* детальної екскурсії. Інтерес зарубіжних учасників семінару викликала інформація про те, що основу фондів музею склала приватна колекція, зібрана впродовж півстоліття колекціонером Жан-П'єром Вернеєм, і викуплена в нього державою.

Учасники засідання поділилися досвідом створення цифрових колекцій, тематично пов'язаних із подіями періоду Першої світової війни. Так, *Соня Зіллгердт (Sonia Zillhardt)* із департаменту досліджень, освіти і технологій міністерства культури й комунікацій Франції ознайомила з масштабним кросс-проектом з оцифрування колекцій документів Першої світової війни (періодики, фотодокументів, плакатів, документів військових частин, військових реєстрів тощо) з метою репрезентації їх в інтернеті на засадах вільного доступу. Проект реалізується за участі міністерств оборони, молоді, освіти, бібліотек, музеїв та архівів Франції. Цифрові образи представлено на порталі міністерства культури і комунікацій (<http://culturelabs.culture.fr/>).

Про інший масштабний проект, започаткований Єврокомісією за участі 12 партнерів, у т.ч. 10 національних бібліотек із 8 країн Європи (Великобританії, Бельгії, Франції, Німеччини, Італії, Сербії, Австрії, Швеції), у зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя Першої світової війни – «European Collections 1914–1918» (<http://www.european-collections-1914-1918.eu/>), розповіли *Арно Дермі (Arnaud Dhermy)*, координатор проекту «Gallica» з Національної бібліотеки Франції, *Джемі Ендрюс (Jamie Andrews)* із Британської бібліотеки та ін. Винятковий інтерес мала презентація *Франком Бопереном (Franck Beauperin)*, спеціалістом із досліджень у сфері туризму пам'яті, архівної спадщини й освітніх програм міністерства оборони Франції, проекту «Туризм пам'яті» («Tourisme de memoire»). Його реалізація передбачає історичну реконструкцію місць пам'яті, збереження існуючих пам'яток (руїн, некрополів, меморіальних місць, окопів на полях битв тощо), створення путівників, заснування туристичних клубів і підтримку їх діяльності.

П'єр-Ален Тальє (Pierre-Alaine Tallier) із Державного архіву Бельгії подав інформацію про досвід архівістів цієї країни зі створення зведеного довідника про документи часів Першої світової війни в Бельгії – «Source guide on the First World War in Belgium», який включає всю доступну інформацію про архівні фонди та інші джерела, що зберігаються в державних або приватних установах (у Бельгії і за кордоном). Довідник не лише акумулює розпорошену інформацію про численні джерела у структурованому вигляді, а й запроваджує до наукового обігу невідомі колекції, фіксує наявність фотографічних або кінематографічних колекцій, а також різних документів та предметів: публічні оголошення, брошури, підпільні газети і т.д. Його було розроблено для легкого завантаження через інтернет.

15 листопада відбулося друге виїзне засідання на тему «Архіви та інші інституції для записаної і не-записаної спадщини (бібліотеки, документаційні центри, музеї, аудіовізуальна спадщина тощо)» в новій будівлі Національного архіву Франції у П'єррфітт-сюр-Сен (департамент Сена-Сен-Дені). Після двогодинної екскурсії приміщенням архіву *Елен Гішар-Спіка (Hélène Guichard-Spica)*, співробітник цієї установи, виступила з доповіддю про новачки в її діяльності, які полягають у збиранні й зберіганні електронних документів міністерств та створенні внутрішнього цифрового архіву, що формує новий образ Національного архіву Франції як центру збереження сучасних архівів.

Софія Комлоуї-Жера (Zsafia Komlosi-Gera), Угорщина) висвітлила досвід угорських архівістів в європейських проектах, зокрема «AREnet» та «AREx». Перший із них засновано на базі «Europeana» для об'єднання архівних ресурсів європейських країн і створення єдиної точки доступу користувачів до архівної інформації. Його мета полягає в підтримці інфраструктури Архівного порталу Європи, наданні гостинга архівним установам для репрезентації інформації про свої фонди, розробленні єдиних

стандартів і правил описування архівної інформації, співробітництві з «Europeana» в галузі узгодження форматів метаданих і правил керування архівним матеріалом, що забезпечить зосередження на Архівному порталі Європи відповідного величезного контенту. Угорщина приєдналась до загальноєвропейських проектів у січні 2012 р. (уже 8 угорських архівів представлено на Архівному порталі Європи і ще 16 розглядають таку можливість).

Хорді Серхі Сєрра (Jordi Serchs Serra, Іспанія) розповів про фотодокументи як культурну спадщину, розділену між архівами, музеями, бібліотеками та іншими культурно-освітніми установами. Досвід діяльності Національного аудіовізуального інституту Франції репрезентував *Дам'єн Амар (Damien Hamard)*, керівник архівної служби Університету Анже (департамент Мен і Луара). *Девід Літч (David Leitch)*, генеральний секретар Міжнародної ради архівів, висвітлив історію цього об'єднання та останні важливі заходи, організовані ним. Він наголосив на очевидності посилення міждисциплінарних зв'язків архівознавства, поглиблення співпраці архівів із бібліотеками, убачаючи серед головних завдань архівних установ комплектування цифровими документами та надійне їх зберігання і розроблення національних стандартів у цій сфері на підставі міжнародних стандартів. Доповідач зауважив, що важлива не стільки підпорядкованість архівної галузі, скільки зручний законодавчий контекст для роботи з джерелами комплектування.

16 листопада розглядалася тема «Архівісти й користувачі архівів, нові види, нові соціальні вимоги, інтернет і соціальні мережі» та обговорювалися виступи учасників семінару з України (*Ірина Матяш*) і Бельгії (*Едді Пут*). Спеціальне «ательє», на якому розглядалися теми «Будівництво мостів між поколіннями», «Проект "Африканські предки" (генеалогічної організації "Ancestry") та автобіографічна спадщина» тощо було присвячене генеалогічним дослідженням і використанню документів у них.

Закриття МВАК відбулося у приміщенні Національного архіву Франції. Усі учасники Міжнародної вищої архівної конференції констатували актуальність її проблематики, високий рівень організації і проведення усіх заходів (лекцій, семінарів, виїзних засідань і екскурсій), важливість для подальшого розвитку міжнародного архівного співробітництва та удосконалення засад архівної політики на національних рівнях. У цілому тематичні дискусії, лекції та семінари МВАК засвідчили, що діяльності архівів більшості європейських країн притаманні прагнення до тісної співпраці з бібліотеками, музеями; участь у міждисциплінарних процесах збереження пам'яті суспільства, спрощення умов роботи дослідників з архівними документами. Запорукою гарантованої збереженості світової архівної спадщини є ефективне міжнародне співробітництво, помітний внесок у яке традиційно здійснюють французькі архівісти.

В.О.Кулік (ХАРКІВ/БУХАРЕСТ)

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ АСОЦІАЦІЇ
«ІСТОРІЯ ТА КОМП'ЮТЕР» «ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ:
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ, МОДЕЛІ ТА МЕТОДИ»**

21–23 вересня 2012 р. у Звенигороді (Московська область, Російська Федерація) відбулася чергова, тринадцята, конференція Міжнародної асоціації «Історія та комп'ютер» (АІК), яка зібрала понад 100 учасників. АІК – одна з найстаріших професійних асоціацій у сфері гуманітарних наук на пострадянському просторі (заснована 1992 р. в Ужгороді). На сьогоднішній день до неї входить понад 200 членів – істориків, математиків із Росії, України, Білорусії, Казахстану та інших країн (<http://www.aik-sng.ru/>).

На пленарне засідання було винесено чотири доповіді. Спільна доповідь проф. *Л.І.Бородкіна* (президент АІК), проф. *В.М.Владимирова* і доц. *І.М.Гарскової* була присвячена історії та сучасним тенденціям розвитку АІК. Проф. *Манфред Таллер* (Кельнський університет) у своєму виступі доповів про сучасний стан «Digital History» та її місце в історіографії. Проф. *Пол Артур* (Австралійський національний університет, м. Канберра) торкнувся актуального завдання створення і підтримки віртуальних музеїв та колекцій історичних документів. Завершила пленарне засідання доповідь співробітників центру фрактального моделювання Тамбовського державного університету *Д.С.Жукова* і *С.К.Ляміна*, в якій доповідачі поділилися результатами застосування методів фрактального моделювання при вивченні історико-демографічних процесів.

Під час дискусії, що розпочалася після пленарних доповідей, обговорювалися питання співвідношення понять «історична інформатика» та «Digital Humanity», предмета і «поля», а також перспектив історичної інформатики. Зокрема, ішлося про те, що хоча комп'ютер сам по собі не генерує нові знання, але дозволяє вводити в обіг такі джерела, які за умов «ручної» обробки аналізувати практично неможливо (або ефект від цього вкрай низький). Так само, як поява фабрики стала не просто «прискоренням» мануфактурного виробництва, а призвела до промислового перевороту і формування нового індустріального суспільства, інформаційні технології продукують емерджентні ефекти. Застосування інформаційних технологій не просто форсує процес обробки даних, а й дозволяє ставити нові дослідницькі завдання, розширює предмет історичного дослідження та ін.

Тематика секційних засідань була у цілому представлена традиційними для конференцій АІК напрямками. Секція «Інформаційні технології в історичній освіті» переважно зосередила увагу на обговоренні питань, пов'язаних зі специфікою підготовки студентів за профілем «історична інформатика» (на сьогоднішній день таку спеціалізацію пропонують Московський, Пермський і Білоруський державні та Російський державний гуманітарний університети), а також на особливостях методів електронного навчання.

Секція «Моделювання історичних процесів» була представлена доповідями, які демонструють використання методів фрактальної геометрії, імітаційного моделювання та інших у вивченні соціально-демографічної, економічної та політичної історії. На секції «Інформаційні технології в архівах, музеях та бібліотеках» було зачитано доповіді як теоретичного рівня (особливості створення та підтримки контенту), так і

презентовано готові проекти. Обговорювалися методологічні й технічні питання створення та підтримки подібних ресурсів.

Доповіді секції «Тематичні інтернет-ресурси» переважно були присвячені презентації локальних тематичних сайтів або порталів, таких, наприклад, як «Парламентська історія дореволюційної Росії» (Пермський державний університет, http://helios.psu.ru/pls/parlament/first_page.html), «Динаміка економічного і соціального розвитку Росії в XIX – на початку XX ст.» (Московський державний університет імені М.В.Ломоносова, <http://www.hist.msu.ru/Dynamics/>) й ін. Також на секції обговорювалися загальні питання методичного та технологічного характеру.

Секція «Бази даних в історичних дослідженнях» традиційно є однією з найпопулярніших на конференціях АІК. Цього разу на секції були представлені проекти, в основі яких використані технології СУБД. Переважно це були проекти, присвячені соціально-економічній історії Російської імперії та СРСР. Як відзначили керівники секції, цього разу доповідачам значною мірою вдалося подолати проблему «я та моя база даних», тобто, були презентовані не тільки самі БД, але і практичні висновки з їх аналізу. Секція «Квантитативна історія» є традиційною для конференції АІК. Це цілком природно, оскільки історична інформатика методологічно, технологічно та інституційно виникла на основі цього напрямку. На 13-й конференції АІК спектр тематик доповідей секції був надзвичайно широким. Від локальних – проблема визначення масштабів приховування віри старообрядцями в XIX ст. у Харківській губернії до глобальних – методів вимірювання й оцінки людського розвитку та нерівномірності розподілу його компонентів.

Секція «Комп'ютеризований аналіз наративних джерел» була представлена доповідями про результати використання контент-аналізу джерел різних видів: преси, радянських політичних анекдотів і, навіть, публікацій АІК за 2000–2010 рр. На секції «Історичні геоінформаційні системи» можна було ознайомитись із геоінформаційними проектами з різних аспектів історії Алтайського краю, еволюції релігійного ландшафту Уралу в XIX–XX ст., формування вірменської етнічної спільноти в США та ін. Секція «3D-реконструкції об'єктів історико-культурної спадщини» уперше з'явилася на конференціях АІК 2008 р., і відтоді напрямок швидко набрав популярності. Цього разу на секції були представлені віртуальні реконструкції окремих об'єктів та частин міст Єнісейська, Тамбова, Москви й ін. Характерною особливістю доповідей було те, що етап побудови ефектних тривимірних зображень уже минув; тепер прийшов час розробки науково обґрунтованих реконструкцій. Тобто відбувається перехід від 3D-моделювання як ілюстрації до 3D-моделювання як засобу генерації та верифікації наукових гіпотез. Ще до початку конференції тези доповідей були опубліковані у спеціальному випуску інформаційного бюлетеню АІК (2012 р., №38), повнотекстова версія якого невдовзі має з'явитися на сайті асоціації.

Під час роботи конференції був також презентований новий спеціалізований журнал – «Историческая информатика: Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании» (№1, 2012 р., відпов. ред. В.Н.Владимиров). У зверненні до читача редколегія позиціонує часопис як спеціальне академічне періодичне видання, присвячене інформатизації та комп'ютеризації історії. У журналі планується публікувати результати наукових досліджень, статті й огляди, присвячені інформаційним, математичним методам і технологіям історичного дослідження, нові напрацювання в галузі інформатизації та комп'ютеризації історичної освіти.

Перший випуск журналу складається з п'яти основних рубрик («Методологічні проблеми історичної інформатики», «Бази даних та інформаційно-пошукові системи», «Квантитативна історія», «Геоінформаційні системи і 3D-реконструкції», «Моделювання історичних процесів») та рубрики «Рецензії». На наш погляд, редактори досить правильно розставили пріоритети, виділивши у блоках, з одного боку, класику історичної інформатики – бази даних і квантитативну історію, з іншого – відбили й нові тенденції, серед яких, безумовно, 3D-моделювання, яке набрало популярності за останні роки в історіографії. Усі статті написані на досить високому рівні і можуть бути цікаві як з погляду постановки та технології вирішення проблеми, так і практичними висновками.

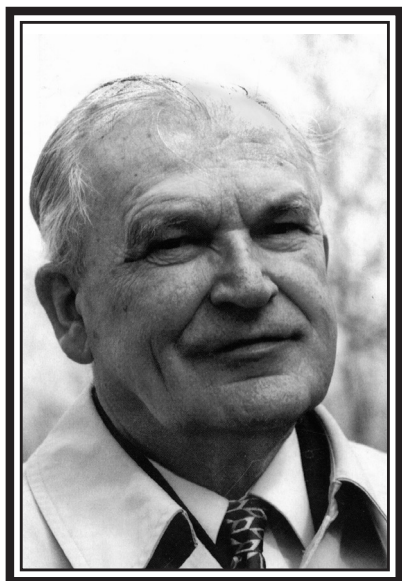
«Ухил» в аналітичну складову на противагу проблемам оцифрування, зберігання та презентації історичних джерел взагалі є характерною рисою доповідей конференції і нового журналу. У цьому сенсі «Историческая информатика» почасти спростовує твердження Манфреда Таллера, що «достаток цифрового матеріалу, який став доступним в останнє десятиліття, не супроводжувався аналогічним підвищенням рівня або потужності аналітичного інструментарію». Навіть у статтях по 3D-моделюванню велика увага приділена аналітичній компоненті. Ще одна характерна особливість і конференції, і журналу – активна участь молодих дослідників. Дві з десяти статей написані аспірантами, одна – студентом, що відображає характерну для АІК «толерантність», коли участь аспірантів та студентів у всіх заходах заохочується. Єдиний критерій при цьому – науковість доповідей і статей.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що чергова конференція АІК та новий журнал «Историческая информатика» є відображенням найсучасніших тенденцій у галузі історичної інформатики.

IN MEMORIAM

ВАСИЛЬ МАРКУСЬ

15 жовтня 2012 р. у місті Чикаго (Іллінойс, США) на дев'яностому році життя завершився земний шлях визначного українського вченого, політолога і громадського діяча, дійсного іноземного члена НАН України, професора Василя Маркуся.

В.Маркусь народився 27 грудня 1922 р. у с. Бедевля Тячівського повіту на Закарпатті, яке на той час входило до складу Чехословаччини. Народну школу закінчив у рідному селі, гімназію – у Хусті. У червні 1942 р. за діяльність як члена підпільної молодіжної української організації був арештований угорською владою, засуджений на п'ятирічний термін тюремного ув'язнення, але в грудні того ж року амністований. Skorиставшись новими обставинами, В.Маркусь восени 1943 р. вступає на філософський факультет Будапештського університету, де водночас відвідує курси славистики, латинської і німецької мов. Тоді ж у юнацькому віці виявляє великий інтерес до художньої літератури, публікуючи

поезію і прозу в «Літературній неділі». У 1944–1945 рр. викладав в українській гімназії у місті Берегове, не полишаючи громадської діяльності, зокрема у Союзі молоді Закарпатської України. Улітку 1945 р. залишає Україну, невдовзі прибуває до Німеччини, де в Мюнхені продовжує студіювати славистику й педагогіку. Там же у 1948 р. в Українському вільному університеті захищає докторську дисертацію на тему: «Архаїчні властивості середньокарпатських говорів».

Досить тривалий і плідний у науковому сенсі період життя В.Маркуся пов'язаний із Францією, куди він приїздить наприкінці 1951 р. зі Швейцарії, де короткий час вивчав політичні науки у Фрайбурзькому університеті. Знакове для академічної спільноти повоєнної української еміграції французьке містечко Сарсель поблизу Парижа відіграє важливу роль і в науковій біографії В.Маркуся. Тут він стає секретарем Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) й одним із провідних співробітників редакції «Енциклопедії українознавства», з якою тісно співпрацював і в пізніші роки, після переїзду до США. У 1956 р. закінчив юридичний факультет Паризького університету захистом докторської дисертації на тему «Міжнародні відносини Української РСР та її статус у міжнародному праві, 1917–1923». У 1957 р. у Вищому інституті

міжнародних студій здобув диплом із міжнародних відносин, захистивши працю «Приєднання Закарпатської України до радянської України, 1944–1945». Обидві роботи було опубліковано як монографії в Лювені (Бельгія) і в Парижі французькою мовою: «L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique» (1956 р., українське видання 1992 р.), «Relations extérieures de l'Ukraine soviétique et son statut en droit international, 1917–1923» (1959 р.).

Під час перебування у Франції В.Маркусь виявив себе також активним діячем українського громадсько-політичного життя в еміграції. Зокрема, він був кількарічним головою Центрального союзу українського студентства, належав до провідних членів Закордонних частин ОУН, згодом приєднався до демократичного крила цієї організації – ОУН за кордоном (ОУНз), обійнявши посаду заступника голови політичної ради. Входив до закордонного представництва Української головної визвольної ради, був співредактором журналу «Український самостійник», співзасновником Товариства української студіючої молоді імені Міхновського і редактором журналу «Фенікс», членом Пласту.

У 1959 р. В.Маркусь переїздить на постійне місце проживання до США. Спочатку працював у дослідно-видавничій асоціації «Пролог» і водночас викладав російську мову в Університеті Нотр-Дам (Індіана). Від 1962 р. – багаторічний викладач політичних наук в Університеті Лойоли у Чикаго: доцент (до 1967 р.), надзвичайний професор (до 1972 р.), звичайний професор (до 1990 р.). Упродовж кількох років викладав у Римському центрі цього ж університету, обіймав посаду професора Українського католицького університету (УКУ) в Римі, з 1973 р. був директором чиказького філіалу УКУ, у 1985–1988 рр. очолював літні курси УКУ в Римі.

У Сполучених Штатах уповні розкрився талант В.Маркуся не лише як визначного вченого загальноамериканського університетського рівня, але й організатора українознавчих наукових центрів та установ, що виникли завдяки зусиллям таких як він ентузіастів з академічного середовища діаспори. Зокрема, слід відзначити плідну діяльність професора В.Маркуся як дійсного члена НТШ в Історично-філософській секції (певний час був її керівником) та Української вільної академії наук, члена керівництва Американського товариства для вивчення релігії під комунізмом (у 1980-х рр.), Американського товариства сприяння славістичним студіям, Американського товариства міжнародного права, Американського товариства політичних наук, члена Українського богословського наукового товариства, засновника і голови Українського академічного клубу в Чикаго.

Серед інших напрямів його діяльності: Український патріархальний рух (заступник голови, співробітник журналу «Патріярхат»), польсько-українсько-сербсько-чехословацький «Альянс друзби» у Чикаго (член керівництва цієї організації), радіо «Свобода» і «Голос Америки» (політичний оглядач із питань суспільного розвитку СРСР, УРСР, країн Центральної і Східної Європи), Товариство сприяння Народному рухові України у Чикаго (заступник голови), Координаційний комітет допомоги Україні у США (заступник голови), Комісія зв'язку й інформації закарпатських українців у діаспорі (голова, редактор її «Інформаційного листка») та ін.

Після проголошення незалежності України професор В.Маркусь як головний редактор «Енциклопедії української діаспори» («ЕУД», із 1988 р.) встановлює тісні ділові зв'язки з низкою наукових установ України, насамперед, з академічними інститутами соціології та історії України. Результатом цієї співпраці стали, зокрема, підготовка й видання «австралійського» тому «ЕУД» (1995 р.), а також першої та другої книг «американського» тому енциклопедії (2009, 2012 рр.). Крім того, з'явилося десять чисел журналу «Українська діаспора» – як складова спільного наукового проекту редакції «ЕУД» та

Інституту соціології НАН України (1992–1997 рр., співредактори В.Маркусь і В.Євтух). Ще однією складовою цього проекту стала видавнича серія «Бібліотека української діаспори», у рамках якої побачили світ, зокрема, монографія В.Трощинського «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище» (1994 р.), друге видання книг Ю.Бачинського «Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки» (1994 р.) і «Українська кооперація діаспори: Історичний огляд (1930–1995)» (1996 р.) та ін.

Загалом 1990–2000-ні рр. були особливо успішними під оглядом наукової та науково-популяризаторської діяльності професора В.Маркуся як у США, так і, особливо, в Україні. У цей період він публікує десятки журнальних статей, а також окремі праці «Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття» (1993 р.) та «Берестейська унія з сучасної перспективи» (1995 р.), виступає редактором збірників «Закарпаття під Угорщиною 1938–1944» (1999 р.) та «Закарпаття в ЕУ» (2003 р.); під псевдонімом Василь Марко друкує «Спомин (літературні спроби – публікації 40-х років» (1995 р.).

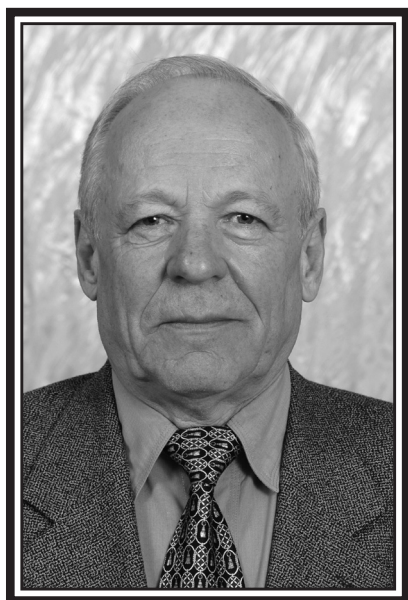
За активну участь у державотворчих процесах, значний внесок у розвиток співпраці між Україною й українською діаспорою нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2008 р.).

Печальна звістка з далекої Америки про відхід у Вічність професора Василя Маркуся, якого ми особисто знали і з яким тісно співпрацювали, болісно відізналася в наших серцях. Знайомство і співпраця з цим знаним Ученим і світлою Людиною стали для нас справжнім подарунком долі, новим науковим народженням. Зустрічі з ним, його мудрі слова, глибока ерудиція, гуманістичний, людяний стиль спілкування пам'ятатимемо все своє життя. Тривалий час нас поєднували не лише наукові, творчі зв'язки, але й дружні родинні стосунки з професором В.Маркусем та його дружиною, світлої пам'яті доктором, співредактором «ЕУД» пані Даркою.

Висловлюємо сердечне співчуття рідним і близьким родини Маркусів, усій українській громаді міста Чикаго та сумуємо разом із ними.

**В.Б.Євтух (Київ),
В.М.Ткаченко (Київ),
В.П.Трошинський (Київ)**

ПІНЧУК ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

22 грудня 2012 р. на 76-му році життя, після тяжкої короткотривалої хвороби відійшов у Вічність відомий український історик Юрій Анатолійович Пінчук.

Юрій Пінчук народився 3 листопада 1937 р. в родині музичного майстра Анатолія Афанасійовича Пінчука та медичної няні Катерини Григорівни Петренко. Його родина, як і чимало тогочасних радянських громадян, зазнала неабияких лихоліть і поневірянь. Батько у дитячі роки втратив рідних, виховувався у дитячому будинку у Чернігові, а мати пережила страшний голодомор, який змусив її перебратися з Гомельщини до Києва.

Перші дитячі враження Юрія Пінчука пов'язані з наелектризованою атмосферою окупованого Києва. Понівечені будинки, німці на площах і вулицях старого міста, повсякденний обмінно-торгівельний побут Євбазу, суцільні злидні, холод, голод, постійні пошуки харчів – ці картинки навічно закарбувалися у його свідомості.

Подальші сторінки біографії Ю.А.Пінчука, здебільшого пов'язані з повоєнним Києвом. У 1955 р. він закінчив середню школу. Згодом був призваний до лав Радянської армії й опинився на теренах Північного та Західного Казахстану, де у 1956 р. брав участь в освоєнні цілинних і перелогових земель. Пізніше юнак закінчив військову радіотехнічну школу у Харкові.

Масштабні перетворення у житті країни, складна доля його родини спричинилися до перших роздумів Юрія Пінчука щодо перспектив майбутнього фаху на ниві історії. Втім, реалізувати юнацькі бажання пощастило не одразу. Довелося попрацювати монтажником на Київському радіозаводі. І тільки в 1960 р. Юрій Пінчук став студентом історико-філософського факультету Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. Проте родинні обставини змусили його перевестися зі стаціонару на заочну форму навчання і терміново шукати нову роботу. Зокрема, він працював старшим інженером у Українському науково-дослідному інституті міського господарства Києва.

Зрештою, незважаючи на несприятливі умови, Юрій Пінчук у 1965 р. успішно закінчив університетські студії. У 1966–1968 рр. він працював старшим інспектором у Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, а у 1968 р. вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Отож, на той час початкуючий історик був уже досить зрілою і досвідченою людиною, котра мала за плечима тернистий життєвий шлях.

Науковим керівником Ю.А.Пінчука став визначний український історик, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій, який прищепив йому справжню любов до української минувшини. За його порадою Юрій Пінчук обрав першу і найголовнішу тему наукових студій – «М.І.Костомаров як історик України». Це був найважливіший вибір у інтелектуальній біографії Ю.Пінчука, оскільки лівова частина його творчого доробку пов'язана з костомаровознавством.

Втім, плідна у науковому сенсі дисертаційна тема переховувала гостре підводне каміння, позаяк обіймала проблеми творчості та біографії, як тоді казали, «буржуазно-націоналістичного» чи «дворянського» історика. Тим паче, що «доба П.Шелеста» невпинно добігала свого кінця. Відтак тривожні передчуття й настрої молодого автора швидкоплинно матеріалізувалися. 31 жовтня 1971 р. помер його науковий керівник І.О.Гуржій і тема кандидатської дисертації стала справді-таки загрозливою та небезпечною для історика-початківця. Про те

наскільки реальними були ці загрози свідчить лист В.Ю.Маланчука до першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького, написаний 1972 р. У цьому листі стаття Ю.Пінчука про М.Костомарова, опублікована в «Українському історичному журналі» (№2, 1971 р.), кваліфікувалася як необґрунтована спроба реабілітації «історика-націоналіста».

Так чи інакше, того ж таки 1972 р. за дуже складних обставин Юрію Пінчуку все-таки вдалося успішно захистити свою першу кваліфікаційну роботу і здобути науковий ступінь – кандидата історичних наук. Однак опублікувати монографію на основі дисертації історика вдалося не відразу. Натомість довелося опановувати нові терени діяльності – адміністративну й організаційну роботу в апараті Президії АН УРСР.

У 1979 р. він повернувся на наукову роботу до Інституту історії АН УРСР. І тільки 1984 р. після тривалих зусиль йому пощастило, хоча й у спотвореному вигляді, опублікувати монографію про історичні погляди Миколи Костомарова, яку доволі прихильно оцінив діаспорний історик Марко Антонович. У 1986 р. Ю.Пінчук успішно захистив докторську дисертацію «Роль народних мас у Визвольній війні 1648–1654 рр. і возз'єднанні України з Росією (історіографія проблеми)». Протягом 1990–2006 рр. він очолював відділ української історіографії Інституту історії України НАН України, а впродовж 2010–2012 рр. – відділ пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Найважливіші здобутки Юрія Пінчука як історика пов'язані з вивченням творчого доробку та біографії М.Костомарова. У 1992 р. він видав першу в Україні узагальнюючу монографію про життя та творчість М.І.Костомарова. Крім того, він виявив себе не тільки як дослідник, а й як невтомний популяризатор його імені та спадку, зокрема, перевидав низку відомих праць цього історика – «Автобіографію», «Бунт Стеньки Разина» та ін. З ініціативи Ю.Пінчука була заснована академічна премія імені М.І.Костомарова, а у березні 1993 р. він став її першим лауреатом.

У 2001 р. з ініціативи та під керівництвом Юрія Пінчука виходить у світ «Енциклопедія життя і творчості Н.І.Костомарова (1817–1885)», яка заклала академічні підвалини нової міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавства. У 2002 р. Ю.А.Пінчук започаткував традицію проведення спеціальних наукових форумів – Чернігівських Костомарівських читань. У 2005 р. у видавництві «Вища школа» був опублікований оновлений і суттєво перероблений енциклопедичний довідник «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості», в якому представлені академічні розробки у царині костомаровознавства. У 2012 р. Юрій Пінчук видрукував велику збірку своїх праць – «Вибрані студії з костомаровознавства».

Проте сфера наукових зацікавлень Юрія Пінчука не обмежувалася тільки костомаровознавством. Він опрацьовував студії М.Грушевського, Д.Дорошенка, зокрема перевидав класичну працю останнього – «Огляд української історіографії».

Водночас Ю.А.Пінчук відзначився й на обширах науково-організаційної роботи, зокрема у підготовці наукових і педагогічних кадрів найвищої кваліфікації. Юрій Пінчук протягом майже тридцяти років був членом, тривалий час ученим секретарем спеціалізованої ради із захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України та впродовж більше двадцяти років – членом спеціалізованої ради із захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, а також – заступником голови обох учених рад. По фахові поради й консультації до Юрія Пінчука зверталосся чимало дисертантів-істориків упродовж кількох десятиліть.

Наукові досягнення Ю.А.Пінчука здобули широкое суспільне й академічне визнання. Юрій Пінчук – заслужений діяч науки і техніки України (1995 р.), «Відмінник освіти України» (1996 р.), академік Міжнародної слов'янської академії наук (1998 р.), професор (2001 р.).

Ще на початку листопада 2012 р. Юрій Анатолійович у колі колег і друзів відзначав 75-річний ювілей, був у гарному гуморі, плекав низку творчих планів і задумів. Утім, не так сталося, як гадалося... Страшна хвороба завдала підступного й безжального удару... Вічна йому пам'ять!

О.В.Ясь (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Вип. наук. зб., присвяч. 450-річчю Пересопницького Євангелія / Гол. ред. Р.М.Постоловський. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип.22. – 324 с.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту / Гол. ред. Р.М.Постоловський. – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип.23. – 690 с.

Анфимова А.

Бывальщина: Быт и народные повествования липован Буковины. – București: CRLR, 2007. – 399 с.

Арандаренко Н.

Записки о Полтавской губернии: В 3 ч. – Х.: Сага, 2012. – Ч.III, кн.11: Полтавское историческое наследие – 512 с.

Будова української держави: (Економічна та соціальна політика України часів Української революції 1917–1921 років) / Упор. О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, І.М.Мишак. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – Вип.IV: Із першоджерел. – 276 с.

Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки: Міжнар. наук.-метод. конф. (5 грудня 2012 р., Київ): Тези доповідей / Упор. О.Ю.Кириєнко, О.М.Машкін, В.В.Шевченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 106 с.

Гуржій О.І., Реєнт О.П.

Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття. – К.: Арії, 2013. – 336 с.

Гуржій О., Реєнт О., Палій А.

Війна 1812 року: український контекст / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 154 с.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. о. Ю.Мицик; редкол. В.А.Брехуненко, Д.В.Бурім, О.О.Маврін та ін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – Т.1: 1648–1649 рр. – 680 с.

Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю.

Костянтин Васильович Харламович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. – Донецьк: Донбас, 2011. – 300 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.А.Смолій, відп. ред.

І.Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011/2012. – Вип.6. – 578 с.

Енциклопедія історії України: Робочий зошит Прил – Раг / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2011. – 134 с.

Енциклопедія історії України: Робочий зошит Рад – Сла / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2011. – 456 с.

Жванко Л.

Віженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х.: Апостроф, 2012. – 568 с.

Історія великих страждань: Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Слауті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Упор. В.Г.Берковський, О.П.Білоус, Т.В.Пастушенко, В.І.Смірнова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 348 с.

Каиржанов А.К.

Византизм и ментальность Киевской Руси: Раздумья на степной дороге. – К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2012. – 312 с.

Картографічні матеріали у складі проектної документації фондів ЦДНТА України: Довідник. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 464 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2011 рік / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 48 с.

Книш З.

Архів Сеніка: Історично-критична студія. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон: Фундація ім. О.Ольжича, 1992. – 205 с.

Коляструк О.

Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х.: Курсор, 2008. – 122 с.

Кривочуприн Е.Л.

Надянская Русь – возрожденная и утраченная. – Х.: Сага, 2012. – 144 с.

Кривошея В.В.

Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: У 2 т. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – 516 с.

Кривошея В.В.

Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: У 2 т. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.2. – 508 с.

Кулаковський П.

Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

Кучерук В.

Українська галицька армія: Довідник. – К.: Київська нотна фабрика, 2010. – 448 с.

«Люба моя Еллі!..»: Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упор. Г.Бюше, М.Дубик, Т.Пастушенко; пер. О.Николайчук, Л.Сочка. – К., 2012. – 336 с.

Масненко В., Ракшанов В.

Українська хата. – Черкаси: Брама-Україна, 2012. – 190 с.

Матеріали до біографій етнологів та народознавців України / Уклад. С.М.Ляшко, С.П.Залозна. – К.; Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 175 с.

Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923): Бібліограф. посіб. / Уклад. Т.Р.Соломонова, Т.І.Ківшар. – Вінниця, 2006. – 352 с.

Ми й вони: (зовнішня політика та зовнішньоекономічна діяльність України часів Української революції 1917–1921 років) / Упор. О.Л.Копиленко, І.М.Мищак, О.О.Рафальський. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – Вип.ІІІ: Із першоджерел. – 312 с.

Могильний Л.

Сергій Сфремов у суспільно-політичному житті України. – К.: ПанТот, 2011. – 296 с.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Гол. редкол. В.А.Смолий; кер. авт. кол. В.Ф.Верстюк. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн.2. – 464 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – Вип.2 (58). – 508 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – Вип.5 (55). – 467 с.

Ніжинська старовина: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: УТОПК, 2012. – Вип.13 (16). – 210 с. (серія «Ніжинознавчі студії», №9)

Павлова Т.Г.

Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века. – Х.: Сага, 2012. – 408 с.

Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: (Мат. міжнар. наук.-практ. конф.) / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 588 с.

Присяга Миргородського полку 1718

року / Опрац. Д.Вирський, Р.Москаленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 233 с.

Прокоп'юк О.

Київська мітрополія: топографія посвят: Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 208 с.

Ролле Й. (Др. Антоній Й.)

Іван Богун – козацький полковник / Пер. з пол. І.Ремішевської; упор. Д.Ващук, В.Кононенко. – К.; Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – 192 с.

Сас П.

Хотинська війна 1621 року. – 2-ге вид., випр. і доп. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2012. – 526 с.

Смирнов В.А.

Реквієм XX века: В 5 ч. – Изд. 2-е, доп. и испр. – Одесса: Астропринт, 2009. – Ч.1. – 680 с.

Смирнов В.А.

Реквієм XX века: В 5 ч. – Одесса: Астропринт, 2003. – Ч.2. – 800 с.

Смирнов В.А.

Реквієм XX века: В 5 ч. – Одесса: Астропринт, 2005. – Ч.3. – 880 с.

Смирнов В.А.

Реквієм XX века: В 5 ч. – Одесса: Астропринт, 2007. – Ч.4. – 1048 с.

Смирнов В.А.

Реквієм XX века: В 5 ч. – Одесса: Астропринт, 2010. – Ч.5. – 1280 с.

Софія Київська: Візантія: Русь: Україна: Зб. наук. пр., присвяч. 150-літтю з дня народження Д.В.Айдалова (1862–1939 рр.) / Упор. Д.С.Гордієнко, В.В.Корнієнко; гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – Вип.ІІ. – 464 с.

Степовик Д.

Українська гравюра бароко. – К.: Кліо, 2012. – 495 с.

Сфрагістичний щорічник / Гол. ред. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – Вип.2. – 344 с.

Сфрагістичний щорічник / Гол. ред. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – Вип.3. – 312 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Володи-

мир-Волинський район / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 420 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Горохівський район / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2009. – 308 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Іваничівський і Локачинський райони / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2010. – 348 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 336 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Ковельський район / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 272 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Луцький район і м. Луцьк / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2009. – 444 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Любомльський і Шацький райони / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 320 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Рожищенський і Маневицький райони / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2009. – 384 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Турій-

ський район / Упор. та авт. комент. І.Пушук. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2009. – 324 с.

Ульяновський В.

Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К.: Вид. дім «Простір», 2012. – 1368 с.

Федорчук Я.П.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Волинська область: Підсумки. – Луцьк: Твердиня, 2012. – 196 с.

Чухліб Т.

Відень 1683: Україна в боротьбі за «золоте яблуко» Європи: До 330-річчя Віденської відсічі / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Кліо, 2012. – 559 с.

Шліхта Н.

Церква тих, хто вижив: Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Х.: Акта, 2011. – 468 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2012. – Вып.14. – 292 с.

Ярослав Степанович Калакура: До 75-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності: Біобібліограф. довідник / Упор. І.Н.Войцехівська, М.Г.Паленко, М.Г.Щербак та ін. – К., 2012. – 160 с.

1932 – Володарський район – 1933 сторінками голоду / Гол. редкол. С.П.Зубрицька. – Новоград-Волинський: НОВОград, 2008. – 180 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

In Search of Common Sense: the Discussion Concerning National Grand Narrative (<i>K.Yu.Halushko</i>)	4
---	---

“National History” Worth to be More Alive Than Dead (<i>O.M.Maiboroda</i>)	24
--	----

HISTORICAL ARTICLES

DIACHOK O.O. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). Legal and Normative Regulation of Customs Relations in the Grand Duchy of Lithuania in XVIth	29
---	----

HULEVYCH V.P. Casimir IV Jagiellon and Mengli I Giray: from Friends to Enemies	40
--	----

BOVHYRIA A.M. Denunciations in the Social and Political Life of Het'manshchyna in XVII–XVIIIth	67
--	----

VINTSKOVSKYI T.S. (<i>Odesa</i>). Odesa Free City During the Central Rada: Revolutionary Interpretation of Political Separatism	80
---	----

VRONS'KA T.V., LYSENKO O.YE. Prisons in the Nazi Punitive and Repressive System on the Occupied Territory of Ukraine	92
--	----

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

ZHDANOVYCH O.V. “Ukrainian Historical Journal”– Ten Years Into The World Wide Web	106
---	-----

PYROHOVA-TARAN L.V. Ethnology and/or Historical Anthropology	119
--	-----

VILKUL T.L. Octateuch Quotations in the Old Rus' Chronicles: How the Sense of Historical Data is Changed	125
--	-----

ARISTOV V.YU. The Battle of Liubech in 1016s and Early Writing of Annals (on the Discussion of A.A.Shakhmatov Idea)	147
---	-----

Unknown Letter Written by Bohdan Khmel'nyts'kyi in 1651 (<i>publication by Yu.A.Mytsyk</i>)	165
---	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

V.Mykhailovs'kyi. Elastic Community: Podolian Nobility From the Second Half of XIV – 70s of XVIth (<i>V.S.Stepankov, Kamianets'-Podil's'kyi</i>)	168
--	-----

S.Yefremov. Diary. On Past Days (Memoirs) (<i>S.H.Ivanyts'ka, Zaporizhzhia; T.V.Yermashov, Kyiv</i>)	179
--	-----

H.Koroliov. Federalism of Mykhailo Hrushevskiy: Myths, Ideas, Projects (<i>V.V.Tel'vak, Drohobych</i>)	187
--	-----

Ya.Kalakura. Ukrainian Historiography: The Course of Lectures (<i>R.Ya.Pyrih</i>)	191
---	-----

NOTES FROM THE FORUM

SHEVCHENKO T.M. (<i>Munich, Germany</i>). International Scientific Conference “Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe”	196
---	-----

CHRONICLES

CHEPKAS B.V. International Scientific Conference “Central-Eastern Europe during The Battle of Synia Voda”	219
---	-----

OSIPIAN O.L. (<i>Kramators'k</i>). International Conference “Latin Heritage: Poland, Lithuania, Rus': Influence of Latin Heritage to the Development of Identities in the Lands of the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: History, Language, Literature, Culture and Mentality Models”	220
--	-----

MASHKIN O.M., SHEVCHENKO V.V. International Scientific-Methodological Conference “The Patriotic War of 1812s and Ukraine: View Through the Centuries”	222
---	-----

MATIASH I.B. (<i>Kyiv</i>), LEVCHENKO L.L. (<i>Mykolaiv</i>). International Scientific Conference “Place of Archivists and the Role of Archives in Society Today and Tomorrow”	223
--	-----

KULIKOV V.O. (<i>Kharkiv/Bucharest</i>). “History and Computer» Association International Conference “Innovational Approaches in the Historical Researches: Information Technologies, Models and Methods”	229
---	-----

IN MEMORIAM

Vasyl Markus	232
------------------------	-----

Pinchuk Yurii Anatoliiovych	235
---------------------------------------	-----

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	237
--	-----